MİLLİ MÜCADELEDE İTTİHATÇILIK

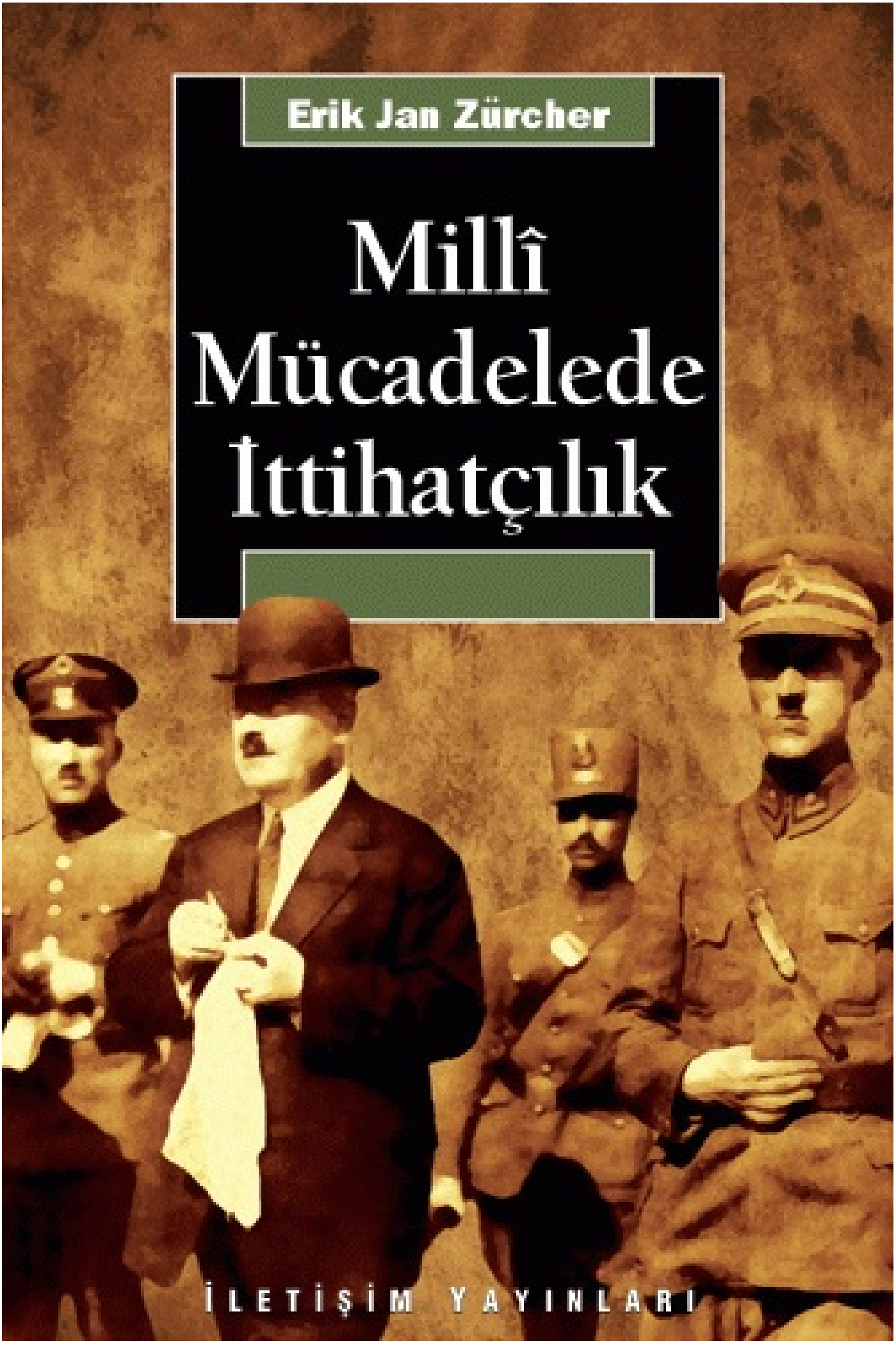
ERIK JAN ZÜRCHER

ARAŞTIRMA DİZİSİ
BAĞLAM

Erik Jan Zürcher

Millî Mücadelede İttihatçılık

İLETİŞİM YAYINLARI

Bağlam Yayınları/8
İnceleme - Araştırma/3
Birinci Basım: Ekim 1987

THE UNIONIST FACTOR
The Role of the Committee of Union and Progress In the Turkish National Movement 1905-1926
(Brill -1983)

Kapak Fotoğrafı: Ankara İstiklâl Mahkemesi, İzmir Suikastı Davası.

Dizgi : Eslek Matbaası/511 7537
Baskı: Gümüş Basımevi/51281 93

BAĞLAM YAYINCILIK
Ankara Cad. No: 13/1
Cağaloğlu - İST.

MİLLİ MÜCADELEDE İTTİHATÇILIK

ERIK JAN ZÜRCHER

Çeviren : Nüzhet Salihoğlu

BAĞLAM YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

Türkçe Baskıya Önsöz
Önsöz
Giriş: Genç Osmanlılar Ve Jön Türkler
1 1908 Devriminin Hazırlanması
2 Mustafa Kemal’in İTC İçindeki Yeri
3 İttihatçıların Ulusal Direniş Hareketine Katkıları
4 Mustafa Kemal Hareketin Başına Getiriliyor
5 İttihatçıların Kontrolü Yeniden Ele Geçirme Girişimleri
6 Hesaplaşma: 1926 Temizlikleri
Sonuç

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

BU KİTABIN Türkçe baskısı pek çok düzeltme ve eklemeyi içeriyor. Bunlardan bazıları benim devam eden araştırmalarımın sonucudur, bazıları İngilizce ve Türkçe metinlerin hazırlanması arasındaki üç yıllık zamanda değişen koşullar nedeniyle yapılmıştır. Ama çoğu, meslektaşlarım Dr. Sina Akşin, Dr. Roderic H. Davison, Dr. Michael Finefrock, Dr. Philip Stoddard ve Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması adlı önemli yapıtının hepsinden İngilizce baskıda teknik nedenlerle yararlanamadığım Dr. Mete Tunçay'ın uyarılarıyla yapılmıştır. Hepsine teşekkür ederim. Bu çevirinin gerçekleşmesini sağlayan Dr. M. Şükrü Hanioğlu'na da teşekkür borçluyum.

ERIK JAN ZÜRCHER

İstanbul, Mart 1987

ÖNSÖZ

İZMİR SUİKASTİ ve 1926 davaları üzerine bir bitirme tezi hazırlarken, ilk defa, Mustafa Kemal'in Milliyetçi hareketi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki ilişkilerin sorunlu niteliğinin farkına vardım.

1926 davaları, Mustafa Kemal'in otoritesine şu ya da bu zamanda meydan okumuş, Milliyetçi hareket içindeki bütün rakip grupların tasfiyesini amaçlıyordu. Bu amacı gerçekleştirmek için yapılan suçlama şuydu:

1918'de iktidarı kaybeden İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri, Kurtuluş Savaşı sırasında açıkça kendi adlarını kullanarak, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ise paravan siyasal örgütler (İkinci Grup, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) aracılığıyla iktidarı yeniden ele geçirmeye uğraştılar. Bu çabaları boşa çıkınca, cumhurbaşkanının canına kastederek hedeflerine ulaşmaya çalıştılar.

Cumhuriyetin lider kadrosunun, cemiyetin liderlerine karşı böyle bir kampanyaya girişmeyi gerekli görmesi ilgimi çekti. Ne de olsa, İTC, 1918'de feshedildiği zaman tüm resmi gücünü yitirmişti. Sekiz yıl sonra bile onları böylesine tehlikeli yapan neydi?

Üzerinde çalışılacak bir varsayım olarak şunu ele aldım. Ulusal hareket ve Kemalist devlet bütünüyle İttihatçı örgüt ve girişimlerin üzerine kurulduğu için, eski İttihatçılar tehlikeliydi. Bu, temizlenen grupları, iktidardaki Kemalist grubun (bu grubun eski İttihatçılardan oluştuğunu kabul ettim) aynı iktidar tabanına yönelik potansiyel rakipleri haline getiriyordu. Elinizdeki çalışma, bu varsayımın doğru olduğunu göstermeye yönelik bir girişimdir.

Kitap üç ayrı (ama birbiriyle ilişkili) kesimden oluşmaktadır. Tarihsel arka planı anlatan bir girişten sonra, Birinci ve İkinci Bölümler Mustafa Kemal'in İTC'nin kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İTC içinde oynadığı rolü ele almaktadır. Üçüncü ve dördüncü bölümler, kitabın ana temasıyla, yani 1918-1919'da ulusal direniş hareketinin başlatılmasında ve Mustafa Kemal'in hareketin lideri olmasında İTC'nin rolünün ne olduğu sorusuyla ilgilidir. Nihayet Beşinci ve Altıncı Bölümler, Mustafa Kemal'in 1919-1923'te İttihatçıların hareketin kontrolünü yeniden ele geçirme girişimlerine nasıl karşı koyduğunu ve 1925-1926'da rakiplerini tasfiye edişini ele almaktadır. Aynı zamanda, bunların Türk tarih yazımında ve biyografilerinde nasıl anlatıldığını incelemeye çalıştım. Bu, kısmen, kullandığım kaynakların (Mustafa Kemal'in versiyonuna dayanan Türk tarihçileri ve Mustafa Kemal'in çağdaşlarının -kimi zaman söz konusu versiyonla uyuşmayan- anıları ve otobiyografileri) türünün bir sonucudur. Sonunda bu, tarih üzerine olduğu kadar, tarih yazımı üzerine de bir çalışma oldu.

Bu çalışmanın tamamlanmasını şu ya da bu biçimde borçlu olduğum pek çok kişi var. Snouck Hurgronje'nin Rapenburg'daki eski evinin üst katındaki odada kitaplar arasında geçirdiğim öğleden

sonraların güzel anılarını hiç unutmayacağım. Massachusetts Üniversitesi'nden Profesör Feroz Ahmad'a ve Kudüs İbranî Üniversitesi'nden Profesör Jacob Landau'ya yardım ve teşvikleri için teşekkür ederim. Onlara karşı duyduğum minnettarlığı belirtmek için, E. G. Browne'in 1893'te A Year Amongst the Persians adlı kitabının önsözünde yazdıklarını buraya aktarmaktan daha iyi bir yol düşünemiyorum:

Oryantalizmin çekici yanlarından biri de, seçkin bilim adamlarının yeni başlayanlara gösterdikleri nezaket ve yakınlıktır (s, 10).

Birçok kurumun personeli çalışmam sırasında bana yardımcı oldu: Lahey Uluslararası Adalet Divanı Kütüphanesi; Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten ve Leiden Üniversitesi Kütüphanesi; Nederlands Historisch en Archeologisch Instituut ve İstanbul'daki Belediye Kütüphanesi çalışanları. Elif Kitabevi, ihtiyaç duyduğum -zaman zaman da güç bulunan- hemen hemen bütün kaynakları bana sağladı.

Ayrıca, manüskriyi daktiloya çeken Mirjam Bros'a, bana bu kitabı yazma imkânı veren Nijmegen Katolik Üniversitesi Instituut voor Talen en Culturen van het Midden Oosten öğrenci ve çalışanlarına ve özellikle, hiç bitmeyen yardım ve konukseverlikleri için Kees ve Yvona Versteegh'e çok teşekkür borçluyum. Sen olmasaydın, Moniek, bu kitap hiç yazılamayacaktı.

NIJMEGEN,

Nisan 1983

Giriş

GENÇ OSMANLILAR VE JÖN TÜRKLER

OSMANLI DEVLET adamları, 19. yüzyılın başından itibaren, Avrupa devletlerinin artan üstünlüğünü giderek daha iyi kavramışlar ve buna Batılılaşma siyasetiyle karşı koymaya çalışmışlardır.[1]

Bu siyasete Osmanlıların eski gücünü yeniden kazanmasına yönelik iki hedef kaynaklık etmiştir. Batılı yöntem ve kurumları alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresini verimli hale getirme isteği ve Avrupa çizgisinde ıslahatlar gerçekleştirerek Avrupa devletlerini memnun etme ve böylece onların imparatorluk üzerindeki sürekli baskılarını azaltma isteği.

Bu ikinci hedef nedeniyle ve belli başlı ıslahatların zamanlamasının büyük ölçüde diplomatik kaygılarla yapılmış olması yüzünden, o zamanki gözlemciler, ıslahatları yalnızca, diplomatik destek vermek için ıslahat yapılmasını şart koşan Batılı devlet temsilcilerini memnun etmek uğruna yapılmış oportünist hareketler olarak görüp küçümsemişlerdir.[2]

Islahat siyasetinin en yoğun ve en tutarlı uygulaması 1839-1871 yılları arasında görülmüştür. 1839'dan 1861'e kadar Abdülmecit'in,[3] daha sonra da 1861'den 1876'ya kadar tahtta kalmış olan Abdülaziz'in[4] padişah olduğu bu dönemde, idari bürokrasiyi, önce Mustafa Reşit Paşa (1799-1857),[5] onun ardından da öğrencileri Âli Paşa (1815-1871)[6] ile Fuat Paşa (1815-1868)[7] yönlendirmiştir. Tanzimat (ilk ıslahatçıların kullandığı Tanzimat-ı Hayriyye teriminin kısaltılmışı) adı en çok bu dönem için kullanılır.[8] Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti'nin güç duruma düştüğü bir sırada, 3 Kasım 1839'da okundu. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa Nizip Savaşı'nda yeni kurulan Batı tarzı Osmanlı ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmıştı. Mehmet Ali Paşa'nın gücünün kaynağı, idare, vergilendirme, ekonomi ve eğitim alanlarında köklü ıslahatlar yapmış olmasıydı, bu sayede modern ve güçlü bir ordu da kurmuştu.[9] Reşit Paşa Osmanlı hükümetini, Mısırlıları durdurmanın tek yolunun bir ıslahat programının uygulanmasında yattığına ikna etti. Böylece Mısırlıların sağladığı verimlilik düzeyine ulaşılacak, hem de Mehmet Ali Paşa'nın taleplerine karşı Osmanlı Devleti'ne İngilizlerin desteği sağlanacaktı. Böylece Hatt-ı Şerif ya da Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak bilinen ünlü ferman okundu.

Osmanlı Devleti, bu fermanda, bundan böyle tebaasının can, mal ve namus güvenliğinin teminat altında olacağını ve Müslümanlar ile gayri Müslimlere eşit haklar sağlayacağını -bu, Hıristiyan Avrupa için özellikle önemliydi- ilan ediyordu.

Tanzimat Fermanı'nda formüle edilen programın hayata geçirilmesine dayanan 1839 sonrasındaki ıslahatlar gerçekten tutarlı bir bütün oluşturmazlar, ama, söz konusu reformların hepsi devlet mekanizmasının merkezîleştirilmesine ve daha yüksek verimlilikte çalışmasına yöneliktir. II. Mahmut (1784-1839) zamanında başlamış olan iktidarın merkezîleştirilmesi (II. Mahmut 1826'da "devlet içinde en güçlü devlet" olan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmıştır); iltizam usulünün kaldırılışı,

yerine doğrudan vergilendirmenin konması, vilayetlerdeki feodal ailelerin gücünü kıran idarî ıslahat ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki ulaşım ve haberleşme hizmetlerinin geliştirilmesi yoluyla daha da ileriye götürüldü. Ulemanın bağımsız konumu, en önemli gelir kaynaklarını oluşturan vakıfların devlet kontrolü altına alınmasıyla zayıflatıldı.

İktidar böylece sarayın ve gittikçe artan ölçüde Babıâli'nin elinde yoğunlaştı. Gücü artan bu iktidarı kullanabilmek için bürokrasinin ve ordunun genişletilip modernleştirilmesi gerekliydi. Bu, yeni kurumların kadrolarının yaratılması gerektiği anlamına geliyordu. Bu nedenle Batı modellerine göre kurulan yeni okullar açıldı.[10] Avrupa'nın güvenini kazanmak ve ticareti geliştirmek amacıyla yeni bir ticaret kanunu getirildi.

Batı modellerine dayanan bütün bu ıslahatlar, esas olarak bir Ortaçağ sistemi olan şeriatın sağlayamayacağı yeni bir hukuk sistemini gerekli kılıyordu. Bundan dolayı, Tanzimat dönemi devlet adamları şeriatın dışında ve şeriata paralel kanunlar (ve mahkemeler) getirdiler. Bu bütünüyle yeni bir olgu değildi, çünkü Osmanlı sultanları her zaman fermanlarla kanun koymuşlardı. Ama böylece, ilk defa, kamu hayatının belirli alanları resmen şeriatın ve ulemanın yetki alanı dışında bırakılmış ve devletin laikleştirilmesi yolundaki ilk adımlar atılmış oluyordu.

Tanzimat ıslahatları, çoğu zaman etkisiz kalmalarına ve açıklanan amaçlarına varmadan çok önce durmalarına rağmen, yine de yaratılan değişim süreci, Osmanlı Devleti'nin idare, yargı ve eğitim sistemlerini kalıcı bir şekilde dönüştürmüştür.

Ne var ki, bu değişikliklerin hepsi gelişme olarak değerlendirilemez; hiç kuşkusuz devletin idari mekanizması verimlilik kazanmıştır, ama Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve ayan ile ulemanın etkinliğinin azaltılması, Osmanlı Devleti'ni, hiçbir zaman olmadığı ölçüde, otoriter ve monolitik hale getirdi.[11] Bu yeni yapıda, otorite, sarayın ve giderek artan ölçüde Babıâli bürokrasinin eline geçti. 1839 ile 1871 yılları arasında, Babıâli iktidar merkezi olarak sarayı gölgede bıraktı.

Genişleyen bürokrasinin önde gelen mensupları, eğitimlerini ya Avrupa'daki 1834'te yeniden açılan daimî Osmanlı elçiliklerinde, ya da Tercüme Odası'nda tamamlamışlardı. Tercüme Odası, İstanbullu Rumların (ki bunlar geleneksel olarak divanın baş tercümanı mevkiinde bulunurlardı) 1821'deki Yunan isyanı üzerine görevlerinden alınmasıyla doğan boşluğu kapatmak amacıyla 1833'te kurulmuştu. Tanzimat bürokrasisinin ileri gelen üyelerinin hem Tercüme Odası'nda hem de Avrupa'daki elçiliklerde çalıştıkları görülüyor.[12] Her iki durumda da, güçlerinin temelini oluşturan başlıca özellikleri, Avrupa ve bir Avrupa dili (çoğunlukla Fransızca) üstüne belirli bir bilgi sahibi olmaları idi.

Yeni idarecilerin düşüncelerinin dışarıya yönelik ve modern olması dolayısıyla, bu yeni kuşağın pek de iyi bir ünü yoktu. Kendilerinden öncekileri yönlendirmiş olan geleneksel değerleri yitirmişlerdi ve imparatorluk içine sokmaya çalıştıkları Batı kültürünü de çok yüzeysel olarak tanıyorlardı. Bu, onların yüzeysel ve geldi geçti modalara kapılan kişiler olmasına yol açtı. Üstelik Osmanlı tarihinde görülmemiş bir şekilde kitlelerden kopuktular.

Tanzimat'a karşı direniş büyüktü. Muhafazakâr Müslüman kamuoyu, ıslahatları esas olarak Batı taklidi oldukları ve kısmen Avrupa'nın diplomatik baskıları sonucu getirildikleri için reddediyordu. Bu, Osmanlı Devleti'nin, Tanzimat Fermanı'nın vaatlerini teyit edip genişleten 1856 Islahat Fermanı'nı çıkararak Avrupa'ya uyum sağlamaya çalıştığı, Kırım Savaşı sonrası dönem için özellikle doğrudur.

Hıristiyan azınlıklar da ıslahatları bütünüyle desteklemiyordu. Çünkü, Müslümanlarla yasa önünde eşitlik, kendi dinsel liderleri yönetiminde sürdürdükleri otonom konumlarını ve askerlikten muaf tutulmalarını tehdit ediyordu, bunlar artık birer ayrıcalık olarak görülüyordu.

Tanzimat'a karşı, daha etkili ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sonraki gelişmeler açısından daha önemli olan muhalefet, bürokrasinin içinden doğan muhalefetti. Bu, sonunda 'Genç Osmanlılar' hareketi diye tanınan harekete dönüşecekti.[13]

Batı teknikleriyle eğitilmiş devlet memurlarının eninde sonunda Avrupa kültürü ve bu teknikleri yaratan fikirler hakkında daha çok bilgi sahibi olma imkânından yararlanmaları elbette kaçınılmazdı. Gerçekten olan da budur. İkinci kuşak Tanzimat ıslahatçılarından bazıları, 1850'li ve 1860'lı yıllarda, zamanlarının Avrupa düşünce akımlarının, yani milliyetçilik ile liberalizmin etkisi altına girdiler. En önemlileri arasında İbrahim Şinasi (1826-1871),[14] Ziya Paşa (1825-1880),[15] Namık Kemal (1840-1888)[16] ve Ali Suavi'yi (1838-1878)[17] sayabileceğimiz bu kişiler, liberal fikirlerden etkilenerek, Tanzimat siyasetlerinin yüzeyselliğinin yanı sıra otoriter karakterini de eleştirmeye başladılar. Daha demokratik yönetim biçimleri, bir anayasa hazırlanması ve bir parlamento kurulması için mücadele ettiler. Muhalefetlerinde kişisel kıskançlık öğesi de vardı, çünkü Âli ve Fuat Paşalar -tıpkı onlar gibi- Reşit Paşa'nın öğrencileriydi ve onların gözünde iktidarı gasp etmişlerdi.

İlk bakışta, Batılı demokratik kurumların benimsenmesine yönelik savları muhafazakâr gözüküyordu. İslâm devletinin kökeninde demokratik, meşrutî bir kurum olduğunu, daha sonra gelen idarecilerin -ve özellikle Tanzimat dönemi devlet adamları Âli ve Fuat Paşaların- siyasetlerinin bunu değiştirdiğini iddia ediyorlardı. Bu akıl yürütme, kısmen, dinlerine bağlılıktan (bütün Genç Osmanlılar dindardı) ve Batı uygarlığının gerçekte İslâm'dan türemiş olduğunu (ya da Batı uygarlığının en seçkin öğelerinin İslâm'da zaten mevcut olduğunu) göstererek, İslâm'ı Batılıların eleştirilerine karşı savunmak istemelerinden kaynaklanıyordu. Kısmen de, bu devrimci fikirlerin İslâmiyet'le esas olarak bağdaşabileceğini göstererek Müslüman bir toplumda daha kolay kabul edilebileceği yönünde taktik bir düşünüşten kaynaklanıyordu.

19. yüzyıl liberalizminin 7. yüzyılın İslâm diniyle böylece uzlaştırılması hiç kuşkusuz İslâm kavramlarının Ortodoksluktan çok uzak bir biçimde yeniden yorumlanmasını gerektiriyordu.[18] Ama Genç Osmanlı yazarların izlediği bu akıl yürütme bütün İslâm dünyasındaki 19. ve 20. yüzyıl entelektüelleri tarafından benimsendi.[19]

Genç Osmanlıların görüşlerini yaymak için kullandıkları araç Osmanlı İmparatorluğu'nda görece yeniydi ve tam anlamıyla gelişmişti: Gazetecilik.

Osmanlı liberalleri eleştirilerini önce İstanbul'da duyurmaya çalıştılar, bu da hükümet ile sık sık çatışmalarına yol açtı. Sonunda Şinasi 1865 yılında ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Aynı yıl başka liberaller ilk defa İstanbul'da gizli bir örgüt kurmak için biraraya geldiler. İki şehzadenin, Murat (1840-1904)[20] ile Abdülhamit'in (1844-1918)[21] bu örgütün üyeleri oldukları söylentileri vardı. 1866'da bir başka prens, Mustafa Fâzıl Paşa (1829-1875) da muhalefet saflarına katıldı. Mustafa Fâzıl Paşa Mısır hıdivinin kardeşi idi ve Mısır tahtının meşru vârisiydi. Ama padişahın o zaman hıdiv olan İsmail'den rüşvet alarak tahta çıkma kurallarında bir değişiklik yapmasıyla bu hakkından mahrum edilmişti. Mustafa Fâzıl Paşa Paris'e gitti ve oradan padişaha, imparatorluğun içinde bulunduğu kötü duruma dikkat çeken bir açık mektup yazdı. 'Genç Osmanlılar' terimini 'Genç Almanya' ve 'Genç İtalya' hareketleri gibi örneklere dayanarak çıkaran Mustafa Fâzıl Paşa idi ve 'Genç Osmanlı' hareketi adına konuştuğunu iddia ediyordu.

Bazı Genç Osmanlılar İstanbul'da bu mektubu basıp dağıttıkları zaman hükümet onları sıkı bir takip altına aldı ve liderlerini Anadolu'ya sürdü. Onlar da Anadolu'ya gitmek yerine Avrupa'ya gittiler ve Paris'te Mustafa Fâzıl Paşa'ya katıldılar. 1867-1871 yılları arasında Âli ve Fuat Paşaların siyasetlerine yönelik eleştirilerini, Avrupa'da çıkardıkları ve yabancı postaneler ve ticarî kanallarla Osmanlı İmparatorluğuna soktukları birtakım gazetelerde yayınladılar.

Bütün bu Genç Osmanlıların geçmişte kendilerinin de yönetici elitin mensupları olmaları dolayısıyla, İstanbul'a dönme ve siyasetlerini gerçekten etkilemek şansları olması şartıyla, muhalefet ettikleri bürokrasiye yeniden katılma istekleri büyüktü. Bu isteğe ilk boyun eğen Mustafa Fâzıl Paşa oldu. Padişahın Haziran 1867'de Fransa'ya yaptığı resmî ziyaretten onunla barışmak amacıyla yararlandı. Mustafa Fâzıl Paşa Genç Osmanlı'nın malî olarak güç duruma düşmesini önleyecek düzenlemeler yaptıktan sonra İstanbul'a gitti.

Ondan sonra yurda dönen kişi, Âli Paşa'nın, dönmesine izin verileceği yolunda teminat verdiği Namık Kemal oldu. Namık Kemal İstanbul'a 1870 yılının sonunda geldi. Geri kalanlar –rejimin en radikal iki muhalifi hariç– Âli Paşa'nın 1871'de ölmesinden sonra ülkeye döndüler.

Nefret ettikleri Tanzimat liderleri Fuat Paşa'nın 1868'de, Âli Paşa'nın da 1871'de ölmesinden sonra, kendi fikirlerini gerçekleştirmek için daha olumlu bir ortam doğacağına ilişkin umutları temelsiz çıktı. Paşaların ölümünden ve aynı zamanda Fransa'nın -1860'lı yılların sonunda ıslahat siyasetinin en büyük özendiricisiydi- otoriter Prusya'ya yenilmesinden sonra Sultan Abdülaziz'in liderliğindeki Osmanlı muhafazakârları Rusların desteği ile kontrolü ele geçirdiler.

Gericilik yıllarında (1871-1876), Osmanlı İmparatorluğunun uluslararası konumu iyiden iyiye kötüleşti, imparatorluğun yıllardır bozuk olan malî durumu 1875'te devletin iflas ettiğini açıklamasına yol açtı. Bu iflas, çok sayıda Avrupalı -özellikle Fransız- yatırımcıyı etkiledi, nihayet 1881'de Düyun-u Umumiye İdaresi kuruldu ve Osmanlı ekonomisinin oldukça büyük bir kısmının kontrolü yabancıların eline geçti.[22]

Bu malî sorunların yanında, bir de gittikçe büyüyen bir iç güvenlik sorunu vardı: Daha 1821'de

Yunan ayaklanmasına yol açan milliyetçilik akımı, şimdi Balkanlar'daki Slav halkları ciddi olarak etkilemeye başlamıştı. Bu akım, başka şeylerin yanı sıra Bulgar ayaklanmasının çıkmasına yol açtı. Osmanlı ordusu, 1875 'Bulgar mezalimi'ni sert biçimde bastırdı.[23]

1876'da Selanik'te Fransız ve Alman konsoloslarının bir Müslüman çete tarafından öldürülmesi hükümetin itibarını daha da sarstı. Bunun sonucunda, hükümet uluslararası alanda daha çok yalnızlığa itildi ve yönetici elit arasındaki hoşnutsuzluk arttı.

Genç Osmanlılar arasında yalnızca Namık Kemal, Türkiye'ye döndükten sonra da gazetecilik ve edebiyat çalışmalarını sürdürmeye çalıştı. Nisan 1873'te Vatan Yahut Silistre adlı oyunu ilk defa sahnelendi. İlk defa Osmanlı toplumu için yeni ve kamuoyunu etkilemeye son derece uygun bir araçla, Osmanlı vatanseverlik duygusu böylesine etkili bir biçimde uyandırılmış oluyordu.

Hükümet, halkın coşkuyla karşıladığı bu oyunu potansiyel olarak tehlikeli buldu. Namık Kemal'i tutukladı ve üç yıl boyunca Magosa'da hapiste tuttu. 1876-1877'deki çok kısa ömürlü bir yeniden doğuş bir yana bırakılacak olursa, bu Genç Osmanlıların faaliyetlerinin sonu anlamına gelir. Altı yılında (1865-1871) az çok uyumlu bir grup olarak çalıştıkları yaklaşık on yıllık bir süre boyunca faaliyette bulunmuşlardı. Doğrudan siyasal etkileri son derece sınırlıydı: Koruyucuları Mustafa Reşit Paşa'nın 1858'de ölümünden sonra hiçbir zaman bir güç odağı oluşturamamışlardı. 1876'da Sultan Abdülaziz'in gerici yönetiminin devrilmesi Genç Osmanlıların değil, Tanzimat geçmişli birtakım yüksek memurların ve subayların işiydi. Ancak, ideolog olarak önemleri, faaliyetlerinin incelenmesinin vereceği izlenimden çok daha büyüktür. Onlar, Müslüman Osmanlılara, ilk defa, liberalizm ve milliyetçilik fikirlerini tanıtmışlardı. Bu fikirleri İslâmiyet'le uzlaştırmaya, böylece Müslüman bir toplum için daha kolay benimsenir hale getirmeye çalışmışlardı. Bu fikirler ve bunlara dayanan somut talepler, yani anayasal ve parlamenter bir yönetim talepleri, daha sonra 1876'da, 1878'de, 1889'da ve 1905te Osmanlı Devleti'ndeki istibdada karşı mücadele eden gruplarca benimsendi.

Muhafazakârların iflas etmiş ve gittikçe tecrit olan yönetimine son veren, İstanbul'daki büyük medreselerde okuyan öğrencilerin, sadrâzam ile şeyhülislâmın görevlerinden alınması için sokaklara dökülmesi oldu. Bu gösterileri, Mithat Paşa'nın[24] başını çektiği bir grup ileri gelen liberal bürokrat hazırlamıştı. Padişah, öğrencilerin baskısına boyun eğerek Mithat Paşa'yı sadrazamlığa atadı. Mithat Paşa'nın bir anayasa yapılmasından yana olduğu biliniyordu ve yeni hükümet hemen anayasa hazırlığına girişti. Ne var ki, yeni hükümetle, otokrat ve muhafazakâr hükümdar Abdülaziz arasında tam anlamıyla bir güven bunalımı vardı. 30 Mayıs 1876'da hükümet, -şeyhülislâmdan bir fetva da alarak- padişahı aklî dengesinin yerinde olmadığı gerekçesiyle tahttan indirdi ve başından beri liberal harekete yakınlık duyan V Murat'ı tahta çıkardı.

Ne var ki, V. Murat'ın saltanatı kısa ömürlü olacaktı. Genç Osmanlılarla olan ilişkilerinden ötürü, Sultan Abdülaziz onu sarayda hapsetmişti. Bu zorunlu inzivada ruh sağlığı sarsılmıştı, tahta çıkışından sonra Abdülaziz'in intihar etmesi ve Harbiye Nazırı Hüseyin Avni Paşa'nın bir kabine

toplantısında öldürülmesi üzerine aklî dengesini kaybetti.

Mithat Paşa'yla arkadaşlarının Murat'ı tahttan indirmekten başka seçenekleri yoktu ve 31 Ağustos'ta kardeşi Abdülhamit tahta geçti. Abdülhamit'in de Genç Osmanlılarla bağlantıları vardı ama, Genç Osmanlılar ona hiçbir zaman Murat'a güvendikleri gibi güvenmemişlerdi (ileride göreceğimiz gibi, bunda da hakları vardı). Murat, Çırağan Sarayı'na götürüldü ve burada, muhalefetin gözünde bir simge-kişi olarak, ama dış dünyadan tamamen tecrit edilmiş halde 28 yıl yaşadı.[25]

Abdülhamit cülusunda, bir anayasanın yapılıp yürürlüğe konulacağına, bir parlamento ve sorumlu bakanlıklar kurulacağına söz verdi, dolayısıyla bu değişikliklerin hazırlanması çalışmalarına devam edildi.

Tıpkı 1839 ve 1856'da olduğu gibi bu defa da, ıslahatlar, kısmen onların gerekliliğine inanıldığı için, kısmen de ufukta gözüken bir yabancı müdahaleyi önlemek için yapıldı. Rusya, Güney Slavlarını, Sırpları, Osmanlılarla resmen savaş halinde olan Karadağlıları ve ayaklanan Bulgarları kurtarmak için bir savaş hazırlığı içindeydi. İngiltere, Rusların Türkleri Avrupa'dan atmasına göz yummayacağına ilişkin kararlılığını açıkça ortaya koymuştu. Büyük Devletler (Düvel-i Muazzama), 1876 Aralık'ında, anlaşmazlıkta arabuluculuk etmek ve Balkanlar'da geniş kapsamlı bir ıslahat programı aracılığıyla soruna bir çözüm bulmak için büyükelçiler düzeyinde bir konferans düzenlediler. Konferans sürerken, 23 Aralık'ta Osmanlı hükümeti anayasanın yürürlüğe konduğunu ilan etti ve diğer bütün ıslahatların artık gereksiz hale geldiğini ifade etti.[26]

Yeni anayasa, 1831 Belçika Anayasası'nın bir uyarlaması oluşu dolayısıyla tamamen Batılı bir nitelik taşımasına rağmen, Osmanlı Devleti'ne Avrupa'da, hatta İngiltere'de hemen hemen hiç itibar kazandırmadı.

İstanbul Konferansı Balkanlar'daki Hıristiyan bölgeleri için bir ıslahat programı hazırlanmasında ısrarlıydı, Osmanlı Devleti bu amaca yönelik bütün teklifleri reddetti, böylece konferans Ocak'ta dağıldı. Bu, Rusya'yla savaş demekti. Ruslar da 24 Nisan'da savaş açtılar.

Bu arada ilk Osmanlı parlamentosu ilk oturumunu 17 Mart'ta yaparak açıldı.[27] Ama parlamento açılırken, parlamentonun yaratıcısı Mithat Paşa hazır bulunmuyordu. Padişah, anayasaya onun önerisi üzerine konan bir maddeye dayanarak, Mithat Paşa'yı 5 Şubat'ta kısa, ama zorlu bir iktidar mücadelesinden sonra sadrazamlıktan almıştı.[28]

Parlamento (iki meclisli) 13 Şubat 1878'e kadar toplantılarını sürdürdü; bu tarihte, padişah savaşın yarattığı olağanüstü durumu bahane ederek parlamentoyu dağıttı ve anayasayı süresiz askıya aldı.

Sultan Abdülhamit, bu tarihten sonra ülkeyi tam bir baskı rejimiyle yönetti. Abdülhamit'in kişiliği ve Türk tarihinde 'istibdat' olarak anılan yönetimi, çok uzun süreden beri bir tartışma konusu olagelmiştir. Abdülhamit, Avrupa'da, özellikle saltanatın ikinci yarısında çok kötü bir izlenim bırakmıştır.[29] 1909'da tahttan indirilmesinden sonraki yarım yüzyıl boyunca, onun yönetimine karşı,

dönemini tam bir durgunluk dönemi olarak değerlendiren son derece eleştirel bir bakış açısı hâkim olmuştur.[30] Buna karşılık, Türkiye'deki bazı aşırı muhafazakâr çevreler cumhuriyet reformizmine Abdülhamit'i idealize ederek tepki göstermişlerdir.[31] Bernard Lewis, Tanzimat dönemiyle Abdülhamit dönemi arasındaki süreklilik öğelerine işaret ederek Abdülhamit dönemi hakkındaki aşırı olumsuz değerlendirmelerin yeniden gözden geçirilmesi gereğine dikkati çeken ilk kişi olmuştur. Bu tema daha sonra başkalarınca daha ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bunlar arasında en başta gelen Stanford Shaw Abdülhamit dönemini "Tanzimat'ın en üst noktası" olarak tanımlar.[32]

Abdülhamit'in başlangıçta liberal harekete ilgi göstermesinin ve anayasayı desteklemesinin yalnızca oportünist manevralar mı olduğu, yoksa tavrının o zamanki görüşlerini mi yansıttığı (ki bu durumda daha sonra hayal kırıklığına uğradığını varsaymamız gerekir) kesin olarak belli değildir. Kesin olan şey, onun saltanat döneminin Tanzimat döneminin birçok bakımdan devamı olduğudur. Döneminde, eğitim, idare, adalet, ulaşım ve iletişim gibi birçok alanda ıslahat yapıldı ya da yapılan ıslahatlar genişletildi. Eğitim, ulaşım ve iletişim alanlarındaki ıslahatlar özellikle kayda değer niteliktedir. Batı tarzı okulların gerek sayısı, gerek verdikleri mezun sayısı arttı ve 1900'de Darülfünun açıldı.[33] Alt tabakalardan gelen öğrenciler artmış ve Batı etkisi, ilk defa yönetici elitin dışındaki kitleye ulaşmıştır.

Abdülhamit döneminde, çok katı bir sansür uygulanmasına rağmen, kitapların, dergilerin ve gazetelerin tirajı çok büyük ölçüde artmıştır. Bu yayınlar, içeriklerinin tamamen siyaset dışı olmasına karşılık, modern bilim ve teknoloji ve genel olarak imparatorluk dışındaki dünya hakkında halkın aydınlanmasını sağlamıştır.[34]

Abdülhamit idaresi, vilayetleri daha iyi kontrol edebilmek amacıyla, ulaşım ve iletişim ağının (telgraf hatları, demiryolları ve karayolları) genişletilmesine yönelik Tanzimat siyasetini sürdürmüştür. Tıpkı Tanzimat ıslahatçılarının, Batı tarzı eğitimi getirerek ve bürokrasiyi genişleterek Genç Osmanlılar hareketini mümkün kılması gibi, Abdülhamit'in siyasetlerinin de, yeni eğitim kurumlarının öğrencilerini çeşitlendirip artırarak, ulaşım ve iletişim ağını genişleterek daha büyük bir muhalefet hareketinin doğmasını mümkün kıldığı rahatlıkla söylenebilir. Tanzimat dönemi ile Abdülhamit dönemi arasındaki büyük fark, güç merkezi olarak Babıâli'nin yerini sarayın alması ve padişahın kontrolü elinde tutmasıdır.

Abdülhamit, Batı yöntemlerini alırken, Tanzimat siyasetçilerinden bile daha büyük bir kararlılıkla Batılı fikirlerin ülkeye girmesini önlemek istemiştir. Özellikle siyasal fikirler ve fikir tartışmaları mümkün bütün yöntemler kullanılarak bastırılmıştır: Sansür, polis ve (liberal muhalefetin kendini göstermeye devam ettiğine ilişkin ilk belirtilerden sonra padişahın gittikçe daha çok güvendiği) geniş bir hafiye ağı.

Liberal hareket yok olmamıştı. Anayasanın askıya alınması, liberal çevrede büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Getirdiği maddî yararlar ne olursa olsun, Abdülhamit idaresi, hiçbir zaman aydın unsurları yanına çekmeyi başaramamıştır. Bunlar rejimle hiçbir zaman özdeşleştirilememişler ve

Abdülhamit rejiminin krizi her şeyden çok manevî bir kriz olmuştur.

İstibdada karşı ilk direniş eylemi, 1878'de anayasanın askıya alınmasından kısa bir süre sonra yapıldı. Bu eyleme en ünlü Genç Osmanlılardan biri olan Ali Suavi önderlik etti. Öteki Genç Osmanlılar gibi o da İstanbul'a dönmüş ve yeni padişah onu, İstanbul'daki en önemli okul olan Galatasaray Sultanîsi'nin müdürlüğü gibi saygın bir makama atamıştı. Anayasa askıya alınınca, eski padişah Murat'ı kurtarmak ve tahta çıkarmak amacıyla Çırağan Sarayı'na bir baskın düzenledi. Girişim başarısızlığa uğradı ve Ali Suavi polis tarafından öldürüldü.

Onun bu girişiminden sonra, örgütlü siyasal muhalefetin yeniden ortaya çıkabilmesi için bir on yıl geçti. Ama bu arada, anayasal özgürlük, vatanseverlik ve meşrutî yönetim fikirleri İstanbul'daki büyük meslek okullarında okuyan yeni kuşaklara aktarıldı. Bu okulların en önemlileri, Mülkiye, Harbiye, Bahriye ve Tıbbiyeyi Askeriye, Abdülhamit döneminde genişletilmişti ve 19. yüzyılın sona ermesinden önce tam on sekiz yeni meslek okulu açılmıştı.[35]

Bu okullarda modern Batı tarzı eğitim görmüş öğretmenler görev yapıyordu ve bu öğretmenler arasında çok sayıda Genç Osmanlı taraftarı vardı. Bunların (Mizancı Murat ve Manyasîzâde Refik gibi kişilerin)[36] bu okullardaki yeni öğrenci kuşaklar üzerindeki etkisi büyüktü. Yasaklandıkları için özel bir önem ve çekicilik kazanan, Namık Kemal'in ve Ziya Paşa'nın eserleri gizli gizli çoğaltıldı ve okundu.[37] Yönetim, olan bitenin farkındaydı ve zaman zaman öğretmenleri değiştirip öğrencileri okuldan uzaklaştırarak okullarda temizlik yapmaya uğraştı, ama hiçbir zaman geçici başarılardan başka bir şey kazanamadı.

Yeniden örgütlenen ilk muhalefet grubunun, 1889'da Gülhane'de dört Tıbbiye-yi Askeriye öğrencisinin İttihadı Osmanî Cemiyeti'ni kurmasıyla ortaya çıktığını görüyoruz. Bu kurucuların kimlerden oluştuğu konusunda kesin bilgilerimiz yok,[38] ama büyük bir ihtimalle, bunlar, cemiyetin kuruluşuna öncülük eden İbrahim Temo (1865-1939)[39] ile Abdullah Cevdet (1869-1932),[40] İshak Sükûtî (1868-1903)[41] ve Çerkez Mehmet Reşit (1872-1919)[42] idi.

Cemiyet, istibdadın kaldırılmasını ve hâlâ her derde deva görülen anayasa ile parlamentonun yeniden işlerlik kazanmasını amaçlıyordu.

Sonraki birkaç yıl içinde, cemiyet yavaş yavaş büyüdü ve İstanbul'daki öteki okullarda da hücreler kuruldu. Yeni cemiyetin ağırlık merkezi Tıbbiyeyi Askeriye ile Harbiye idi. Bu dönemde, Edirne'de bir posta memuru olan Mehmet Talât ve askerî tıp öğrencisi Selânikli Nâzım gibi 1908 devriminde önemli rol oynayacak bazı kişiler de cemiyete katıldı.[43] Daha 1892'de, hükümetin hafiyeleri cemiyetin varlığını ortaya çıkarmışlardı, ama bazı üyeleri tutuklamalarına rağmen, bunlar kısa bir süre sonra tekrar serbest bırakıldı ve hiçbir ciddî önlem alınmadı.

Yine de, artan baskı havası içinde, bu okulların mezunları ve öğretmenleri, genellikle Abdülhamit rejimine muhalefet etmek ve Avrupa'da öğrenim görmek biçiminde iki amaç taşıyarak ülkeden ayrılmaya başladılar.

Orada, anayasanın askıya alınmasından beri Paris'te bulunan küçük bir Osmanlı muhalif çevresi

buldular. İçlerinde en önemli kişi, önceleri, Marunî bir Lübnanlı ve kıdemli bir Genç Osmanlı olan Halil Ganem'di. Abdülhamit'e sert eleştiriler yönelttiği Fransızca bir gazete (Lajeune Turquie) çıkarıyordu. 1889'da onun çevresine Ahmet Rıza (1859-1930)[44] katıldı. Ahmet Rıza, eski Bursa maarif müdürüydü ve babası ilk Osmanlı parlamentosu üyesiydi. Onun güçlü kişiliği, muhalefet hareketine yaklaşık yirmi yıl hâkim olacaktı. 1895'te Halil Ganem'le bir ekip oluşturarak, Meşveret adlı Türkçe ve Fransızca yayınlanan on beş günlük yeni bir gazete çıkardı. O zamana kadar Ahmet Rıza pozitivist olmuştu ve gazetenin şiarı da bunu yansıtıyordu: İntizam ve Terakki. Gazete, o sıralarda İttihat ve Terakki Cemiyeti ya da -bazı kaynaklara göre- Terakki ve İttihat Cemiyeti adını almış olan muhalefet hareketinin resmî yayın organı oldu. Ahmet Rıza, Abdülhamit'e karşı muhalefetin öncülerinden biri olarak büyük hayranlık uyandırmıştı, ama gerek pozitivist düşünceleri (bu düşünceler cemiyet üyelerinin büyük çoğunluğu tarafından paylaşılmıyordu, gene de Ahmet Rıza tarafından programlarının bir parçası olarak gösteriliyordu), gerek esnek olmayan kişiliği yüzünden pek tutulmuyordu. Bu nedenle, 'Jön Türk' hareketi (Avrupa'da artık kendilerini bu adla adlandırıyorlardı) içinden çıkan rakip liderler, sık sık bir araya gelip onun otoritesine meydan okuyabiliyordu.

İstanbul'da, artık İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) adını alan ve ilk yıllarda yavaş yayılan İttihat-ı Osmanî Cemiyeti, 1894-1896 yıllarında birdenbire çığ gibi büyümeye başladı. Abdülhamit rejimi, tıpkı kendinden önceki Abdülaziz rejimi gibi, uluslararası alanda tecrit olmuş ve dolayısıyla kendi memurları arasında bile gözden düşmüştü. Krizi yaratan, bu kez Bulgar milliyetçilerin bastırılması değil, Ermenilerle ilgili olaylardı. Ermeni milliyetçileri olayı kışkırttı, bu da hükümetin Doğu Anadolu'da Müslüman Kürt ve Türkleri Ermenileri saldırmaya teşvik etmesine yol açtı. Ermeniler buna İstanbul'da büyük gösteriler düzenleyerek tepki gösterdiler. İsyanlar da Avrupa devletlerinin temsilcilerinin gözü önünde şiddetle bastırıldı. Bu siyasal krizin yanı sıra, hazinenin Güney Afrika altın madenleri üzerinden başarısız spekülasyonlar yapmasının yol açtığı ekonomik bir kriz de vardı.

İçlerinde bazıları üst düzeyde olmak üzere gittikçe daha çok memur ve asker İTC'ye katıldı. Cemiyet Ağustos I896'da bir hükümet darbesi yapmaya karar verdi. Ne var ki, darbe yapılacağı günden bir gün önce ihbar edildi[45] ve yönetim hızla harekete geçerek darbecilerin çoğunu tutukladı ve sürgüne yolladı. 1896-1897 tutuklamaları ve davaları Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün örgüt yapısını yok etti ve bundan sonraki on yıl boyunca direniş gene yurtdışından sürdürüldü.

Ne var ki, yurtdışındaki hareket birleşmiş olmaktan çok uzaktı. Ahmet Rıza'nın otoritesine ilkin Mizancı Murat (1853-1912)[46] meydan okudu. Mizancı Murat Mülkiye'de öğretmenlik yapmıştı, bu okulda ilerici öğrencilerin gözünde en önemli kişiydi, edebiyat ve gazetecilik faaliyetleriyle de ün kazanmıştı. Bu faaliyetlerinin başında, sansürle sürekli sorunu olan ve ona Mizancı lakabını kazandıran Mizan gazetesinin yayını gelir. 1895'te gazetesini orada yayınlamak üzere Mısır'a kaçtı ve 1896'da İTC liderlerince Cenevre'ye çağrıldı. Burada, gerek kişiliğiyle, gerekse Ahmet Rıza'nın pozitivizminden daha çekici gelen Panislâmist fikirleriyle Ahmet Rıza'dan daha çok destek gördü.

Padişah, Murat'ın anahtar kişi olduğunu anladı, muhtemelen onun çok büyük bir yurt özlemi duyduğunu da biliyordu. Bu nedenle, yaveri Ahmet Celâlettin Paşa'yı, Murat'ı İstanbul'a dönmesinin daha iyi olacağı konusunda ikna etmesi için Cenevre'ye yolladı. Celâlettin Paşa, tutuklanmış İTC üyeleri için genel af vaadinde bulundu ve padişahın, itibarını kaybetmeden gerçekleştirmesi mümkün olduğu takdirde, ıslahat yapacağına ilişkin belirtilerden söz etti. Murat arkadaşlarını dehşete düşüren bir kararla ülkeye dönmeye razı oldu ve 1897 Ağustos'unda Şura-yı Devlet üyesi olmak üzere ülkeye döndü. Padişah vaatlerini hiçbir zaman yerine getirmedi.

Murat'ın hatası harekete ağır bir darbe indirdi.[47] Yalnızca Ahmet Rıza çevresindeki küçük bir grup inanırlığını koruyabildi. Bu dönemde, 1896'da padişahı devirmeye yönelik girişimin ortaya çıkarılmasından sonra tutuklanan bazı eylemciler sürgün yerlerinden (genellikle Trablus) kaçmayı başarmıştı. Bunlar arasında İTC'nin kurucularından ikisi de yer alıyordu: Abdullah Cevdet ve İshak Sükûtî. Bunlar Cenevre'de yerleşmişler ve kendi yayın organlarını (Osmanlı) çıkarmaya başlamışlardı. Osmanlı, kısa sürede, gerek Osmanlı sürgünleri çevrelerinde, gerekse bu tür yayınların ya kaçak olarak ya da o sırada imparatorluk içinde faaliyet gösteren Fransız ve Avusturya postaneleri yoluyla girdiği ve gizli gizli okunduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda Ahmet Rıza'nın Meşveret'ini gölgede bıraktı. Cenevre'ye yeni gelen bu iki ünlü muhalif 1899'da padişahın vaatleriyle ülkeye dönmeye ikna edilirken, Ahmet Rıza'nın inatçı kişiliği kendini yeniden gösterdi. Bu defa, padişah karşılık olarak bazı mahkûmları gerçekten serbest bıraktı, ama daha sonra Abdullah Cevdet ve İshak Sükûtî, sırasıyla Viyana ve Roma'daki Osmanlı elçiliklerinde memuriyeti kabul ettiler. Jön Türk hareketi yeniden ezilmişti.

Jön Türk hareketi, bu kötü durumdayken, birdenbire hiç beklenmedik bir kaynakla güçlendi: 1899 yılı Aralık ayında, padişahın üvey kardeşi ve eniştesi kaynakla güçlendi: 1899 yılı Aralık ayında, padişahın üvey kardeşi ve eniştesi Damat Mahmut Celâlettin Paşa (1853-1903), iki oğluyla, Sabahattin (1877-1948)[48] ve Lütfullah'la birlikte Fransa'ya kaçtı. Fransa'ya gelişlerinde padişahı suçladılar ve Ahmet Rıza'yı övdüler. 1900 yılında Jön Türk hareketi son üç yılın darbelerinden sonra bir ölçüde toparlanmış oldu. Ne var ki, kısa bir süre sonra Prens Sabahattin'in Jön Türklerin siyasal lideri olma emelleri taşıdığı ortaya çıktı. Babasının konumu ve parası gibi avantajları vardı ve kendi yandaşlarından bir grup oluşturmayı başardı.

Bu defa hareket içindeki bölünme, kişisel çatışmalardan kaynaklandığı kadar, Mizancı Murat ve Abdullah Cevdet dönemlerinde olduğundan daha çok, siyasî ilkelerden kaynaklanıyordu. Ahmet Rıza merkeziyetçilikten ve Müslüman-Osmanlı milliyetçiliğinden yanaydı ve Osmanlı İmparatorluğu'na her türlü yabancı müdahaleye karşıydı. Buna karşılık Prens Sabahattin Edmond Demolins'in[49] fikirlerinin etkisindeydi. İlerlemenin motoru olarak gördüğü özel teşebbüse mümkün olduğunca yer bırakan, adem-i merkeziyetçi bir yönetimden yanaydı. Gelişmeyi hızlandırması koşuluyla, Osmanlı İmparatorluğu'na yapılacak ticarî girişimlere ve siyasal müdahalelere karşı değildi.

İki hizip arasındaki farklılıklar Prens Sabahattin'in çağrısı üzerine 1902 Şubat'ında yapılan

Birinci Jön Türk Kongresi'nde açığa çıktı. Bu kongrede Hınçak ve Daşnak[50] gibi ihtilalci Ermeni örgütleri de içinde olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün milliyetler temsil ediliyordu. Kongrede ortaya çıkan ana bölünme, kongrenin amaçlarını Abdülhamit'in devrilmesi ve meşrutiyetin ilan edilmesiyle sınırlamak isteyen Ahmet Rıza'nın grubuyla, Ermenilerle birlikte, reformları gerçekleştirmek için yabancı müdahalesinden ve Abdülhamit idaresine karşı şiddet kullanılmasından yana olan Sabahattin'in grubu arasındaydı. Ahmet Rıza hâlâ pozitivist düşüncelerinden ötürü şiddet kullanılmasına kesinlikle karşıydı ve yabancı müdahalesi fikrini kabul etmeyecek kadar milliyetçiydi.[51] Sabahattin ile kardeşi Trablus garnizonunun yardımıyla Abdülhamit'e karşı askerî bir darbe için hazırlıklara başlamışlardı, ama bu plan uygulamaya geçirilemedi.[52] 1902 kongresinden sonra Prens Sabahattin kendi örgütünü (Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti) kurunca, hareket resmen bölündü.

Kongreyi izleyen yıllarda karşılıklı güvensizlik arttı, böylece Jön Türk hareketi sayısal olarak güçlenmesine rağmen, daha çok bölünmüş hale geldi.[53] Bu bölünmeler giderek derinleşti ve 1908 devriminden Birinci Dünya Savaşı sonrası döneme kadar siyasal sahnede etkili oldu. İttihatçı iktidarın sürgün ettiği Sabahattin taraftarları, Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtilaf Devletlerine karşı yatıştırma siyaseti izledi ve İttihatçıların Anadolu'da bir ulusal direniş hareketi başlatma girişimlerine karşı çıktı.

1907'deki İkinci Jön Türk Kongresi'nde bir birleşik cephe oluşturmak için yeni bir girişim yapanlar Ermeni ihtilalcileri oldu. Nihayet Ahmet Rıza artık şiddet kullanılmasına razı olmuştu. Bunun nedeni muhtemelen, 1907 başlarında, 1905-1907 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğunda yeni bir yeraltı örgütü oluşturulduğunu öğrenmiş olmasıydı. Ağırlık merkezi Makedonya'daki Üçüncü Ordu olan bu hareket, amaçlarına ulaşmak için padişah idaresine karşı şiddet kullanmaya hazırdı. Yeraltı hareketi 1907'de Ahmet Rıza'nın çevresindeki grupla bağlantı kurmuş olmasına rağmen, hiçbir şekilde yurtdışındaki muhalefetin kontrolü altına girmedi. 1908'de meşrutiyetin ilan edilmesini sağlayan, böylece önce Genç Osmanlıların, sonra da çeşitli Jön Türk gruplarının uğrunda yarım yüzyıldır mücadele ettikleri idealleri gerçekleştiren, ülke içindeki bu yeraltı örgütü oldu.

Birinci Bölüm

1908 DEVRİMİNİN HAZIRLANMASI

20. yüzyılın ilk yıllarında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhalefet hareketi iyice dağılmış durumdaydı, neredeyse yok olmuş gözüküyordu. 1896'daki başarısız darbe girişiminden beri, baskı - özellikle başkentte şiddetliydi ve amacına ulaşıyordu. 1906, hatta 1907 öncesinde padişaha ciddi bir tehdit oluşturan hiçbir örgüt gözükmüyor. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli vilayetlerinde İttihat ve Terakki'nin ideallerine bağlı olan ve kendilerini İttihatçı sayan kişilerden kurulu grupların hâlâ mevcut olduklarını biliyoruz. Gerçi bunların hiçbiri, "İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını kullanmamıştır.

İTC eski üyesi ve o sırada Selanik'te müşire[1] bağlı subaylardan biri olan Kâzım Nami'ye (Duru) göre, kendisi 1903'te Makedonya'ya geldiği zaman, Makedonya'nın bütün önemli şehirlerinde bu çeşit gruplar vardı.[2] İmparatorluğun öteki bölgelerinde de böyle gruplardan söz edilmektedir. Suriye'de Rodoslu Süleyman'ın Medeniyet-i İslâmiye Cemiyeti ve Asım Bey adında bir kişinin kurduğu Kan Cemiyeti vardı.[3] Eşref (Sencer)[4] 1903'te Hicaz'da 'Arap İhtilalci Komitesi'ni kurmuştu.[5] Mustafa (Cantekin) (1878-1955), 1900 yılında, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de öğrenci iken ihtilalci propaganda yaptığı için okuldan atılmış ve üç yıl hapse mahkûm olmuş, daha sonra Şam'a sürgün edilmişti. Şam'da 1903'te küçük bir dükkân açtı. Bir süre sonra, o da, ihtilalci faaliyetlerini yeniden sürdürmeye çalıştı ve 1904'te ya da 1905'in başlarında Vatan Cemiyeti'ni kurdu.[6] Edindiğimiz izlenim o ki, 1896-1897 büyük temizlik hareketi örgütün üstyapısını yok etmeyi başarmış ve hücreler arasındaki bağlantı kaybolmuştu, ama bazı hücreler hiç zarar görmemişti, bağlantıyı yeniden kuracak ve yeniden ülke çapında bir örgüt oluşturacaklar için ideal bir güç kaynağı durumundaydılar.

Yalnızca başkentten uzak yerlerde değil, aynı zamanda, İTC'nin eski kaleleri olan İstanbul'daki büyük askerî okullarda da cemiyetin fikirleri hâlâ yaşıyordu. Öğrencilerin [örneğin Mustafa (Cantekin) gibi] hâlâ ihtilalci propaganda yapmaktan cezalandırılmasından, ayrıca Ali Fuat (Cebesoy) (1881-1968),[7] Halil (Kut) (1881-1957),[8] Enver (1881-1922)[9] ve elbette Mustafa Kemal (Atatürk) (1881-1938)[10] gibi bu dönemde bu okullarda öğrenci olan subayların anılarından durumun böyle olduğu çıkarılabilir. Ne var ki, onların çalışmalarının çok küçük çapta olduğu, genellikle bir sınıfla sınırlı kaldığı anlaşılıyor. 1902'den itibaren okullardaki siyasal faaliyetler büyük ölçüde arttı, buna karşın siyasal olarak bilinçli öğrencilerin herhangi birinin eski İTC'yi canlandırmaya çalıştığına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Ahmet Bedevi (Kuran) 1903'te Kuleli Askerî Lisesi'nde birkaç sınıf arkadaşıyla birlikte İhtilalci Askerler Cemiyeti'ni kurdu[11] ve 1904 Eylül'ünde Mercan Rüştiyesi'nde bir sınıfta Cemiyet-i İnkılâbiye kuruldu.[12] 1904'te Harbiye'de bir grup Jön Jan Cemiyeti'ni kurdu.[13] Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki bu yeni kuşak ile yurtdışındaki ajitasyon merkezleri arasında hemen hiç bağlantı bulunmadığı açıktır. Yurtdışındaki muhalefet, 1897'de Mizancı Murat'ın

ve 1900'de Abdullah Cevdet, İshak Sükûtî ve Tunalı Hilmi'nin onları terk etmesi sonucunda uğradığı sarsıntının[14] etkisinden ancak çok yavaş bir biçimde kurtulmaktaydı. Üstelik, 1899'da Prens Sabahattin'in Avrupa'ya gelişinden beri, siyasal ve ideolojik iç çatışmaları yeni boyutlar kazanmıştı.[15] Ahmet Bedevi Kuran'ın araştırmalarından biliyoruz ki, Ahmet Rıza'nın çevresindeki grup için bile, İTC'nin yurtiçindeki eylemcilerle ilişkileri yalnızca marjinal bir önem taşımaktaydı. Bu bağlantıları umur-i dahiliye komiserleri Selânikli Dr. Nâzım ile Bahaettin Şakir koordine ediyordu, ne var ki, İTC'nin yaklaşık yedi yüz gizli mektubundan yalnızca elli tanesi imparatorluk sınırları içindeki -üstelik yalnızca büyük şehirlerdeki- kişilere gönderilmiştir.[16]

Yurtdışındaki merkezlerin 1908 devriminin iklimini hazırlamadaki dolaylı katkıları ne kadar büyük olursa olsun, bu devrim öncesindeki olaylara doğrudan etkileri önemsizdir. 1908 devrimi, imparatorluk içinde çalışan grupların çalışmalarının sonucudur.

Bu muhalefet gruplarının mensupları, genel olarak, istedikleri ıslahatlara ilişkin teorik yaklaşımlardan da, tutarlı bir ideoloji oluşturmaktan da uzaktı. Yalnızca görüşlerini yayımlamak ve yaymak amacı taşıyan yurtdışındaki muhalefet gruplarının tersine, Osmanlı İmparatorluğu içindeki gruplar, polislerle ve çok sayıda hafiyeyle sarılmış olduklarından, bunları yapacak durumda değildiler. O günlerde siyasal fikirleri üzerine pek fazla yazmamışlardı ve yazdıklarından yalnızca 1908 tarihli birkaç bildiri kalmıştır.[17] Gene de, bu dönemin eylemcilerinin anıları, siyasal idealleri hakkında net bir fikir edinmek için yeterli malzeme sağlıyor.[18] Bu kişiler, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın eserlerini gizli gizli okuyor ve tartışıyorlardı.[19] Savundukları fikirler Batılı liberal fikirlerdi: Anayasal ve parlamenter yönetim. Ancak, onları etkileyen, bu fikirlerin kendileri değil (belki, 1908'in hürriyet kahramanı Niyazi[20] gibi birkaç kişi hariç), Osmanlı Devleti'ni güçlendirebilecek ve sonunda kurtarabilecek birer araç olmalarıydı. Tarık Zafer Tunaya'nın belirttiği gibi, kafalarındaki temel soru şuydu: "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?"[21] Başka bir deyişle bu kişiler Osmanlı milliyetçisi idiler.

Ancak, bu muhalefet gruplarının mensupları, Osmanlı toplumunun bütün katmanlarından gelmiyordu. Osmanlı ordusunun genç subayları bu gruplarda çoğunluğu oluşturuyordu ve bu durumun siyasal gelecekleri üzerinde çok büyük etkileri olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun bütün milliyetlerinden subay alınmıyordu. Subayların içinde Ermeni, Rum, Bulgar ve Yahudi bulunmuyordu.[22] Aralarında önemli sayıda Arnavut vardı ve 1908 devrimi -en azından kısmen- Arnavutların desteği sayesinde başarıya ulaştı Ama, nihayet oluşan silahlı muhalefete katılan Arnavut liberallerinin, Osmanlı Devleti'ni güçlendirmekten çok Arnavut ulusunun bağımsızlığıyla ilgilendikleri ortadadır.[23] Bu subaylar arasında birkaç Arap subay da vardı, ama bunlar devrimin hazırlanmasında önemli bir rol oynamadılar[24] Subayların -ve devrimi hazırlayan örgütün- büyük çoğunluğunu Müslüman Türkler oluşturuyordu ve yeraltı hareketinin siyasal yönünü belirleyen bu çoğunluk, mücadeleyi, yalnızca Osmanlı Devleti'ni güçlendirmek için değil, ama aynı zamanda Türk milliyetçiliğinin ana hedefleri için de bir araç olarak görüyordu.

Tanzimat devlet adamlarının ideali olan ‘ittihad-ı anasır’ onların kafasında azınlıkların zorla Osmanlılaştırılması biçimini almıştı –devrim sonrasında uyguladıkları siyasetlerinde de bu kendini gösterdi.[25] Osmanlı Devleti’ni güçlendirmek için çalışmaları, bu devletin o zaman mevcut tek önemli Türk ve/veya İslâm devleti olduğu düşünülünce şaşırtıcı değildir. Belli ki, başka seçenekleri yoktu. Azınlıkların yaşadığı bölgeleri gönüllü olarak onlara bırakmak bir seçenek olabilirdi, ama bütün milliyetçiler gibi onlar da topraklar konusunda ‘maksimal’ çözümü seçtiler. Jön Türkler, 1918’de iktidarları sona erinceye kadar, ilkin (ittihad-ı anasır fikrinin çözüm olmadığının görülmesi üzerine) Panislâmizm ile, daha sonra, İslâm’ın bile imparatorluğa bağlılık için temel oluşturamayacağı ortaya çıkınca, -1913’ten sonra giderek daha çok- (Pan)Türkizm ile bu siyaseti izlediler.[26] Jön Türklerin halefleri olan Mustafa Kemal Atatürk’ün Milliyetçileri de ‘maksimal’ çözümü tercih ettiler.[27]

Siyasal faaliyetlerin canlandığı bu dönemde Harbiye’de okuyan subaylardan biri de Mustafa Kemal (Atatürk) ya da o zaman tanınmakta olduğu adıyla Selânikli Mustafa Kemal’di. Mustafa Kemal’in kişiliği modern Türk tarihini (hem yakın geçmiş, hem de Türkiye’de bu konuda yazılanlar anlamında)[28] öylesine etkilemiştir ki, 1908 devriminin hazırlanmasında ve İTC’nin yeniden canlandırılmasında -eğer varsa- rolünün ne olduğunu saptamak, bizimki gibi bir çalışma için zorunlu görünmektedir.

Gerek Mustafa Kemal’in rolü, gerekse cemiyet ile Türk Milliyetçi hareketi arasındaki süreklilik sorununu incelemek için muhtemel kaynaklardan ilk akla geleni İTC ve Türkiye Cumhuriyeti arşivleridir. Ne yazık ki, şu anda bunlara ulaşmak mümkün değildir. İTC arşivleri kaybolmuştur ve Osmanlı arşivlerinin de içine katıldığı Türk devlet arşivlerinin 1914 sonrasına ilişkin bölümü yabancı araştırmacılara kapalıdır. Çağdaş Türk tarihçileri de arşivleri büyük ölçüde kullanmış değildir. Bunun yerine basılı malzemelere dayanmaktadırlar. En önemli arşiv koleksiyonları Başbakanlık Arşivi,[29] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi ve Genelkurmay Harp Tarihi ve Stratejik Etüd Başkanlığı arşivleridir.

Bir yabancı için (ki bunun bizim yapacağımız tarzda bir inceleme için çok sınırlı bir yararı vardır) 1918-1922 döneminin işgalci güçlerinin (İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan) arşivlerine ve daha önceki dönem için Alman İmparatorluğu ve Avusturya-Macaristan arşivlerine ulaşmak mümkündür. Dumont, Château de Vincennes arşiv malzemelerine dikkatimizi çekmiştir.[30]

Ayrıca dönem basınındaki yazılar incelenebilir. Türkiye dışındaki en iyi gazete ve dergi koleksiyonları, ne yazık ki benim kullanma imkânı bulamadığım Kaliforniya’daki Hoover Kurumu’nun koleksiyonudur. Ben Lahey’deki Uluslararası Adalet Divanı’nın koleksiyonunu kullandım. Türkiye’deki en büyük koleksiyon Ankara’daki Millî Kütüphane’dedir. Türkiye’deki en büyük koleksiyon Ankara’daki Millî Kütüphane’dedir.

Üçüncü muhtemel kaynak, Türkiye’de 1940-1965 arasında çıkan 1905-1926 döneminin önemli kişilerinin yazdığı çok sayıdaki anı eseridir. Bu çalışma, esas olarak, Mustafa Kemal’in önemli çağdaşlarının kaleme aldığı, bugüne kadar yayınlanmış ve sayısı elliden fazla olan anı ve

otobiyografi eserine dayanmaktadır. On beş yıl öncesine kadar bazı yazarların ulaşabilecekleri -ve gerçekten kullandıkları- bir başka kaynak daha vardı: Olayların tanıklarıyla yapılan görüşmeler. Ama ünlü bir istisna (Celâl Bayar) dışında artık 1880-1890 doğumlu kuşağın üyeleri hayatta bulunmamaktadır.[31]

Her şeyden önce, Mustafa Kemal'in 1908 devriminin hazırlanmasındaki rolünün ne olduğu sorusuna makûl bir cevap sağlayıp sağlayamayacaklarını görmek için yayınlanmış biyografik ve tarihî yapıtlara bakalım.

Mustafa Kemal'in hayat hikâyesi ya da hayatının belirli bölümleri, gerek Türkiye'de, gerekse Türkiye dışında sayısız kitap ve makalenin konusu olmuştur. Yalnızca *Atatürk ve Devrimleri Bibliyografyası*[32] yaklaşık yedi bin yapıt adı vermektedir ve bu bibliyografya da artık eskimiş durumdadır. Özellikle, cumhuriyetin ilanının ellinci yıldönümü (1973) ve Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yıldönümü (1981) gibi Atatürk'ün hayatı için özel anlamı olan yıllarda, Atatürk eserleri yayınında bir patlama görülmektedir. Ne var ki, hâlâ ne Türkçe'de, ne de başka bir dilde gerçek anlamıyla bilimsel, dipnotlu bir Mustafa Kemal biyografisi vardır. Dahası, var olan çalışmaların büyük bölümü Mustafa Kemal'in 1919'dan sonraki, Türk devrimi bağlamındaki faaliyetleriyle ilgilidir.

Türk biyografileri, genellikle bir kalıba sıkı sıkıya bağlıdır ve ancak 1960'lı yıllarda bir ılımlı düzeltim girişimi yapılmıştır: Şevket Süreyya Aydemir'in *Tek Adam*'ı. Bu kalıplaşmışlığın nedenini bulmak güç değildir. Mevcut biyografik yapıtlara yakından bakarsak, hepsinin bir tek kaynağa dayandığını görürüz: Mustafa Kemal'in kendisi.

Mustafa Kemal, 1917'de Karlsbad'da (şimdiki Karlovy Vary) tedavi edilirken kaleme aldığı ve şu anda Türk Tarih Kurumu'nun elinde bulunan birkaç not bir yana bırakılırsa, gerçek anlamda anılar yazmamıştır. Özel mektuplarından pek azı günümüze kadar gelmiştir. Bu mektuplar 1911 ya da daha sonraki yıllarda (çoğunluğu 1. Dünya Savaşı'nda) yazılmıştır ve gerçekten çok az şey için aydınlatıcıdır.[33] Bununla birlikte, Mustafa Kemal, kendi geçmişiyle ilgili anekdotlar anlattığı iki mülakat vermiştir. İlki, 1922 Ocak'ında Vatan gazetesi editörü Ahmet Emin (Yalman) ile yaptığı mülakat;[34] ikincisi, 1926 ilkbaharında arkadaşlarıyla yaptığı ve metnini Falih Rıfkı'nın (Atay) yazdığı ve Mustafa Kemal'in düzelttiği, Milliyet gazetesinde yayınlanan konuşmalardır. Başlangıçta bu konuşmaların üç anı dizisi halinde yayınlanması planlanmıştı: Jön Türk dönemi, 1918 mütarekesi ile Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışı arasındaki dönem ve bu tarihten sonraki dönem. Ne var ki, ilk bölümünün yayınlanmasından sonra, adları geçecek kişilerin incinebileceklerinden çekinen hükümetin isteği üzerine anıların yayını durduruldu.[35] Kasım 1918-Mayıs 1919 dönemini kapsayan ikinci bölüm, zaten yayına hazırlanmış ve onaylanmıştı. 1944'te Falih Rıfkı Atay tarafından *19 Mayıs* adlı ayrı bir kitapçık halinde yayınlandı.

Mustafa Kemal'in, Çanakkale Boğazı savunmasında kendi rolü üzerine kısa bir değerlendirmesi 1962'de Uluğ İğdemir tarafından yayınlandı.[36] Bunlardan başka, Mustafa Kemal'in 1927 CHF

kongresi önünde okuduğu, 1919'da ulusal direniş hareketinin başlamasından itibaren kendi eylemlerini anlattığı ünlü büyük *Nutuk* da var.

Daha sonra, Mustafa Kemal'in resmî olarak yazdıklarının tümü, söylevleri, tamimleri, telgraf ve beyannameleri bir araya toplanıp yayınlanmıştır.[37]

Mustafa Kemal'in sağlığında, hatta ölümünden sonra da, hemen hemen yalnızca yukarıda sayılan otobiyografik malzemeye dayanan bir tarih geleneği oluşmuştur. Kaynaklarının sınırlılığından ötürü, bu gelenek, kısa sürede verimsiz bir hale gelmiş ve aynı şeylerin tekrarlandığı ve yeniden düzenlendiği bir silsile halini almıştır. Bu gelenek bu kitabın yazıldığı 1983'te de hâlâ sürmektedir. Bu 'ortodoks Kemalist' versiyon en iyi, yönetimin resmî desteğini gördüğü için belirli bir 'resmî' statüsü olan yapıtlarla örneklendirilebilir. 1926 tarihli [zamanın cumhurbaşkanlığı sekreteri olan Tevfik'in (Bıyıklıoğlu) yazdığı] resmî biyografi[38] ve Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nin 1931'de orta dereceli okullar için hazırladığı *Tarih* adını taşıyan ders kitapları dizisi bunlar arasındadır. Bu ders kitaplarının dördüncü cildi 1935'te Türk Tarih Kurumu tarafından *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* adıyla yayınlanmıştır. 1945'te ders kitabı olarak bu kitabın yerini Karal'ın *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* almıştır. 1950'de *İslâm Ansiklopedisi*'nde çıkan Atatürk maddesi de bu kategoriye girmektedir, çünkü, 1961'de, İngilizceye çevrilerek Basın, Yayın ve Turizm Bakanlığı tarafından ayrı bir kitap halinde yayınlanmıştır.[39] 1946-1950 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı'nın yayınladığı ve 1951'de *Türk Ansiklopedisi* adını alan *İnönü Ansiklopedisi*'nin de belirli bir resmî statüsü vardı (Her şeyden önce devlet tarafından yayınlanmaktadır). Yayınına başlandığından bu yana geçen 35 yıl süresince son derece Ortodoks Kemalist görüşlerden daha eleştirel görüşlere doğru bir gelişim izlenebilir ve alfabetik sıraya göre düzenlendiği için, Atatürk maddesi en eski, en Ortodoks evrede yazılmıştır. Bu yapıtlar, yayımlanışlarından bu yana, Türk tarih yazımının ana çizgisince sadakatle izlenen bir resmî gelenek oluşturmuştur. Tek istisnayı, 1960'lı yılların sonlarında ve 1970'li yıllarda faal olan ve solda yer alan bir grup eleştirel yazar oluşturmaktadır: Şevket Süreyya Aydemir, Doğan Avcıoğlu ve Mete Tuncay[40]

Enver Behnan Şapolyo ve Hikmet Bayur Mustafa Kemal'den otobiyografik anekdotlar dinlemişlerdir, dolayısıyla bu kaynağa, genç tarihçilere göre daha yakındırlar.[41] Tarihçi ve Atatürk'ün manevî kızı olan Afet İnan da, 1937'de *Belleten*'in ilk sayısında, Mustafa Kemal'den dinlediği otobiyografik anekdotları yayınlamıştır.[42]

Konumuz, yani Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile ilişkileri açısından bu geleneksel biyografinin özellikleri nelerdir?

Her şeyden önce, bu versiyon, Mustafa Kemal'i cemiyetin gerçek kurucusu ve 1908 devriminin manevî babası olarak sunar.[43] (Bu iddia, daha sonraki yapıtlarda tekrarlanmaz.) Bu meşru konumu, cemiyetin diğer üyelerinin, özellikle Enver'in entrikalarıyla gasp edilmiş ve yönetim, sorumsuz ve yozlaşmış liderlerin eline geçmiştir. Onlar Mustafa Kemal'in uyarılarını dinlemezler (Bazı yazarlara göre, bunun üzerine Mustafa Kemal İTC'den ayrılır).[44] İTC'nin sorumsuz siyasetleri Osmanlı

Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmesine neden olur. Bu yenilgiden sonra, liderler sorumluluk kabul etmeyip ülkeden kaçarlar. Ülkede umutsuzluk egemen olur.

Mustafa Kemal cepheden döner ve durumu tek başına değerlendirir. Tek çözüm yolunun, Anadolu'da bir ulusal hareket oluşturmak olduğunu ilk gören o olur. 1919 Mayıs'ında böyle bir hareketi başlatmaya yönelik ilk adımı atar. Hareket büyümeye başlayınca, İTC'nin eski liderleri önce siyasal entrikalarla, bunlar yetmeyince cinayet yoluyla, Mustafa Kemal'i saf dışı bırakmaya ve yeniden eski mevkilerini kazanmaya uğraşırlar. Ancak, planları ortaya çıkar ve hak ettikleri cezayı alırlar. İleride de göreceğimiz gibi, bu versiyonun kökleri, İTC düşmanlığının en yüksek düzeyde olduğu ve Mustafa Kemal ile cemiyet arasındaki farkların önemle vurgulandığı bir dönemde (1926-1927) yer almaktadır.[45] Ama bu dönemde bile, 1908 devrimi ve Abdülhamit istibdadının yıkılması, temelde olumlu gelişmeler olarak değerlendirilmiştir. En Ortodoks versiyonun Mustafa Kemal'i bu devrimi asıl başlatan kişi olarak göstermek istemesinin nedeni budur. Bunu Mustafa Kemal'in Jön Türk dönemi siyasal hayatında üst düzeyde bir rol oynamamasıyla bağdaştırmak için, cemiyetin liderleri onun hakkını gasp eden kişiler olarak gösterilir.

1940'lardan itibaren, ulusal bağımsızlık hareketinin önemli liderlerinin ve önde gelen birçok İttihatçı'nın anıları yayınlanmaya başlamıştır. 1940 ile 1970 arasında, Ali Fuat Cebesoy, Celâl Bayar (1883-1986),[46] Kâzım Karabekir (1882-1948),[47] İsmet İnönü (1884-1973),[48] Fethi Okyar (1880-1943),[49] Hüseyin Cahit Yalçın (1874-1957),[50] Ali İhsan Sâbis (1882-1957),[51] Halil Kut ve daha birçok kişinin anıları yayınlanmıştır. Bu anılar, elbette, çokluk önemli ölçüde ayrıldıkları ortodoks versiyonla karşılaştırılacak malzeme oluşturur. Ne gariptir ki, bu anıların yayını, ortodoks tarihi hemen hiç etkilememiştir. Çok az sayıdaki istisna dışında, çağdaş Türk tarihçileri, bu 'dış' kaynakları göz ardı etmekte, ya da yalnızca Mustafa Kemal'in kendi sözlerine tam tamına uydukları zaman kullanmaktadırlar, kullananlar da bir tutarlılık gözetmemektedir.

Mustafa Kemal'in otoritesi bugün bile öyle büyüktür ki, aykırı versiyonları otomatik olarak ayıklamaktadır.

Mustafa Kemal'in eleştirel bir biyografisinin yazılmasına, Türkiye'de onun hatırasına saygısızlığa karşı cezaî müeyyide getiren bir yasa da engel oluşturmaktadır. 1951'de Millet Meclisi'nden geçen 5816 sayılı kanunun 1. maddesi şöyledir:

"Atatürk'ün hatırasına alenen hakaret eden veya söven kimse bir yıldan üç yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılır."[52]

Bu yasa, 1960'ta, Kâzım Karabekir'in, içinde Mustafa Kemal'i eleştirdiği ya da başkalarının yaptığı eleştirileri aktardığı otuz dört pasaj bulunan *İstiklâl Harbimiz* adlı kitabının yasaklanmasında kullanılmıştır. Kitap, nihayet, 1965'te başlayan bir yeniden yargılamadan sonra, 1968'de piyasaya yeniden sürülmüştür.[53] Rıza Nur'un anıları da bu yasayla ilişkili olarak kısmen yasaklanmıştır.[54]

Genel olarak, Mustafa Kemal'in ve mirasının eleştirilmesi açısından siyasal hava 1960'lı ve 1970'li yıllarda daha hoşgörülü olmuştur. Ne var ki, bu durum, Eylül 1980 askerî müdahalesinden

sonra kesin olarak değişmiştir. Askerî rejim, meşrutiyet arayışında Mustafa Kemal'in ve fikirlerinin Türkiye için büyük önemini ve mirasının cehalet ve komünizme karşı korunmasında kendi rolünü vurgulamıştır.[55] Uluğ İğdemir'in Türk Tarih Kurumu için yazdığı 'resmî' biyografi -ki türünde en sonuncudur- elli yıl önce yazılanlar kadar ortodokstur.[56]

Yazarların Atatürk'ün hatırasını korumaya yönelik özel bir yasayla engellenmediği yabancı ülkelerde de, Mustafa Kemal'in rolünün ve kişiliğinin yeniden değerlendirişini görmek mümkün değildir. Batılı tarihçiler ve biyografi yazarları, esas olarak aynı otobiyografik malzemeyi kullanmaktadır. Bu malzemenin birçoğunun da Fransızca, Almanca ve İngilizce çevirileri yayınlanmıştır. Milliyetteki anekdotlar 1927'de Jean Deny tarafından Fransızca'ya çevrilmiş, 1929'da Leipzig'te *Nutuk*'un Almanca çevirisi yayınlanmıştır. Yeni bir İngilizce çeviri 1963'te Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığınca yayınlanmıştır. 'Resmî' kaynaklardan, 1926 devlet yıllığındaki biyografi, aynı yıl gene Jean Deny tarafından çevrilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Atatürk maddesi 1961'de çevrilip yayınlanmıştır. 1937'de Afet İnan'ın yayınladığı anekdotlara Türkçe bilmeyen yabancılar da aynı anda kavuşabiliyorlardı, çünkü aynı zamanda hem Türkçe hem Fransızca yayınlanmışlardı. 1935'te yayınlanan *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* aynı anda *Histoire de la République Turque* adıyla Fransızca olarak da yayınlanmıştır.

Bu malzemenin parçalarının ya da tamamının izleri ünlü biyografilerin hepsinde bulunabilir. Örneğin Benoist Mechin, Gentizon, Sperco, von Mikusch, Froembgen, Melzig, Villalta, Kinross, von Kral ve Melia. Mantran'ın Atatürk üzerine EI2'deki çok kısa makalesi, yalnızca önemli ve üzerinde tartışma olmayan verilerin özetini vermektedir, tartışmalı konuların hepsini dışarıda bırakmaktadır. Armstrong ve Orga, *Atatürk*'te Mustafa Kemal üzerine Ortodoks yaklaşıma zıt görüşler ortaya konmaktadır, ama bunlar Mustafa Kemal'in yaşamındaki olaylarla değil, kişiliğiyle ilgilidir. Her ikisi de gayet sansasyonel ve güvenilirlikten uzaktır.[57]

Mustafa Kemal'in çağdaşlarının biyografi ve anıları Batı dillerine çevrilmemiştir, dolayısıyla bunların, önemli bir istisna dışında Batılı yazarların biyografilerinde hemen hiç etkisi yoktur. Halide Edib'in (Adıvar) İngilizce olarak kaleme aldığı kitapların, bunların ilkinin İngilizce yayınlandığı yıl olan 1926'dan beri etkisi olduğu açıktır. Halide Edib, Mustafa Kemal'in 1922 sonrasındaki radikalizmini ve otoriter siyasetini eleştiren Batı tarzı liberallerden biridir. Görüşleri, Kinross'un ve Orga'nın biyografileri gibi bazı biyografilerde de yansıtılmıştır.[58]

Halide Edib'in kitapları keskin bir gözlemcinin 1919-1925 dönemi tanıklıkları olarak değerli olmakla birlikte, kendisi Mustafa Kemal'le ancak 1919'da tanışmıştır. Önceki dönemde önde gelen birçok İttihatçıyı tanıyordu, ama Mustafa Kemal'le tanışmıyordu.

Bu alanda Miller, Steinhaus ve Glasneck'in temsil ettiği Marksist tarihçilerin tarihsel materyalizmi, Glasneck'in 'burjuva' tarihçileri ağır bir biçimde suçlanmasına rağmen,[59] Mustafa Kemal'in biyografisi için kökten bir yeniden değerlendirme getirmemiştir. Onların olayları anlatışı da, (Sovyetler Birliği'nin Kurtuluş Savaşı'ndaki rolü ve mücadelenin antiemperyalist niteliği gibi)

değişik noktaları vurgulamalarına ve Türklerin bağımsızlık mücadelesini dünya çapındaki Batılı olmayan ulusların kurtuluşu bağlamına yerleştirmelerine rağmen, 'burjuva' yazarların anlatısından pek de farklı değildir.

Değişik Mustafa Kemal biyografilerinin, dönem üzerine tarihlerin ve özellikle 'resmî' Türk versiyonunun güvenilirliği bu çalışma boyunca ele alınacaktır. Bu bölümde, Mustafa Kemal'in İTC'nin yeniden canlandırılmasındaki rolünü belirlemeye ve konuyla ilgili mevcut literatürü, Mustafa Kemal'in faaliyetlerinin -olabildiğince- doğru kronolojisiyle karşılaştırarak değerlendirmeye çalışacağım.

Mustafa Kemal, 1904 Aralık'ında Pangaltı'daki Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. Bazı kaynaklar mezuniyet tarihini 11 Ocak olarak verirler, oysa bu yüzbaşılığa terfi olduğu tarihtir. Sınıf beşincisi olarak mezun olmuştu. Not ortalamasına göre sınıfın en iyi üçte birine (o yılki sınıfta 13 kişi) girdiğinden erkân-ı harbiye yüzbaşısı olmaya ve değişik sınıflarda (topçu, süvari ve piyade) ve personel işlerinde talim görmek için Osmanlı ordularının birinde görev almaya hak kazandı.[60] Mustafa Kemal, tayinini beklerken, kendisiyle beraber mezun olan birkaç arkadaşıyla birlikte bir daire tuttu. Kuşağından birçok kişi gibi o da, siyasal olarak faaldi. (Bu bağlamda, siyasal olarak faal olmak, Namık Kemal ve diğer Genç Osmanlıların yasaklanmış eserlerini ve yabancı postaneler aracılığıyla yurtiçine sokulan Jön Türk gazetelerini okumak ve bunlardan edinilmiş fikirleri savunan broşürler yazmak anlamına gelmektedir).[61]

Mustafa Kemal ile arkadaşları, kiraladıkları dairede siyasal tartışmalarını sürdürürken, padişahın hafiyelerinden Fethi adında biri, onları, askerî okullar başmüfettişi Zülüflü İsmail Paşa'ya ihbar etti. Bir hafta tutuklu kaldılar[62] ve sürgüne gönderilmekten ya da en hafifi ordudan atılmaktan korktular. Ali Fuat (Cebesoy) ile Mustafa Kemal Avrupa'ya kaçmayı bile düşündü.[63] Ama sonunda bir kınamayla bu işten kurtuldular ve tayinleri yapıldı. Siyasal faaliyetlerinden ötürü, Avrupa'daki ordulara -Edirne'deki İkinci Ordu ve Manastırdaki Üçüncü Ordu- değil, Erzurum'daki Dördüncü Ordu'ya ve Şam'daki Beşinci Ordu'ya tayin edildiler. Bu, girişebilecekleri herhangi bir faaliyeti tehlikesiz kılacaktı, çünkü (büyük çoğunluğu Rumelili ya da İstanbullu olduğu için) bildikleri çevreden ve arkadaşlarından uzakta olacaklardı.

Mustafa Kemal, 5 Şubat 1905'te erkân-ı harbiye yüzbaşısı rütbesiyle Beşinci Ordu'ya atandı.[64] Sınıf arkadaşı Müfit'le (Özdeş) (1874-1940)[65] Şam'a gitti ve bir yıl süvari eğitimi görmek üzere 30. Süvari Alayı'nda görevlendirildiler. Mart ve Nisan'da Havran bölgesinde Dürzî ayaklanmalarına karşı yapılan harekâta katıldılar.

Şam'a döndükten sonra, harekât sırasında onların kendi siyasal görüşlerine yakınlık duyduğunu gören komutanları Miralay Lütfü, onları Mustafa (Cantekin) ile tanıştırdı. Mustafa (Cantekin) İstanbul'da Tıbbiye-i Askeriye'de okumuştu, Şam'a sürgün edilmiş ve 1903'te burada küçük bir dükkân açmıştı,[66] Mustafa (Cantekin) bir süre yeraltı çalışmalarını sürdürmeye çalışmış ve Miralay Lütfü'yü kendi görüşlerine yakın bulmuştu. Birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanında bulunan

pek çok örgüte benzer Vatan adlı gizli bir örgüt kurmuşlardı. Ancak, o zamana dek, örgütlerini geliştirmeyi başaramamışlardı.

Mustafa (Cantekin) ile ilk görüşmelerinden kısa bir süre sonra, Müfit (Özdeş) ve Mustafa Kemal Vatan'ın üyesi oldu. Çoğu kaynakta geçen Vatan ve Hürriyet adının cemiyete bu sırada mı, yoksa daha sonra mı verildiği belli değildir. Bu isim, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile karıştırılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmış da olabilir. Hürriyet Cemiyeti bu tür ihtilalci örgütler için kullanılan genel bir terim de olabilir. Mustafa Kemal anılarında cemiyeti Hürriyet Cemiyeti diye anmaktadır. Mustafa Kemal'in kesin olarak ne zaman Vatan üyesi olduğu belli değildir. *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki makale Ekim 1906 tarihini vermektedir. Bu, Ramsaur ve Kinross gibi önde gelen yazarlarca da kabul edilmektedir. Tunaya 1906 Aralık'ında cemiyete girdiğine yazarken, Unat kendi hesaplamalarına dayanarak daha erken bir tarihi 1906 ilkbaharını vermektedir. İleride göreceğimiz gibi, Mustafa Kemal Şubat-Mart 1906'da Selânik'e gitmek üzere Şam'dan ayrılırken Vatan üyesi idi. Kendisi, Selânik'e gitmek üzere yola çıkmadan önce, Kudüs, Yafa ve Beyrut'ta cemiyetin hücrelerini kurduğunu söylemektedir (ve bundan kuşkulanmak için de bir neden yoktur).[67] Bunu ise ancak Filistin ve Lübnan'a yaptığı resmî geziler sırasında yapmış olabilir. Bu iş biraz zaman almış olmalıdır, dolayısıyla sanırım, Mustafa Kemal'in, Havran'daki harekâttan Şam'a dönüşü ile 1905 sonbaharı sonları arasında, diyelim ki 1905 Haziran'ı ile Ekim'i arasında bir tarihte Vatan üyesi olduğu sonucuna varmalıyız.

Bir süre sonra Miralay Lütfü cemiyetin faaliyetlerini çok tehlikeli bularak cemiyetle ilişkisini kesti. Öte yandan Mustafa Kemal yeraltı çalışmalarına girişti ve daha sonra da süvari birliklerini ziyaret ederken öteki Suriye vilayetlerine kadar örgütünü genişletmeye başladı.

Halkı Arapça konuşan ve görece geri kalmış bir yer olan Suriye'nin, ihtilalci bir örgütün örgütlenmesi (ve kuşağından birçok subay gibi Türk milliyetçiliğinden etkilenmiş olan fikirlerini yaymak) için hiç de uygun bir yer olmadığını gördü. Kendi geçmişinden, eğer Makedonya'da çalışsaydı, imkânların ne kadar büyük olacağını biliyordu. Selânik'e gitme ve çalışmalarını oradan sürdürme yolları aradı. Harbiye'den sınıf arkadaşı Kemal'in (Ohri) akrabası olan ve Jön Türklerin fikirlerine yakınlık duyduğu söylenen topçu Birinci Ferik Şükrü Paşa (1857-1915) üzerinde ilgisini yoğunlaştırmıştı. Mustafa Kemal'in Selanik'teki öteki bağlantıları okul yıllarından tanıdığı Cemil (Ubaydın) (1881-1957)[68] ile Miralay Hasan'dı. Her iki subay da Selanik'teki müşirin komutasındaydılar. Sonunda Mustafa Kemal İskenderiye ve Pire yoluyla Selânik'e gitmek üzere gizlice gemiyle yola çıktı.

Elimizde bu yolculuğun tarihini –yalnızca yaklaşık olarak da olsa– saptamamıza imkân veren iki veri var. Birincisi Mustafa Kemal'in Makedonya'dan dönmesine neden olan Sina Yarımadası'ndaki harekât (Akabe harekâtı) Aralık 1905 ile Ekim 1906 tarihleri arasında yapılmıştır.[69] İkincisi Ali Fuat Cebesoy, Mustafa Kemal'in Selanik'ten dönmesinden iki ay sonra Beyrut'ta birlikte çektirdikleri bir fotoğrafı yayınlamıştır. Bu fotoğrafta 15 Temmuz 1906 (2 Temmuz 1322) tarihi vardır.[70]

Mustafa Kemal Selanik'te en çok dört ay kalmış olmalı.[71] Dolayısıyla Selanik'te Şubat-Mayıs 1906 tarihleri arasında kaldığını varsayabiliriz. Bu da 1908 devrimine etkisi olan Selanik'teki rakip örgütün, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulmasından önceki bir tarihtir.[72] Tunaya'nın ya da *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki makaleye dayanan Ramsaur ve Kinross'un tercih ettiği gibi Selanik gezisini daha geç bir tarihe koyan değişik bir kronoloji, Mustafa Kemal'in devrime yol açan olaylardaki rolünü bütünüyle değiştirecektir. Çünkü bu, Mustafa Kemal Selânik'e geldiğinde OHC'nin faaliyette olduğu anlamına gelir.

Mustafa Kemal Selanik'te Şükrü Paşa'nın bu tür işlere girmek istemediğini gördü. Bunun üzerine Selanik'te Vatan ve Hürriyetin bir hücresini kurmaya karar verdi ve bu amaçla bazı tanıdıklarını bir araya getirdi. Tarihi tam olarak bilinmeyen tören niteliğindeki bir toplantıda birtakım kişiler, idealleri, yani Sultan Abdülhamit istibdadına son vermek, 1876 anayasasını tekrar yürürlüğe koymak için ve örgütlerine hiçbir zaman ihanet etmeyeceklerine dair ellerini tabanca ve Kuran üzerine koyarak yemin ettiler (Tıpkı 1889'dan sonra İTC'nin yeni üyelerinin yaptığı gibi).[73] Vatan ve Hürriyet'in Selanik şubesinin bu ilk toplantısına kimlerin katıldığı konusunda tam bir görüş birliği yoktur. Mustafa Kemal 1922'de Vatan gazetesine verdiği mülakatta şu adları sayar:

1. Ömer Naci (1880-1916). Harbiye'den sınıf arkadaşı, daha sonra İTC'nin ünlü bir hatibi. İki defa İTC mebusu olarak görev yaptı ve 1910'dan 1912'ye kadar merkez-i umumî üyesiydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında İran cephesinde propaganda faaliyeti yürütürken öldü.

2. Hakkı Baha (Pars). Harbiye'den sınıf arkadaşı ve o sırada Selanik'te askerî okulda öğretmen.

3. Hüsrev Sami (Kızıldoğan) (1884-1942). Topçu subayı ve Ömer Naci'nin arkadaşı. Daha sonra ünlü bir İTC fedaisi.[74]

4. Bursalı Mehmet Tahir (1861-1926). Mayıs 1906'da Selanik'teki askerî okulun müdürü tayin edildi. Daha sonra önemli bir edebiyat tarihçisi oldu.

5. İsmail Mahir (1869-1916). Selanik'te Muallim Mektebi müdürü. Son ikisi ilk İTC'nin de üyesiydi.[75] Dolayısıyla, Ramsaur'un, Üçüncü Ordu'daki örgütün İTC ile hiçbir ilişkisinin olmadığı yolundaki iddiası doğru değildir.[76]

Prof. Afet İnan Mustafa Kemal'den aynı adları aktarıyor, Hüsrev Sami (Kızıldoğan) ise, Mehmet Tahir ve İsmail Mahir'den söz açmıyor. Onların yerine Babıâli Baskını diye bilinen, 1913'teki hükümet darbesinde öldürülen bir subayın, Mustafa Necip'in adını anıyor.[77] Belki de Tahir ve Mahir - ötekilerden yaşlı ve yüksek rütbeli oldukları için- grubun aktif üyeleri değildi, bir çeşit şeref üyeleri konumundaydılar.

Mustafa Kemal'in kendi sözlerinden ve cumhuriyet yıllarında geliştirilen Mustafa Kemal imajından etkilenmenin bütün belirtilerini taşıyan Hüsrev Sami'nin versiyonundan başka, Mustafa Kemal'in Suriye'de gizli bir örgütün üyesi olduğunu ve bu örgütün Selanik'te bir şubesini kurduğunu doğrulayan iki bağımsız kaynak var. Bunlar, bu şubenin Selanik'te bu tür kurulan ilk örgüt olduğunu da doğrulamaktadır. İlk kaynak, Mustafa Kemal'in ünlü olmasından çok önce 1913'te Alman generali

Imhoff[78] tarafından yazılmış bir makaledir. Bu makalede -adını vermediği kaynaklara dayanarak- Şam'da ilk askerî örgütün Hacı Mustafa adında biri tarafından kurulduğunu ve Mustafa Kemal'in İsmail Mahir, Mehmet Tahir, Hakkı Baha ve adını vermediği başka bir subayla birlikte Selanik'te örgütün bir şubesini açtığını yazıyor. İkinci kaynak 1912'de Selanik'te basılmış, Faik Reşit Unat'ın bulduğu bir ders kitabıdır. Bu kitapta -İTC tarihi bağlamında- aşağıdaki pasaj vardır:

Beşinci Ordu'dan Üçüncü Ordu'ya nakleden bir Erkân-ı Harb zabiti, Mekteb-i Tıbbiye'den tardedilmiş [atılmış] Şam'da ticaretle iştigale başlamış bir zat ile buluşarak bir Hürriyet Cemiyeti teşkiline karar verdiler. Bu cemiyete Selanik'te bir şube ihdasına [kurmaya] çalıştılar. Hemen sınıf rüfekasından [arkadaşlarından] bazı gençlerle, şimdi birer mevki-i mübeccel ihraz eden [yüksek mevkide bulunan] zevat-ı âliyeden [seçkin kişilerden] bazılarıyla görüştü, nihayet bir cemiyet esasını kurdular. Şu kadar ki o vakit ittihaz olunan tarikin [izlenen yolun] neticepezir-i muvaffakiyet [başarılı sonuç vermesi] olması meşkûk [kuşkulu] idi. Binaenaleyh bu cemiyet ittisaa [genişlemeye] muvaffak olmaksızın hal-i rüşeymîde [embriyon halinde] kaldı.[79]

Bu pasajda hiçbir adın geçmemesine rağmen "erkan-ı harb zabiti"nin Mustafa Kemal, ticaretle uğraşan kişinin Mustafa (Cantekin), "sınıf rüfekasından gençler"in Ömer Naci, Hakkı Baha, Hüsrev Sami ve "zevat-ı âliyeden" olanların Bursalı Mehmet Tahir ve İsmail Mahir olduğu açıktır. Dolayısıyla, Mustafa Kemal gerçekten Selanik'te örgütünün bir şubesini kurmuştur. Böyle bir girişimde bulunan ilk kişinin o olduğu devrim sonrasında da kabul edilmiştir. Bizim kronolojimiz -eğer doğruysa- bu iddiayı desteklemektedir, çünkü Selanik'teki öteki örgüt OHC birkaç ay sonra kurulmuştur. Genellikle çok güvenilir olan Tunaya'nın muhtemelen Mustafa Kemal'in Şam'da Vatan Cemiyeti'ne girişinin tarihini yanlış gösterdiği için Mustafa Kemal'in (halen faaliyette olan) İTC ile bağlantı kurmak amacıyla Selânik'e geçtiğini yazması dikkat çekicidir.[80] Von Mikusch ve Orga da biyografilerinde aynı hatayı yaparlar ve hikâyelerini Mustafa Kemal'in, gizli bir örgütün görünmez elinin işini engellediğini hissettiğini yazarak süslerler.[81]

Ama Selanik'te gizli bir örgüt kuran ilk kişinin Mustafa Kemal olduğunu kabul edersek, bu aynı zamanda 1908 ihtilalinin de gerçek öncüsünün o olduğu anlamına gelir mi? Başka bir deyişle ihtilali yapan grup Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin devamı mıdır?

Selanik'teki şubenin açılmasından sonraki dönemde birkaç üye daha örgüte kaydoldu. Ama yalnızca birinin adını biliyoruz: Naki (Yücekök), Mustafa Kemal'in eski Fransızca öğretmeni. Mayıs ayında Mustafa Kemal, askerî otoriteler Suriye'de olmadığının farkına vardıkları için alelacele Suriye'ye dönmek zorunda kaldı. Doğrudan doğruya Akabe harekâtı'nın merkezi olan Beerşeba'ya döndü. Oradan Şam'daki karargâha görev yerinde bulunduğunu bildirdi. Selanik'ten ayrıldıktan sonra Selanik şubesi gelişemedi ve hiçbir varlık gösteremedi.

Bu arada başka kişilerden oluşan bir grup, Selanik'te aynı Jön Türk idealleri için bir yeraltı teşkilâtı kurulmasını tartışmaya başlamıştı. İçlerinde en önemli kişi bir posta memuru olan Talât (1874-1921)[82] idi. On beş yıl önce ilk İTC'nin kuruluşundan hemen sonra Edirne'deki telgrafhanede

çalışırken cemiyete üye olmuştu.

Faik (Kaltakkıran)[83] ve İpekli Hoca İbrahim'le birlikte Edirne'deki aktif İTC çekirdeğini oluşturmuştu.[84] 1896'da cemiyet dağıtıldıktan sonra iki yıl hapsedildi ve daha sonra Selânik'e sürgüne gönderildi [Faik (Kaltakkıran) Konya'ya, Hoca İbrahim Arnavutluk'taki İpek şehrine sürgün edilmişti]. Orada ilk zamanlar işsiz kaldı, ama hükümetin sürgünlere verdiği maaştan yararlandı. Daha sonra Selanik'te eski işi olan posta memurluğuna girmesine izin verildi.[85]

Talât'ın çevresinde, Selanik'te Maarif Nezareti muhasibi olan Mithat Şükrü (Bleda) (1874-1956),[86] eşraftan Mustafa Rahmi (Evranos)[87] ve mülâzım İsmail Canbulat'ın (1880-1926)[88] mensup olduğu bir arkadaş grubu oluştu. Bunların hepsi İTC döneminde önemli mevkilere geldiler. 1906 yazında yeni bir gizli cemiyet kurma imkânını araştırdılar ve Talât potansiyel taraftarlar bulmaya çalıştı. Naki (Yücekök) aracılığıyla Vatan grubunun varlığını öğrenmişti.[89]

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 1906 Eylül'ünde resmen kuruldu. Kuruluş toplantısında şunlar hazır bulunuyordu: Bursalı Mehmet Tahir, Naki, Talât, Mithat Şükrü (Bleda), Rahmi (Evranos), Ömer Naci, Kâzım Nami (Duru), İsmail Canbulat, İsmail Hakkı ve Süleyman Fehmi[90] (veya Fehmi'nin yerine Edip Servet (Tör), daha sonra mebus ve Mustafa Kemal'in arkadaşı).[91] Kuran, -Paris'te olup bitenler hakkında Selanik'te olanlardan çok daha fazla bilgi sahibidir- Talât, Naki ve Mehmet Tahir'in cemiyeti kurduğunu söyler, ama çok daha büyük bir grubun kuruluşa katıldığı kesindir.[92] Mustafa Kemal, Talât ve Cemil'in (Ubaydın) kurucu üyeler olarak gösterildiği Shaw'un versiyonu ise, hem eldeki belgelerce desteklenmemekte, hem de mümkün gözükmemektedir.[93]

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adı üyelerin hepsinin ilk İTC'nin üyeleri olmaması dolayısıyla seçilmiştir, ama bu örgüt idealleri ve örgütlenişi bakımından eski örgüte çok benzemektedir. Her üyenin bir numarası vardı ve hükümet ajanlarının sızmasını önlemek için hücreler halinde örgütlenmişlerdi.

Gördüğümüz gibi, Mustafa Kemal'in Şam'a dönmesinden birkaç ay sonra Vatan ve Hürriyet Cemiyeti üyelerinden bazıları OHC'ye katıldı ve Mehmet Tahir hazır bulunan en yaşlı üye olduğu için 1 kod numarasıyla onurlandırıldı.[94] Ama başından beri Talât'ın çevresindeki grup OHC'de gerçek güce sahip olan gruptu ve Vatan ve Hürriyet Cemiyeti üyelerinden hiçbiri 1908 devriminden sonra etkili mevkiler elde edemedi. Selanik'teki yeraltı çalışmalarında olan değişikliklerden (hâlâ Suriye'de olan) Mustafa Kemal'i haberdar etme zahmetine herhangi bir kimsenin katlandığını gösteren hiçbir belge yoktur.[95]

OHC 1906 Eylül'ünden sonra özellikle Üçüncü Ordu subayları arasında hızla yayılmaya başladı.[96] İlk aylarda cemiyete katılan subaylar arasında Üçüncü Ordu'da binbaşı (ve daha sonra İstanbul muhafızı ve bahriye nazırı) olan Ahmet Cemal (1872-1922);[97] Mustafa Kemal'in Harbiye'den sınıf arkadaşı ve o sırada mümtaz yüzbaşı (yani sınıfın en başarılı üçte biri arasına girerek erkân-ı harbiye yüzbaşısı olacak kadar notları yüksek olmayan Erkan-ı Harbiye Mektebi mezunu olan)[98] Halil (Kut) ve yeğeni Manastır'daki Üçüncü Ordu'da yüzbaşı (daha sonra harbiye

nazırı) olan Enver vardı. Enver, Halil (Kut) tarafından tanıtıldıktan sonra, 9 likim 1906'da OHC'ye katıldı.

Cemiyet, Enver'e görevli olduğu Üçüncü Ordu'nun karargâhının bulunduğu Manastır'da bir şube açma görevi verdi. Enver bu görevi yerine getirdi ve Manastır şubesi, Üçüncü Ordu'nun önemli bir kısmı onunla ilişkiye girdiği için, kısa bir süre sonra önem bakımından Selânik şubesiyle eşit duruma geldi, hatta onu gölgede bıraktı. Manastır şubesinin liderleri arasında Enver'in adı anılmaz. Enver'in Selanik şubesinin üyesi kalmış ve ikisi arasında bir çeşit irtibat subayı görevi yapmış olduğu anlaşılıyor. Cemiyet içinde çok tutulması, kuşkusuz, Selanik şubesine bağlılığının hareketin bölünmesini engellemiş olduğu bu döneme dayanmaktadır.[99]

Talât, cemiyeti İTC gibi yurt çapında bir örgüt haline getirmeye çalışıyordu. 1907 başlarında İstanbul'daki eski tanıdıklarının bazılarıyla bağlantı kurdu ve kılık değiştirerek İstanbul'a gitti. Bağlantı kurduğu kişiler arasında en önemlisi İTC günlerinden tanıdığı meslektaşı posta memuru Kara yahut Zülüflü Kemal (Ö.1926) idi.[100] Kara Kemal başkentte her türlü çevreyle bağlantısı olan bir kimseydi ve İstanbul'da OHC örgütünü kuran da odur. Jön Türk döneminin sonuna kadar,[101] hatta Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra mütareke günlerinde[102] de cemiyetin en önemli parti adamı olarak kaldı.

Talât, Selanik'te cemiyetin ilk üyelerinden Avukat Manyasîzâde Refik (1853-1908) aracılığıyla, o zaman bir idadi müdürü olan Hüseyin Cahit (Yalçın) (1874-1957) ile bağlantı kurdu. Hüseyin Cahit, Manyasîzâde Refik'i tanıyıp güvenmesine (10 yıl önce Mülkiye'de hocasıydı) rağmen, İstanbul'da ele verilme tehlikesinin çok büyük olduğunu düşündü ve herhangi bir gizli faaliyette yer almaya yanaşmadı.[103]

OHC, 1906 Eylül'ünü izleyen bir yıl boyunca Makedonya ve Trakya'daki Üçüncü Ordu subayları arasında yayıldı. 1907 sonbaharından itibaren, daha sonra ordu istihbarat şefi ve fırka komutanı olan Seyfi (Düzgören) ve İsmet (İnönü) gibi subayların kaydedilmesiyle İkinci Ordu da cemiyetle ilişkili hale geldi.[104]

OHC'nin ilk toplantısında alınan kararlardan biri de cemiyetin kendi yayın organını çıkarması gerektiğiydi. Bu, ancak Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında gerçekleştirilebilecek bir şeydi. Ayrıca, cemiyet liderleri, kendi örgütleri gerçek şeklini alırken, yurtdışındaki muhalefetle ilişkilerini belirlemek gereğini duydular.

Bu nedenle, padişahın hafiyelerinin, Ömer Naci (edebî tartışmaları polisin dikkatini çekmişti) ve arkadaşı Hüsrev Sami'den (Kızıldoğan) şüphelenmeye başladıklarını ve polisin onları tutuklamaya hazırlandığını öğrendiği zaman, cemiyet, bir taşla iki kuş vurmaya ve hem yayın organı çıkarma hem de yurtdışındaki değişik grupları yakından gözlemleyerek Selanik'teki merkeze bu gruplara karşı mümkün yaklaşımlar hakkında bilgi verme göreviyle onları yurtdışına kaçırmaya karar verdi.

Hüsrev Sami (Kızıldoğan) bu olayı anlatır,[105] ama yazısında OHC'nin adını anmaz. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin hâlâ mevcut olduğu ve Paris'te bağlantılar kurduğu, sonunda Ahmet Rıza'nın

İTC'siyle birleştiği izlenimini vermeye çalışır. Bu, Vatan ve Hürriyet'ten ayrı olarak Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin var olduğunu kabul eden Enver Behnan Şapolyo gibi bazı tarihçilerin, İTC'yle önce Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin birleştiğine ve sonra da onlara OHC'nin katıldığına inanmalarına yol açmıştır.

Ama Kızıldoğan'ın yazısını dikkatle incelersek, kararı alanın Talât idaresindeki OHC liderleri olduğunu görürüz. Bu kararı Hüsrev Sami'ye (Kızıldoğan) söyleyen Talât olmuştur ve daha önce de ne Hüsrev Sami'ye ne de Ömer Naci'ye danışılmıştır. Onlar cemiyetin lider kadrosuna dahil değildir. Vatan ve Hürriyet grubunun bütünüyle katıldığı cemiyetin kontrolünü, bu tarihe (Mart 1907) gelindiğinde, Talât'ın grubunun tam olarak eline aldığı görülmektedir.

OHC'nin iki temsilcisi kısa bir süre sonra Paris'te Ahmet Rıza'nın İTC'siyle bağlantı kurdu. Sosyal ve etnik özelliklerinden ötürü; bu grubun milliyetçi ve merkeziyetçi görüşleri, Prens Sabahattin'in Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet grubunun liberal ve kozmopolit ideallerine kıyasla onları çok daha fazla etkilemişti. İTC'nin buna karşılığı, umur-i dahiliye (yani Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki işler) ile ilgili iki komiserinden birini, Selânikli Dr. Nâzım'ı memleketi Selânik'e göndermek oldu. Dr. Nâzım'ın Selanik'te hâlâ Mithat Şükrü (Bleda) gibi birçok tanıdığı vardı. 1907 Nisan'ında, kılık değiştirip Derviş Hoca Yakup kimliğiyle Selânik'e geldi. İzleyen aylarda İTC ile OHC arasındaki görüşmeler başarıyla sonuçlandı ve 27 Eylül 1907'de iki örgüt resmen birleşti. Bu İTC'nin toplu mektupları arasında bulunan 347 numaralı mektupla ilan edilir.[106] OHC üyeleri, gizli bir oylamayla İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almaya karar verdiler (İlkin -bilinmeyen nedenlerle- Terakki ve İttihat Cemiyeti adını benimsediler).[107] Çünkü bu ad daha çok duyulmuştu ve bu adın arkasında Abdülhamit rejimine karşı 18 yıllık muhalefet geleneği vardı. Yeni örgütün biri yurtdışında, Paris'te, öbürü yurtiçinde, Selanik'te olmak üzere iki merkezi olacaktı. Birleşme sözde kaldı ve tıpkı eskiden olduğu gibi, olayları yönlendiren yurtiçindeki örgüt oldu, Paris'teki merkezin etkisi pek görülmedi.

Mustafa Kemal nihayet 16 Eylül 1907'de Suriye'deki Beşinci Ordu'dan Makedonya'daki Üçüncü Ordu'ya atandı. Manastır'a atanmıştı, ama Selânik'e gelişinden hemen sonra Manastır'daki görevi için bu şehirden ayrılmasına fırsat kalmadan ordudaki arkadaşlarının isteği üzerine görev yeri Selanik olarak değiştirildi. Bu değişiklik 13 Ekim'de yapıldı.[108] Ortodoks versiyon, (Mustafa Kemal'e dayanarak) onun Selanik'ten döndükten sonra manevralara katıldığını ve bu manevralardaki yerinde görüşlerinin kurmay subayların dikkatini çektiğini, onu derhal Selânik'e kendi aralarına aldıklarını ileri sürer.

Mustafa Kemal Selânik'e gelişinden bir süre sonra eski arkadaşlarıyla bağlantı kurdu. Muhtemelen, kendisinin kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti şubesinin halen faaliyette olduğunu ya da en azından mevcut olduğunu sanıyordu. Oysa durum çok değişmişti. Kendi örgütü bir yıldan uzun bir süre önce daha büyük bir örgüte katılmıştı. Bu örgütün liderleri onu meşru liderleri olarak görmüyorlardı, hatta örgütlerinin üyesi bile saymıyorlardı. Gerçekler değiştirilemezdi. Mustafa

Kemal'in, eğer yeraltı hareketinde herhangi bir rol oynamak istiyorsa, İTC'ye sıradan bir üye olarak katılmaktan başka bir seçeneği yoktu. İTC'ye ya Ekim'de, ya da daha geç bir tarihte, Şubat 1908'de katıldı.[109] Üyelerinin cüppe ve maske giydikleri ve Kuran ve tabanca üzerine yemin ettirdikleri tören onun cemiyete girişinde de yapıldı.[110] Bu tören, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesinin ilk üyelerinden olan Hakkı Baha'nın (Pars) evinde yapıldı. Hakkı Baha'ya göre bu, Mustafa Kemal'i o kadar çok sarsmıştır ki, İTC liderleriyle bundan sonraki bütün ilişkilerini etkilemiştir. Unat, Hakkı Baha'nın sözlerinden kuşku duyduğunu belirtir. Ama bunun nedeni kendisinin, Hakkı Baha'nın anlattığı törenin, Hüsrev Sami ve Afet İnan'ın anlattığı Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesinin kuruluş töreninden farklı olduğunu görememesidir. Mustafa Kemal'in 1906'da Selânik'e gidişini, 1907'de atanarak gelmesiyle karıştırmaktadır.[111]

Hakkı Baha haklı olabilir. Mustafa Kemal'in, kurucusu olduğunu düşündüğü bir örgüte tekrar katılmak zorunda kalması nedeniyle, kendisinin bulunmadığı sırada yerlerini edinmiş olan İTC liderlerine karşı önyargılı olması kesinlikle anlaşılabilir bir şeydir. Ancak onlara başkasının hakkını gasp eden kişiler de diyemeyiz. Mustafa Kemal'in örgütünün OHC'den birkaç ay önce kurulduğu ve üyelerinin çoğunun ya da hepsinin OHC'ye katıldıkları doğrudur, ama OHC farklı kişilerce kurulmuş ve idare edilmiş ayrı bir örgüttü. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti mevcut olduğu birkaç aylık sürede bir varlık gösteremezken, OHC ve daha sonra İTC başarıya ulaşmıştır.

İTC'ye girişi ile 1908 devriminin başlaması arasındaki 9 aylık sürede, Selanik ile Üsküp arasındaki Makedonya demiryoluna müfettiş olarak tayin edilen Mustafa Kemal, cemiyete irtibat adamı olarak yararlı hizmetlerde bulunmuştur. Ama cemiyetin ileri gelenleri arasına giremeyecek kadar cemiyete geç katılmıştı. Örgüt, kuruluşu ile 1907 sonbaharı arasında zaten çok büyük ölçüde genişlemişti.

1876 anayasasının yeniden yürürlüğe konmasına, 1908 devrimine yol açan olaylar; 1905'ten beri Almanya tehlikesi dolayısıyla siyasal olarak daha yakınlaşmakta olan Büyük Britanya kralı ile çarın Reval'deki görüşmelerinde (8-10 Haziran 1908) Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması konusunda bir anlaşmaya vardıkları söylentisinin Selânik'e ulaşmasıyla başladı. İmparatorlukta anayasal parlamenter bir rejimin yabancı müdahalesini önleyeceğine inanan İTC liderleri harekete geçmeye karar verdiler.[112] Birçok subay padişaha karşı isyan edip birlikleriyle birlikte dağlara çıktı: Önce Binbaşı Resneli Ahmet Niyazi Resne'de (3 Temmuz'da), 4 gün sonra Tikveş'te Enver ve 20 Temmuz'da Ohri'de Eyüp Sabri (Akgöl) (1876-1950).[113] Küçük rütbeli başka subaylar da dağa çıktı. Niyazi'ye harekete geçmesini emreden cemiyet onun başarılı olmasını bekledikten sonra ilk bildirisini Manastır'da 6 Temmuz'da yayınladı. Bundan sonra olaylar hızla gelişti. Padişahın, isyanı bastırmak için bölgeye gönderdiği birçok subay öldürüldü, İzmir'den gönderilen birlik ayaklanmacılara katıldı ve cemiyet 23 Temmuz'da bazı Makedonya kasabalarında meşrutiyeti ilan etti. Sultan Abdülhamit bir oldubittiyle karşı karşıya olduğunu görerek 23/24 Temmuz gecesi, sanki hür iradesiyle karar veriyormuş gibi meşrutiyeti ilan etti.[114]

Mustafa Kemal dağa çıkan subaylar arasında değildi, böyle yapmasına imkân da yoktu, çünkü komuta ettiği bir birlik yoktu. Enver, Niyazi ve Eyüp Sabri hürriyet kahramanları olarak tanınırken, Mustafa Kemal zafere ulaşan İTC'nin üyesi olan çok sayıda subaydan biri olarak arka planda kaldı: Devrim için çaba göstermiş en eski eylemcilerden biriydi, meslektaşları arasında tanınıyordu, ama ne cemiyetin kurucusuydu, ne de "İttihat ve Terakki ile hiçbir ilgisi olmayan bir subay"dı.[115]

Devrimden sonra İTC, imparatorluğun her tarafına, devrimin amacını açıklamak ve sempatizanlarının faaliyetlerini koordine etmek amacıyla adamlar gönderdi. Mustafa Kemal de böyle bir görevle Trablus ve Bingazi'ye gönderildi.[116] Ali adında bir askerî baytar Şam'a yollandı. Orada Vatan ve Hürriyet Cemiyeti liderleriyle cemiyetin İTC'nin Suriye şubesi olarak tekrar kurulması konusunda sözlü bir anlaşmaya vardı.[117]

İkinci Bölüm

MUSTAFA KEMALİN İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ İÇİNDEKİ YERİ

JÖN TÜRK dönemi (1908-1918) tarihini yeniden yazmak ya da Mustafa Kemal'in bu dönemdeki tam bir biyografisini vermek bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Mustafa Kemal'in İttihatçılarla ilişkilerini anlamamız için, bir önceki dönemde İTC içindeki yerini ve cemiyet liderleriyle ilişkilerini belirlemeye çalışmamız gereklidir.

Mustafa Kemal 1915'te Çanakkale savunmasındaki başarılarıyla ulusal ün kazanmıştı. Bu tarihten önce de kuşağından İttihatçı subaylar çevresinde tanınıyordu, ama halk onu tanımıyordu. Mustafa Kemal'in İTC'yle bu yıllardaki ilişkileri hakkında bildiklerimiz çağdaşlarının anılarına ve resmî biyografilerde de yansıtılan kendi anılarına dayanmaktadır.[1] Ali Fuat (Cebesoy), 1908 kışına kadar Mustafa Kemal'le yakın ilişki içinde olmuştur. 1911'de de birkaç gün görüşmüşlerdir. Bundan sonra ancak 1916 yazında tekrar buluşmuşlardır. Mustafa Kemal'e ilişkin anılarını ayrı bir kitapçık[2] halinde bastırmıştır. Ama devrim sonrası dönem için Mustafa Kemal'in kendi versiyonuna bağlı kalır. Ali Fethi (Okyar), Mustafa Kemal'i (1895'ten beri arkadaştırlar) özellikle 1912-1914 arasında sık sık görmüştür, ama anılarında onun hakkında şaşırtıcı bir biçimde çok az şey yazar. Hüseyin Rauf (Orbay) (1881-1964)[3] 1909'dan itibaren Mustafa Kemal'le aralıklarla bağlantı kurmuştur. Ama bir bahriye subayı olarak değişik yerlerde çalışmış ve Mustafa Kemal'le uzun bir dönem boyunca bağlantıda kalmak fırsatını elde edememiştir.

Dönemin en üst düzeydeki askerlerinin (Mahmut Şevket Paşa (1856-1913),[4] Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) (1864-1937),[5] Cemal Paşa, Liman von Sanders (1855-1929)[6] anılarında Mustafa Kemal'den hemen hemen hiç bahsedilmez. Liman von Sanders Çanakkale'de ve Filistin Cephesi'nde onun komutanı oluşu dolayısıyla aralarında Mustafa Kemal'e en yakın olan kişidir, ama bize yalnızca Mustafa Kemal'in askerî eylemleri hakkında bilgi verir.

Bu durum Mustafa Kemal'in İTC ile ilişkilerine ilişkin anlattıklarının değerini belirlememizi daha da güçleştirir. Anıların yazıldığı siyasal ortam gereği[7] ana tema olarak cemiyetin ve cemiyet liderlerinin 1908-1918 yılları arasındaki faaliyetlerinin eleştirisi işlendiği için dikkatli bir değerlendirme zorunludur.

Mustafa Kemal anılarında kendisinin, oportünist ve kendi çıkarlarını gözeten dolandırıcılar olarak tanımladığı İttihatçı liderleri nasıl açıkça ve tekrar tekrar eleştirdiğini, bu yüzden İttihatçı liderlerin ondan nasıl nefret edip korktuklarını anlatır. Resmî Türk biyografileri bu temayı tekrarlarlar. İTC'nin Mustafa Kemal'in kariyerini nasıl söndürmeye ve onu siyasal olarak tasfiye etmeye çalıştığını anlatırlar.[8]

Bu versiyon mevcut bütün Mustafa Kemal biyografilerindeki tarihsel sahneyi bütünüyle doldurur. Ve güvenilirlikleri ne olursa olsun, hepsi tarihin bir yönünü tahrif etmiştir: Mustafa Kemal, Enver'in

en büyük rakibi olarak görüp korktuğu bir kimse olarak gösterilmektedir.[9] Bu versiyon muhtemelen Mustafa Kemal'in Enver'den sonra Türkiye'nin siyasal ve askerî lideri olması nedeniyle benimsenmiştir. Bu durum, Mustafa Kemal ile Enver arasındaki mücadelenin iki eşit arasındaki mücadele olarak gösterilip Jön Türk dönemine de yansıtıldığı izlenimi doğurmaktadır. Aydemir, Mustafa Kemal biyografisinin ilk cildinde bu temayı işler ve Mustafa Kemal'de "Enver kompleksi", Enver'de de "Mustafa Kemal kompleksi" olduğu sonucunu çıkarır.[10]

Mustafa Kemal'de "Enver kompleksi" olduğu anılarından bellidir. Bu belki de beklenebilir bir şeydir. Muhtemelen her şeyden önce, hakkı olan yeraltı hareketi liderliğinin Enver ve başka kişilerden oluşan bir grup tarafından elinden alındığını düşünüyordu. Enver, Mustafa Kemal ile aynı yaştaydı, ama okuldan iki yıl önce mezun olduğu için rütbesi daha yüksekti, cemiyet onu hürriyet kahramanı olarak öne çıkarmıştı. Bu, Enver'i düş kırıklıklarının nedeni olarak görmesine yol açmış gözüküyor.

Öte yandan, Enver'in Mustafa Kemal hakkında benzer duyguları olduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Böyle bir saplantı için herhangi bir neden de yoktur. Çünkü, Mustafa Kemal İTC'de ya da orduda önemli bir grubun başı değildir ve Enver'in yerini ciddi olarak tehdit edecek konumda da bulunmamıştır. Eğer Enver'in rakipleri varsa, bunlar, Cemal, Hafız Hakkı (1879-1914),[11] Ali Fethi (Okyar) ve Eyüp Sabri'dir (Akgöl), Mustafa Kemal değildir.

Mustafa Kemal'in İTC içindeki yerini anlamak için önce bu örgütün iç yapısını anlamalıyız. Ne yazık ki bu konuda çok az bilgimiz var. İTC'nin nizamnamesi elimizde bulunmaktadır, ama cemiyetin pratikte nasıl çalıştığını bilmiyoruz. Bildiğimiz çok az şey de merkez örgütüne, merkez-i umumîsine, yıllık kongrelerine ve meclisteki parti grubuna ilişkindir.[12] Örneğin cemiyetin nasıl finanse edildiğini, vilayet şubelerinin nasıl çalıştığını, yerel devlet kuruluşlarıyla ve merkez örgütüyle ilişkilerinin ne olduğunu bilmiyoruz.

Bu yapının altında gayri resmî bağlantılar vardır. Bunlar üstüne hiçbir çalışma yapılmamıştır. Modern Türk tarihini inceleyen herkesin Türk toplumunda kişisel ilişkilerin öneminin farkında olması gerektiğini düşününce, bu daha da şaşırtıcı gözükmektedir. Benim izlenimim, ancak akrabalık, dostluk, eğitim ve himaye üzerine kurulan bu gayri resmî ilişkileri kavradığımız zaman, Jön Türk dönemi siyasal hayatını tam olarak anlayabileceğimiz yolundadır. Bu çalışma için eski İttihatçıların anılarını okurken, bu yönde hiçbir özel araştırma yapmaksızın pek çok gayri resmî ilişkiyle karşılaştım. Birkaç ilginç örnek vereyim.

Mustafa Kemal'in en eski arkadaşlarından ikisi, Selanik'te ilkokuldan tanıdığı Nuri (Conker) (1882-1937)[13] ve Manastır'da idadide tanıdığı Ali Fethi'dir (Okyar). Nuri, Enver'in 1914'te kurdurduğu istihbarat örgütü Teşkilât-ı Mahsusa'nın[14] ilk yöneticisi olan Süleyman Askerî'nin (ö. 1914)[15] kayınbiraderiydi. Süleyman Askerî, Teşkilât-ı Mahsusa'nın önemli bir uzmanı olan Kuşçubaşızâde Eşrefin (Sencer) (1873-1964) ve 1918-1919 yıllarında İttihatçı yeraltı örgütü Karakol Cemiyeti'nde[16] çok önemli bir rol oynamış olan Yenibahçeli Şükrü'nün (Oğuz)[17] Edirne'deki okul

günlerinden beri yakın arkadaşıydı.[18] Ali Fethi Karakol Cemiyeti'nin başı Kara Vasıf'ın[19] Harp Akademisi'nden sınıf arkadaşı idi. 1919'da Anadolu'da ulusal direniş hareketine öncülük etmiş olan Ali Fuat (Cebesoy) ile Kâzım Karabekir akrabaydılar.[20] Ali Fuat Harbiye'de Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşıydı, Kâzım Karabekir daha sonra Millet Meclisi başkanı olan Kâzım'ın (Özalp)[21] ve Süleyman Askerînin sınıf arkadaşıydı. Kâzım Karabekir 1921'de Doğu Cephesi'nde kurmay başkanını (Kâzım Orbay)[22] Enver'in enişte si olduğu için görevinden uzaklaştırmak zorunda kaldı.[23] 1909 Nisan'ında 31 Mart olayı patlak verdikten sonra Rahmi (Evranos) İstanbul'dan Selânik'e Hüseyin Hüsnü Paşa'ya telgraf çekmiştir. Amacı, yalnızca Selanik'teki fırkanın komutanından yardım istemek değil, aynı zamanda kaynatasına kızının iyi olduğunu bildirmektir.[24] Ünlü İttihatçı gazeteci Hüseyin Cahit (Yalçın) ile daha sonra maliye nazırı olan Cavit (1875-1926)[25] Mülkiye'de sınıf arkadaşı oldukları günden beri dosttular.[26] Mülkiye'de, Selanik'te OHC kurucularından biri olan Manyasîzâde Refik[27] hocalarıydı. İTC kâtib-i umumîsi ve cumhuriyet döneminde uzun süre hariciye vekili olan Dr. Tevfik Rüştü (Aras) (1883-1972)[28] 1926'da asılan İttihatçı eylemci Dr. Nâzım'ın kayınbiraderiydi.[29]

Bunlar dönemin tarihinin daha iyi anlaşılması için incelenmesi gerekli görülebilecek gayri resmî ilişkilerden birkaçıdır. Bu konuda daha sistematik bir araştırma umulmadık sonuçlar verebilir. İTC monolitik bir örgüt değildi, değişik geçmişleri, bağlantıları ve liderleri olan grup ve fraksiyonlardan oluşuyordu.

1908 devrimi büyük ölçüde İTC içindeki genç subayların, Üçüncü Ordu'nun yüzbaşı ve binbaşılarının faaliyetleri sonucuydu. Ama devrimden sonra cemiyet siyasal hayatta bir rol oynamak zorundaydı. Bu nedenle İTC içindeki siviller öne çıkmalıydı. Hükümet eski idarenin daha yaşlı ve daha tecrübeli devlet adamları eline bırakılırken, Talât'ın çevresindeki sivil grup siyasal gelişmeleri yakından izliyordu ve hükümete ve meclise yön vermeye çalışıyordu. Bu durum cemiyetin iktidarı kaybettiği 1912 yılına kadar sürdü.

Ama Talât'ın grubu, İTC'nin lider kadrosu içinde, fikirleri ve metotları genellikle daha aşırı olan ve bir bütün olarak İTC'nin durumunun bağlı olduğu asker grubuyla mücadele etmek zorundaydı.[30] Askerî grubun eylemci çekirdeği 40-50 tane subaydan ve birkaç astsubaydan oluşuyordu. Bunlar arasında birtakım İttihatçı fedailer de vardı. Bunlar İTC'nin tehlikeli görevler, özellikle siyasal cinayetler için kullandığı özel fedai birliklerine mensuptular.[31] Bu terim kimi zaman 1911'de Libya'ya gönderilen subaylar ya da genel olarak eylemci subaylar için de kullanılır.[32]

Eylemci subaylar -özellikle de fedailer- İTC ne zaman bir krizle karşılaşsa ön safa çıkarlardı. Bunların çoğu 1909'da İstanbul'daki gerici ayaklanmayı bastıran Hareket Ordusu'nda görev yapmıştı. 1911'de İttihatçı lider kadronun bazı önemli üyelerinin yönettiği 50 subay, İtalyan işgalcilerine karşı direnen Arap kabilelerini yönetmek amacıyla Libya'ya gitti.

1913'te Edirne'yi Bulgarlara bırakmaya hazırlanan Kâmil Paşa hükümetini devirdiler ve yeni hükümeti uzlaşmaz bir çizgi izlemeye zorladılar. Balkan Savaşı'nın ikinci evresinde Edirne'nin

yeniden alınmasını sağlayan saldırı hareketine, duraksayan hükümeti beklemeksizin öncülük ettiler.

Mustafa Kemal'in İTC'nin askerî çekirdeğine mensup olduğu kesindir. Kendisinin de bir fedai olup olmadığı bilinmemektedir, ama o grubun bazı ünlü üyelerine (Nuri (Conker), Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Abdülkadir (ö. 1926),[33] Cevat Abbas (Gürer) (1887-1943),[34] Yakup Cemil (ö. 1926)[35]) yakındı. Faaliyetleri, ayrıca, en azından 1913'e kadar askerî kadronun kalıbına uygundur.

Birçok kaynak Mustafa Kemal'in devrim sonrasında askerlerin siyasetten kesin olarak çekilmesini isteyen cemiyet içindeki gruba mensup olduğunu doğrulamaktadır. Mustafa Kemal bu dönemde bu nokta üzerinde ısrar ederek kendine düşmanlar yaratmıştır. Cemiyetin, açıktan açığa Türk milliyetçiliği fikirlerini savunan radikal kanadına mensup olduğu da kesindir. Eylül 1908'de cemiyet onu devrime yöre halkının desteğini sağlamak amacıyla Libya'ya gönderdi.[36] Kendisi, bu görevi, muhalefetine kızan İTC liderlerinin bir çeşit sürgün olarak verdiklerini iddia etmektedir.[37] Ama bu değerlendirme görevin önemini ve önde gelen başka askerlerin de Selanik'ten uzaklaştırıldıkları gerçeğini göz önüne almamaktadır. Hafız Hakkı Viyana'ya, Enver Berlin'e, Ali Fuat (Cebesoy) Roma'ya ve Ali Fethi (Okyar) Paris'e askerî ataşe olarak atanmıştı. Mustafa Kemal Selânik'e dönüşünden sonra 11. İhtiyat Fırkası'na kurmay başkan olarak atandı.

Nisan 1909'da İstanbul'da karşıdevrim girişimi yapıldığı zaman, İTC bunu bastırmak için orduyu çağırmaya karar verdi. Üçüncü Ordu komutanı ve Rumeli'deki orduların genel müfettişi olan Mahmut Şevket Paşa'nın desteğini sağladı. Mahmut Şevket Paşa Selanik İhtiyat Fırkası'na Çatalca hattına ilerlemesini emretti, İkinci Ordu da birlikler göndermeyi kabul etti. Dolayısıyla harekâtın ilk evresinde Mustafa Kemal Hareket Ordusu'nun kurmay başkanlığını yaptı. Ama ordu ilk hedeflerine ulaştıktan sonra Mahmut Şevket Paşa şehre doğru yürüyüş için komutayı eline aldı. Yanında bu amaçla çağrılan Ali Fethi (Okyar), Hafız Hakkı ve Enver'in başında olduğu yeni bir kurmay subaylar heyeti getirmişti. Mustafa Kemal rütbesinin daha düşük olması dolayısıyla fırkanın komutanı olarak onların emri altındaydı. Onun gözünde yeri gene gasp edilmişti. Hareket Ordusu dağıldıktan sonra Selânik'e döndü ve burada ilk önce yeni oluşturulan subayları eğitme grubunda kendisine görev verildi. Daha sonra (1910'da) Üçüncü Ordu'da görev aldı.

1909'da İTC'nin ikinci kongresine katıldı. Burada gene ordu ile siyasetin ayrılması üstüne görüşlerini savundu. Bu görüşe muhalefet büyüktü, çünkü orduya birkaç ay önce karşıdevrimin bastırılmasında ihtiyaç duyulmuştu.[38] Gene de, orduyla siyasetin ayrılığı ilkesini savunan bir karar kabul edildi.[39]

1910'da komutanının rahatsızlığı nedeniyle geçici olarak Selanik'teki 38. Alay'a komuta etti. 1911 ilkbaharında Mahmut Şevket Paşa komutasındaki kuvvetlerle Arnavutluk isyanının bastırılmasına katıldı. Bu harekâttan döndükten sonra İstanbul'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin bir dairesine atandı. Bu atamalara ilişkin herhangi bir olağanüstülük görünmemesine rağmen, ortodoks biyografide bunların hepsi bir komplonun parçaları olarak gösterilir: Eğitim görevinde büyük başarılar gösterince, yetersizliklerini ortaya çıkaracağı düşüncesiyle alay komutanlığına getirildi,

ama bu yeni görevinde o kadar başarılı ve popüler oldu ki, İttihatçılar onu başkente getirip askerî birliklerle doğrudan bağlantısını koparmak istediler.

Bu versiyonun kökenleri Mustafa Kemal'in 1922'de anlattığı anılara dayanır.[40] Rıza Nur (1872-1942)[41] Mustafa Kemal'i 1911'de Halaskâr Zabitan'ın İttihatçı karşıtı ajitasyonuna[42] katılmakla suçlar.[43] Bu doğruysa Selanik'ten uzaklaştırılmasının gerçek nedeni olabilir. Öte yandan, gerçekten birkaç ay önce Halaskar Zabitan'a katılsaydı, Libya'daki İTC fedailerine katılması güç olurdu.

11 Ekim'de gönüllü olarak Libya'ya hareket ettiği için İstanbul'daki görevine başlamadı. Ünlü fedailer Yakup Cemil ve Sapancalı Hakkı ile Ömer Naci'nin eşliğinde Mısır'a geldi. Mısır'da hasta oldu, daha sonra yolculuğuna Nuri (Conker) ile devam etti. 8 Aralık 1911'den 24 Ekim 1912'ye kadar İtalyanlara karşı gerilla savaşında başarıyla çarpıştı. Mustafa Kemal İTC lider kadrosunun bazı siyasetlerine karşı çıkmasına rağmen, devrimden sonraki dört yıl boyunca cemiyetin askerî kanadının normal bir üyesi olarak görev yaptı. Daha sonraki yıllarda İTC lider kadrosundan gittikçe daha çok uzaklaştı. Şimdi bunun olası nedenlerini incelemeye başlayalım. Bu arada Mustafa Kemal'in herhangi bir tarihte İTC'den ayrıldığına dair hiçbir belgenin olmadığını da söylemeliyiz. 1916'da İTC'nin üyesi olduğu kesindir. 1919'da da hem İttihatçılar hem de onların düşmanları tarafından bir İttihatçı olarak görülüyordu. Ayrıca, Mustafa Kemal, anılarındaki şiddetli İTC eleştirilerine rağmen, cemiyetten ayrıldığını hiçbir zaman iddia etmemiştir.

Mustafa Kemal'in İTC'nin askerî kanadının seçkin zümresine mensup olduğunu belirttikten sonra yerini tam olarak saptamaya çalışmalıyız. Çünkü cemiyetin bütünü gibi bu askerî zümre de monolitik olmaktan uzaktı. Grubun en büyük bölümünü Enver'in taraftarları oluşturuyordu. 1908'de Enver'den önce başkalarının (Eyüp Sabri, Niyazi) dağa çıkmasına rağmen, Enver 'Hürriyet Kahramanları'nın en ünlüsüydü ve devrimden önce İTC içindeki yeri en yüksek olan kişiydi. Bir ikinci önemli grup Binbaşı Ahmet Cemal tarafından idare ediliyordu. Başka gruplar da vardı. Örneğin Hafız Hakkı, 1915'te ölümüne kadar Enver'in rakibi olarak gözüküyor.

Mustafa Kemal'in Cemal'in grubuna mensup olduğuna ya da en azından öteki liderlerden çok ona yakınlık duyduğuna ilişkin belirtiler vardır. Anılarında kendisi de devrimden sonra Cemal'le gece-gündüz bağlantı halinde olduğunu ve Cemal'in onunla özel bir dostluk bağı olduğunu söyler.[44] Rauf (Orbay), Mustafa Kemal'i kendisine 1909'da Cemal'in tanıttığını yazıyor.[45] 1913'te Mustafa Kemal ve Ali Fethi Sofya'daki diplomatik görevlerini kabul etmeden önce Cemal'e danışırlar.[46] 1917'de Suriye cephesinde Mustafa Kemal ve Cemal, Enver'in ve onun Alman danışmanlarının stratejisine birlikte karşı çıkmışlardır[47] (Ancak, Cemal'in geri çekilmeme kararı ikisi arasında da bir anlaşmazlığa yol açmıştı)[48] ve 1917'de Mustafa Kemal İstanbul'a gitmek üzere yola çıkacağı zaman Cemal ona önemli bir miktarda kişisel yardımda bulundu.[49] Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Cemal ülkeden ayrıldıktan sonra, ikisinin birbirine yolladığı mektuplar Mustafa Kemal ile Talât ya da Enver arasındaki mektuplardan çok değişiktir.[50] Cemal, Anadolu'daki Milliyetçi hareket ile gerçekten işbirliği yapmaya uğraşmıştır ve Enver'in Türkiye'ye dönme girişimlerini desteklememiştir. Nihayet

Mustafa Kemal, Cemal'in naaşının Eylül 1920'de Erzurum'da gömülmesine izin vermiştir. Oysa Talât'ın naaşı ancak Mustafa Kemal'in ölümünden sonra Berlin'den Türkiye'ye getirilmiştir ve Enver hâlâ Orta Asya'da yatmaktadır.

Cemal'in nüfuzu, Sina Cephesi komutanı ve askerî vali olarak Suriye'ye gittiği Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra azalmıştır. Bu, Mustafa Kemal'in konumunu da etkilemiş olabilir. Hiç kuşkusuz, Mustafa Kemal'in İTC merkezinden uzaklaşmasında en önemli faktör Enver'le ilişkilerindeki bozulmadır.

Mustafa Kemal ile Enver'in Libya'da kaldıkları zaman da aralarında anlaşmazlık olduğu anlaşılıyor. Enver Ayn el-Mansur'daki kamptan bütün harekâta komuta ederken, Mustafa Kemal aynı yerden Derne önündeki birlikleri idare ediyordu. Çağdaşlarının bu problemleri bilmelerine rağmen, hiç kimse bunlardan ayrıntılarıyla bahsetmiyor.[51] Küçük bir Türk subay grubunun kendilerinden daha üstün bir düşmana karşı savaştığı Libya'daki durum, kişisel anlaşmazlıklara rağmen bir arada çalışmayı zorunlu kılıyordu. Böylece gerçek hesaplaşma Türkiye'ye dönüşlerine kadar ertelendi. Bana göre, bu, Mustafa Kemal'in İTC liderleriyle ilişkilerinde dönüm noktası meydana getirdiği için aşağıdaki sayfalarda ayrıntılı olarak incelenecektir.

Gönüllü subayların Libya'da bulunduğu sırada birleşen Balkan devletleri (Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan) 18 Ekim 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'na saldırdılar. Savaşın patlak verdiğini öğrendikleri zaman, önce Enver'in İstanbul'a gitmesine ve Mustafa Kemal'in Libya'daki kuvvetlerin komutasını üzerine almasına karar verdiler. Ama Balkanlar'daki Türk yenilgisinin bütün boyutları ortaya çıkınca, subayların çoğu, Enver'in kardeşi Nuri'yi Libya'daki kuvvetlerin başında bırakarak dönmeye karar verdi.[52]

Bu sırada Rumeli'deki durum son derece kötüydü. Genelkurmayın hazırladığı orijinal planlar Osmanlı ordularının batıda Manastır-Selânik çizgisine, doğuda Saray-Çorlu-Tekirdağ çizgisine çekilmesini öngörüyordu. Orada Asya'daki Osmanlı ordularının seferber edilmesi tamamlanmasına kadar düşman saldırısına karşı koyacaklardı.[53] Ne var ki bu planları hazırlayan kişi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi [Genelkurmay Başkanı] Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) savaş başladığında Yemen'deydi ve yeni harbiye nazırı planlardan tamamen habersizdi. Genel saldırı emri verdi. Sonuç bir dizi yenilgi oldu ve subaylar Libya'dan döndükleri zaman, batıda yalnızca Işkodra ve Yanya kaleleri korunuyordu, doğudaysa Bulgarlar Edirne'yi kuşatmıştı ve Türkleri Çatalca hattına (başkentin 40 mil batısında) ve Gelibolu Yarımadasına dek geriletmişlerdi.

Enver, dönüşünden sonra, İstanbul, İzmit ve Bandırma'daki fırkalarıyla stratejik bir ihtiyat kuvveti olan 10. Kolordu kurmay başkanlığına atandı. Mustafa Kemal ise Gelibolu Yarımadası'ndaki kolordu harekât bürosunun başına getirildi. Orada kolordunun kurmay başkanı tayin edilen Ali Fethi (Okyar) komutasında görev yaptı.

Türk birlikleri Çatalca hattını tutmayı başardılar, ama durum umutsuzdu. Babıâli Balkan kuvvetleriyle bir ateşkes antlaşması imzalamak zorunda kaldı ve Aralık'ta Londra'da görüşmeler

başladı. Türk tarafı Balkan devletlerinin isteklerinin çoğuna uymaya hazırdı ama, Edirne şehrinin Türkler de kalmasında direndi. Bulgarlar bu koşulu kabul edilmez bulduğu için görüşmeler kilitlendi. Bu durumda Düvel-i Muazzama -İngiltere öncülüğünde- tarafları bir çözüme vardırmaya karar verdi. 17 Ocak'ta Babıâli'ye bir ültimatom verdiler. Bu ültimatomda Osmanlı İmparatorluğu'ndan Edirne'yi bırakması ve Enez'den Ege Denizi'ne Midye'den Karadeniz'e kadar olan çizgiyi sınır olarak kabul etmesi isteniyordu. Ekim'den beri iktidarda bulunan İttihatçı karşıtı Kıbrıslı Kâmil Paşa (1832-1913)[54] kabinesi durumu umutsuz görüyordu ve Ocak ayının üçüncü haftasında, hükümetin Edirne'yi teslim etmeye razı olacağını gösteren gittikçe artan sayıda belirti vardı.

Kasım ve Aralık ayları boyunca Kâmil Paşa hükümetinin şiddetli baskılarına maruz kalmış, muhtemel ilk fırsatta hükümeti zor kullanarak devirmeye karar vermiş olan[55] cemiyet, Edirne'nin kaybedilmesi tehlikesi üzerine harekete geçme şansının doğduğunu gördü. 23 Ocak'ta Enver ve Talât idaresindeki bir grup İttihatçı, hükümet darbesi yapıp sadrâzamı devirdi. Türk tarihinde "Babıâli Baskını" diye bilinen bu darbe İTC ileri gelenlerinden küçük bir grup tarafından hazırlanmıştı. Darbe konusunda Fethi'nin ve Enver'in görüşleri sorulmuştu. Enver planı desteklerken, Fethi karşı çıkmıştı. Bu da darbenin son hazırlıklarının dışında bırakılmasına neden olmuştu.[56]

İttihatçılar, Mahmut Şevket Paşa başkanlığında İTC yanlısı bir hükümeti iktidara getirdiler. Yeni hükümetin kurulmasından hemen sonra, hükümete ve ordu komutanlarına Bulgarlara karşı saldırıya geçilmesi için baskı yapmaya başladılar. 3 Şubat'ta Bulgarlar Edirne'yi yeniden bombalayınca ateşkes son bulmuş oldu. Türk ordusu, Asya'dan yeni kuvvetlerin gelmesiyle her gün daha güçleniyordu ve ordunun ve halkın morali İTC'nin çabaları sonucu yükselmişti. Eldeki bütün kaynakları ordu için seferber etmek amacıyla bir Millî Müdafaa Cemiyeti kuruldu. Ama ordu bir saldırı için hâlâ çok güçsüzdü, üstelik kış da yolları kullanılmaz hale getirmişti. Saldırıya geçilmesi çağrısına uymak için Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa, genelkurmayın hazırladığı, Bulgarlara karşı Kavak'tan bir harekât yapılmasını öngören planı uygulamaya karar verdi.

Plan Bolayır Kolordusu'nun ve ihtiyat olarak getirilen 10. Kolordu'nun ortak operasyonunu öngörüyordu. (Fahri Paşa'nın Fethi ve Mustafa Kemal'le birlikte komuta ettiği) Bolayır Kolordusu, Bolayır önlerinde Bulgarlarla çarpışırken, Kurmay Başkanı Enver'in ve Hurşit Paşa'nın komutasındaki 10. Kolordu, aynı zamanda Şarköy'den ve İnceburun'dan karaya çıkacaktı. Harekât, Şubat'ın ilk haftasında gerçekleştirildi, ama felaketle bitti. Bir yandan, Bolayır Kolordusu 10. Kolordu'nun karaya çıkartma yapmasını beklemeden Bulgarlara saldırmıştı. Öte yandan, 10. Kolordu çıkartma yapmakta yarım gün gecikti ve kısmen yanlış yere çıkartma yaptı. İki kuvvet arasında haberleşme mevcut değildi. Sonuç, Bolayır Kolordusu'nun yenilmesi ve kuvvetlerinin yarısını kaybederek geri çekilmek zorunda kalmasıydı. 10. Kolordu'ya yeniden gemilerine dönüp Gelibolu'ya gitmeleri emredildi, çünkü savaşı kendi başına kazanması beklenemezdi. Gelibolu ve Bolayır arasında, her iki tarafın da -kurmay subayları ile birlikte her iki kolordu komutanının- suçu birbirinin üstüne atmaya çalıştığı sert bir tartışma başladı. Hurşit Paşa bütün Çanakkale kuvvetlerinin

komutanlığına getirilince Fahri Paşa, Fethi ve Mustafa Kemal başkomutan vekili İzzet Paşa'ya görevden istifalarını verdiler, o da bunları sadrâzama iletti (20 Şubat).[57] Mahmut Şevket Paşa durumu o kadar ciddi gördü ki, disiplini sağlamak amacıyla Gelibolu'ya gitmeye karar verdi. Konuyla ilgili bütün kişileri dinledi ve en çok sorun yaratan kişi olarak görülen Fahri Paşa'yı görevinden almaya karar verdi (21 Şubat). Mahmut Şevket Paşa beraberinde Enver'i de genelkurmayda görev yapmak üzere İstanbul'a götürmeye karar verdi. Ama İzzet Paşa olayların çok daha karmaşık olduğunu ve dönüşünden sonra konuyu kendisiyle konuşmak isteğini söyleyerek tepki gösterdi (22 Şubat). Bu sırada Fethi ve Mustafa Kemal, Enver'in İstanbul'da bir göreve atanmasına karşı protestolarını sadrâzama bildirdiler.[58] Sadrâzam dönüşünden sonra İzzet Paşa'dan gelmiş 23 Şubat tarihli bir mektup buldu. İzzet Paşa Fethi ve Mustafa Kemal'in resmî istifalarını ve ikisinin de imzaladığı (19 Şubat'ta yazılmış) bir muhtıra aldığını yazıyordu. Bu muhtırada, Bulgarlara karşı saldırının yinelenmesi gerektiği, aksi halde 23 Ocak hükümet darbesinin bütün anlamını yitireceği belirtiliyordu.[59]

Bu muhtıra üzerinde, Türk tarihçilerinin döneme ilişkin olarak yaptıkları son çalışmalarda çok durulmaktadır. Ama muhtıranın anlamı yanlış anlaşılmaktadır. BTTD koleksiyonundaki Mahmut Şevket Paşa'nın evrakı arasında metni bulan ve 1968'de yayınlayan[60] Sertoğlu, muhtırayla Şarköy'deki çarpışmalar arasında bir bağlantı görmemektedir. Sertoğlu bunu, Edirne'nin kurtarılması için bir yol gösterme olarak görmekte ve eğer muhtıranın önerdiği biçimde hareket edilseydi, Edirne'nin hiçbir zaman Bulgarlar tarafından işgal edilmemiş olacağı sonucunu çıkarmaktadır. Ama daha yeni çalışmalar (Aktepe'nin daha önce değindiğimiz makalesi de bunlar arasındadır) muhtırayla Şarköy çarpışmaları arasında bağlantı görmektedirler. Şarköy çıkartmasını muhtırada ifade edilen fikirlerin uygulanması olarak yorumlamaktadırlar.[61] Ancak, bu kesinlikle yanlıştır. Muhtıra 18/19 Şubat tarihlidir (orijinalinde Rumî takvime göre 4/5 Şubat tarihi vardır) ve İzzet Paşa'nın eline muhtemelen 22 Şubat'ta geçmiştir. Dolayısıyla Şarköy harekâtından önce değil, sonra yazılmıştır. Dahası muhtıra Gelibolu limanındaki kuvvetlerden söz açmaktadır. Bunların derhal Çatalca hattına getirilmesini önermektedir. Bu kuvvetler (10. Kolordu) ancak harekâtın başarısızlığa uğramasından sonra Gelibolu limanına gelmiştir.

Bazı yazarlar (özellikle Kinross ve Ergin) Mustafa Kemal'in ta başından beri Şarköy çıkartmasına karşı olduğunu yazıyorlar. Ama bu iddia temelsiz gözüküyor. İzzet Paşa muhtırayı, İttihatçı liderlere ve özellikle Enver'e karşı bir 'tariz' ve 'tahrik' teşebbüsü olarak yorumlamaktadır. Ama aynı zamanda, Fahri Paşa, Fethi ve Mustafa Kemal'i görevinden almanın Bolayır Cephesi'ni durumdan habersiz kişilerin eline bırakmak anlamına geleceğini ve Fahri ile ötekilere serbestçe kamuoyunu tahrik etme (tehyiç-i ezhân) imkânı vereceğini belirtir. Çok kızgın olduğu anlaşılan İzzet Paşa, eğer bu subayları siyasal nedenler yüzünden hukuksal olarak cezalandırmak mümkün değilse, en azından arkadaşlarının onları düzeni bozmamaya çağırmasının gerektiğini de söylemiştir.[62]

Bu, İTC dönemindeki tipik bir olguyu, yani düşük rütbeli subayların olağanüstü siyasal prestijini

göstermektedir. Genelkurmay başkanı görece düşük rütbelerine rağmen (rütbeleri kaymakamlıktı) Enver veya Fethi'ye karşı hukuk yoluna başvurmaktan âciz görünmektedir. Sadrâzam, aralarındaki anlaşmazlığı çözmek amacıyla kendisinin cepheye gitmesinin uygun olacağını düşünmüştür, daha sonra, birçok defa, önemli ulusal siyaset sorunlarını görüşmek üzere Enver'i Çatalca Cephesi'nde ziyaret edecektir. Görünen o ki, bu subaylar İTC'deki yerleri dolayısıyla askerî disiplini hiçe sayabilmektedirler. Bunun en çarpıcı örneğini 1916-1918 yılları arasında Mustafa Kemal'in verdiğini göreceğiz.[63]

Nihayet Mahmut Şevket Paşa, Hurşit Paşa ve Enver'le birlikte bütün 10. Kolordu'yu Çatalca Cephesi'ne getirmeye karar verdi. Enver'i genelkurmaya atamaktan vazgeçmişti, çünkü İzzet Paşa, Enver'in genelkurmayı politize edeceğinden çekiniyordu. Anlaşılan, Fethi ile Mustafa Kemal görevlerinde kalmaya (ya sadrâzam tarafından ya da daha sonra sorunla ilişkili duruma gelen Talât tarafından)[64] ikna edildiler.

Bu anlaşmazlık Mustafa Kemal'in kesin olarak bir Enver düşmanı olmasına yol açtı. Ama bütün bu olup bitenler sırasında olaylarla ilgili herkesin Mustafa Kemal'i değil, Fethi'yi Enver'in rakibi saydığını saptamak şaşırtıcıdır. O zamana ait belgeler (Mahmut Şevket Paşa'nın günlüğü ve İzzet Paşa'nın yazdığı mektuplar) bunu çok açık olarak ortaya koymaktadır.

Mustafa Kemal'in 1912-1913 yıllarında Enver'le ilişkilerinin bozulması, onun adına, talihsiz bir gelişme olmuştur. Çünkü, Şarköy çıkartmasının başarısızlığa uğramasından bir yıl sonra Enver, Türkiye'nin en üst düzeydeki askerî lideri durumuna gelmiştir. Pratikte Çatalca hattındaki direnişi Enver idare etmiştir ve taraftarlarının, Eşref (Sencer) ve Süleyman Askerî gibi fedai subayların idaresindeki 3500 gönüllüden oluşan bir kuvvet de onu desteklemiştir. Haziran'ın sonlarında eski müttefikleri, Bulgaristan'a saldırınca duraksayan Osmanlı hükümetini harekete geçiren de, önce Enez Midye hattına kadar olan bölgeyi tekrar ele geçirip daha sonra Edirne'ye doğru ilerleyen bu kuvvet olmuştur.[65] Gönüllü kuvvetlerden sonra Enver, düzenli ordunun öncü koluyla birlikte şehre girmiştir. Bolayır Kolordusu da kuzeye doğru ilerlemiştir, ama Edirne'nin kurtarıcısı olarak selamlanan Enver olmuştur. Enver'in konumu iyiden iyiye sağlamlaşmış, fedai taraftarlarının baskısıyla, (Libya ve Balkanlardaki hizmetleri göz önünde tutularak) iki kez terfi ettirilmiş ve 4 Ocak 1914'de harbiye nazırı yapılmıştır.[66] Cemiyet, ordunun yeniden örgütlenmesi ve gençleştirilmesi işini onun gerçekleştirmesini bekliyordu.

Enver de harbiye nazırı olarak Ağustos 1914'te Teşkilât-ı Mahsusa'yı kurarak fedailerini bir örgüt çatısı altında topladı. Bu örgüt, doğrudan doğruya Enver'e bağlı ve Harbiye Nezareti tarafından giderleri karşılanan bir istihbarat örgütüydü. Örgütün Dünya Savaşı'nda önemli rolü olacaktı.[67] Ama Teşkilât-ı Mahsusa'nın resmen kuruluşu varolan bir durumun tasdikinden ibaretti. Birçok anı kitabı, Enver'in fedailerinin 1912-1913'te ayrı bir grup olarak faaliyette bulunduklarını ortaya koymaktadır. Bu kaynaklarda Teşkilât-ı Mahsusa adı bu grup için de kullanılır.[68]

Fethi (Okyar) çok zor bir dönemin gelmekte olduğunu gördü ve Enver'in idaresinde çalışmak

yerine ordudan ayrılmayı seçti. Ona İTC kâtib-i umumîliği (1911'de bu görevi yürütmüştü) önerildi, ama savunduğu siyaseti (ordunun siyasete karışmaması) uygulama imkânının kendisine verilmeyeceğini düşündüğü için, kısa bir süre sonra diplomatik bir görev aldı.[69] Sofya büyükelçiliğine atandı. Kendisini, Fethi'nin Enver'e karşı muhalefetiyle özdeşleştiren Mustafa Kemal de tehlikede olduğunu hissetti ve Fethi ile Cemal'in ısrarıyla askerî ataşe olarak Sofya'ya Fethi'nin yanına gitti.[70] Mustafa Kemal Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişine kadar Sofya'da kaldı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi üzerine askerî bir görev istedi. Ocak 1915'te, Gelibolu Yarımadası'na yapılabilecek bir saldırıya hazırlıklı olması için Tekirdağ'da kurulan 19. Fırka'ya komutan olarak atandı.

Çanakkale savunması sırasında, önce Arıburnu'nda, daha sonra da bütün Anafartalar Cephesi'nde başarılı savunmasıyla yurt çapında ün kazandı. Bundan sonraki askerlik kariyeri de yeterince bilinmektedir. Çanakkale'den sonra Doğu Cephesi'nde görev yaptı ve paşa oldu. 1917 yılının ikinci yarısında von Falkenhayn komutasındaki Suriye Cephesi'nde görev yaptı. 1917-1918 kışında Veliaht Vahdettin Efendi[71] ile Almanya'yı ve Batı Cephesi'ni ziyaret etti. 1918 yazını da Avrupa'da geçirdi ve hasta olduğu için Karlsbad (Karlovy Vary) kaplıcalarında tedavi gördü. Vahdettin'in tahta çıkışından sonra İstanbul'a döndü ve Suriye'deki Yedinci Ordu komutanlığına atandı. Bu kez Liman von Sanders komutasında çalışacaktı. Orada Türk kuvvetlerinin Suriye'den geri çekilişini yönetti ve Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra Liman von Sanders'in yerine Yıldırım Orduları Grubu'nun ve Suriye Ordusu'nun başına getirildi. Bir hafta sonra, 7 Kasım 1918'de, bu orduların lağvedilmesi üzerine görevi son buldu.

Mustafa Kemal'in üstleriyle ilişkileri çoğu zaman bozuktu. Doğrusu, devrim sonrası yıllarda askerlerin siyasete karışmaması ilkesini şiddetle savunmasına rağmen, Mustafa Kemal bu dönemde, cephede aktif görevde olan bütün subaylardan daha fazla siyasal olarak faaldi. Mustafa Kemal en azından beş kere İttihatçı hükümetin ve özellikle başkomutan vekili Enver Paşa'nın siyasetine açıkça karşı çıkmıştı. Ağustos 1915'te istifasını da vermişti, ama bunun nedeni siyasal ya da askerî değil, duygusaldı.

Enver, bu sırada Gelibolu'daki birlikleri ziyaret etmiş, ama cephenin en önemli bölümünü komuta etmesine rağmen Mustafa Kemal'i ziyaret etmemişti. Mustafa Kemal'in komutanı Liman von Sanders istifasını kabul etmedi ve Enver'i Mustafa Kemal'e uzlaşmacı bir not yazmaya ikna etti.[72]

Asıl sorun, Mustafa Kemal'in Kasım 1915'te Anafartalar Cephesi'nden hasta olması üzerine ayrılmasından sonra baş gösterdi. Kendi anılarına göre İstanbul'a geldikten sonra Hariciye Nazırı Halil'in (Menteşe)[73] yanına gitti ve askeri durum ve Alman askerî misyonunun rolünü eleştirdi. Nazır ona kendisinin yerine genelkurmaya başvurmasını söyledi ve hareketini kabineye bildirdi.[74] Daha sonra aynı yıl içinde Doğu Anadolu'daki İkinci Ordu'nun ikinci komutanı olarak görev yaparken gene eleştiride bulundu. Bu kez, doğudaki öteki komutanlara şifreli bir telgraf çekerek onları ortak harekete çağırdı. İkinci Ordu komutanı ve Enver'e çok yakın bir kişi olan Vehip Paşa mesaja el koydu

ve onu başkomutan vekiline (Enver'e) rapor etti. Enver, Mustafa Kemal'i yanına çağırtarak ona askerlikle siyasetten birini seçmek zorunda olduğunu söyledi. Eğer siyasî faaliyetlerine devam etmek istiyorsa, Enver, ona mecliste bir sandalye önermeye hazırdı. (Meclis, bu sırada hiçbir ağırlığı olmayan bir kurumdu.) Bu öneriyi Mustafa Kemal tereddüt etmeden reddetti.[75]

1916'da adı, Yakup Cemil'in darbe girişimine karıştı.[76] Mustafa Kemal'in adı sorgulamalar sırasında Enver'in yerini alması düşünülen kişi olarak geçti. Ancak, komploya karıştığını gösteren hiçbir kanıt yoktu ve hakkında hiçbir işlem yapılmadı. Mustafa Kemal komploya karışmamış olsa bile, komplocuların ondan bir şeyler bekledikleri, olayla ilgili olarak sorgulanan, Yakup Cemil'in arkadaşlarından Doktor Hilmi'nin, Mustafa Kemal'in -Silvan'daki karargâhında- himayesini istemesinden anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal ona bir görev verdi, böylece himaye sağlamış oldu.[77]

17 Şubat 1917'de kutsal Medine şehrinin savunmasını güçlendirmek için kurulmaya çalışılan Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'nin komutanlığına atandı. Ama Şubat ayında Halep'te yapılan ve Enver ile Cemal'in de katıldığı askerî bir toplantıda Hicaz'ın terk edilmesini ve kuvvetlerin Sina Cephesi'ne geri çekilmesini savunduğu için, tayini İkinci Ordu komutanlığına dönüştürüldü. Altı ay sonra yine Suriye'de idi. Bu kez von Falkenhayn emri altında bir göreve, Yedinci Ordu komutanlığına getirilmişti.

Mustafa Kemal ile von Falkenhayn ve kadrosu arasında başından beri anlaşmazlıklar oldu. Bu anlaşmazlıklar hem kişisel hem de siyasal nitelikteydi. Eski Alman genelkurmay başkanı olan, Verdun Muharebesi'nden sonra görevinden alınmış ve Suriye'ye atanmış olmaktan da pek memnun olmayan von Falkenhayn, Türk subaylarını ne anlıyor ne de onlara güveniyordu. Mustafa Kemal bundan son derece rahatsız olmuştu. Ayrıca Enver'in ve Almanların hazırladığı Sina Cephesi'nde saldırıyı öngören stratejiyi gerçekçi olmaktan uzak bularak bu stratejiye karşı çıkmıştı. Bu görüşünü von Falkenhayn'a ve İstanbul'a çektiği birçok telgrafta da dile getirmişti. Bu telgrafların en ünlüsü 20 Eylül 1917 tarihli uzun rapordur.[78] Genelkurmayın stratejisini bütünüyle işe yaramaz olarak gösterdiği bu rapor Enver için hiç de hoş değildi. Ama raporu hoş görülmeyecek hale sokan, Mustafa Kemal'in bir kopyasını da harbiye nazırını atlayarak doğrudan doğruya kabineye yollanmış olmasıydı. Enver'den kısa, soğuk bir cevap alınca Mustafa Kemal komutanlıktan istifa etti.

Bu durumda bile görevine son verilmedi. Yeniden İkinci Ordu komutanlığı önerildi, ama o kabul etmedi. Genelkurmayın hizmetine alınmak üzere İstanbul'a çağrıldı. Rauf'un (Orbay) anılarına göre, İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra yeniden siyasal oyunlara girişti. Mustafa Kemal ile Ali Fethi (Okyar), Enver'i askerî bir darbe yapıp, ayrı barış görüşmeleri yapmaya çalışacak bir hükümet kurma planları yapmakla suçlayarak Enver'le Talât'ın arasını açmaya çalıştılar. Ama Talât, bu şekilde kandırılmayacak kadar tecrübeli bir politikacıydı ve olaydan Enver'i haberdar etti.[79] Belki de, Mustafa Kemal'in Aralık 1917'de Veliaht Vahdettin Efendi'nin yaveri olarak Almanya'ya resmî bir ziyarete gönderilmesi kısmen bununla ilişkilidir. Mustafa Kemal anılarında bu ziyaret boyunca veliahtı Almanlara karşı olması için nasıl etkilemeye çalıştığını anlatır.[80] İstanbul'a dönüşünde 20'li

yaşlardan beri rahatsız olduğu karaciğer hastalığına yeniden tutulur[81] ve doktorların tavsiyesi üzerine tedavi için Karlovy Vary'ye (Karlsbad) gider. Orada Nisan'dan Ağustos'a kadar kalır. İstanbul'a dönüşünden sonra derhal, Temmuz'da tahta geçen Vahdettin'le bağlantı kurmaya çalışır. Gene görüşlerini savunur ve padişahtan kendisini genelkurmay başkanı tayin etmesini ister. Ama padişah, daha sonra İttihatçıların amansız bir düşmanı olduğunu göstermesine rağmen, henüz onlara karşı çıkmaya cesaret edememektedir.[82] Padişah, Mustafa Kemal'i Enver'e danıştıktan sonra Suriye'deki Yedinci Ordu'nun komutanlığına atar.

Mustafa Kemal'in hükümetin ve genelkurmayın siyasetlerine karşı çıkmış olmasının askerlik kariyeri üzerine etkisi ne olmuştur? İttihatçı liderleri (özellikle Enver'i) çok sert biçimde eleştirmiş olması yüzünden, İttihatçı liderler herhangi bir zamanda rütbesinin ilerleyişini kesintiye uğratmak için otoritelerini kullanmışlar mıdır?

Bu noktayı aydınlatmak için önce Osmanlı ordusunda normal bir kariyerin neye benzediğini ortaya koymaya çalışmamız gerekir. Mustafa Kemal'in kariyerinin bu kalıba uyup uymadığını ve kuşaktaşlarının ve meslektaşlarının kariyerleriyle nasıl karşılaştırılabileceğini ancak böyle anlayabiliriz.

Bütün kumandanlar, yalnızca Harbiye Mektebi'nin değil, ayrıca Pangaltı'daki Erkân-ı Harbiye Mektebi'nin de mezunu olmalıydılar. Erkân-ı Harbiye Mektebi mezunlarının üçte ikisine mümtaz yüzbaşı rütbesiyle ordulardan birinde görev veriliyordu. En iyi üçte biri ise (okulun üç yıllık eğitimi boyunca aldıkları notlara göre belirleniyorlardı) eğitimlerini sürdürebiliyordu. Bunlar gelecekte ordunun en üst düzeydeki subayları oluyorlardı. Bu erkân-ı harbiye yüzbaşıları, okulu bitirdikleri zaman genellikle 21 ile 23 yaşları arasında oluyorlardı. O zaman Osmanlı ordularının birine, süvari, piyade ve topçu sınıflarındaki becerilerini geliştirmek amacıyla pratik eğitime tâbi tutulmak üzere yollanırlardı. Yollandıkları Osmanlı orduları (karargâhı Edirne'de olan) İkinci, Üçüncü (Selanik), Dördüncü (Erzurum) ve Beşinci (Şam) ordulardı. Birinci Ordu (İstanbul) bu amaçla kullanılmamıştır.

Genellikle iki buçuk yıldan üç yıla kadar değişen bir süreden sonra 'kolağası' rütbesine terfi ederlerdi. Bundan sonra 'binbaşı' rütbesine terfi edilmeleri, normal olarak 4 yıl alıyordu. Savaş döneminde terfiler barış dönemine göre hem daha hızlı hem de daha beklenmedik bir biçimde olabiliyordu.

Sınıf birincisi olarak mezun olanlar ötekilerden biraz daha hızlı terfi edebiliyorlardı. Ama bu fark kariyerlerinin ilk bölümü için geçerliydi. 1902'de Hafız Hakkı, 1903'te Fethi (Okyar), 1904'te Ali İhsan (Sâbis), 1905'te Kâzım Karabekir ve 1906'da İsmet (İnönü) böyle terfi etmişti.

Normal kariyer basamakları şunlardır: Yüzbaşı - kolağası - binbaşı - kaymakam [yarbay] miralay - mirliva - ferik - birinci ferik. Osmanlı ordusunda birkaç tane de müşir vardı, ama Mustafa Kemal'in kuşağından hiç kimse bu rütbeye kadar terfi edememiştir, içlerinden yalnızca biri 'birinci feriklik'e kadar yükselmiştir. Modern askerî cuntaların rütbelerde yarattığı enflasyonu düşününce, bu şaşırtıcı bir durumdur.

Mustafa Kemal'in bazı ünlü kuşaktaşlarının kariyerleri üzerine eldeki verileri karşılaştırırsak, bir kalıba uygun olduklarını görürüz.[83] Yalnızca iki istisna var: Enver'in ve Hafız Hakkı'nın kariyerleri. 1913'e kadar normal bir kariyeri olan Enver 1913 yılının sonunda iki derece terfi ettirilmiştir. Bu Edirne'nin kurtarılmasındaki rolüne karşılık verilen bir çeşit mükâfattır, hem de harbiye nazırlığına atanmasına bir hazırlıktır. Ordudan destek gören Enver bile 1914'te paşa olmadan nazır yapılmamıştır. Paşa unvanı 'mirliva' olan ve daha üst rütbeli subaylara veriliyordu. Enver'in dostu ve sınıf arkadaşı olan Hafız Hakkı, İTC'nin çok eski ve önde gelen üyelerinden biriydi. Enver'in 1914'te yaptığı radikal temizlik ve gençleştirme hareketine destek olmuştu. Aşağıda sunulan tablo, 1913'e kadar kariyerlerde genellikle düzenli bir ilerlemeyi göstermektedir. 1913'ten 1916'ya kadar çok daha hızlı terfi ettiler. Ondan sonra terfiler yavaşladı. İkinci dönemdeki ani ve hızlı terfilerin açıklaması iki yönlüdür: 1913-1914'teki ordudaki gençleştirme ve yeniden örgütlenme hareketi daha genç olan subaylara daha iyi terfi olanakları vermiştir. 1915-1916 yılları ise, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlıların başarılı olduğu yıllardır (Çanakkale, Kut ül-Amare). 1916'dan sonra ise hiçbir başarı kazanamamışlardır. 1916'da Mustafa Kemal ve Halil'in (Kut) mirlivalığa yükseltilmesi gibi bazı terfiler kuşkusuz savaş meydanlarındaki zaferlere karşılıktır.

Mustafa Kemal'in kariyerine bu bağlamda baktığımız zaman, normal bulduğumuz gelişmeye uygun olduğunu görürüz. 1904'te sınıf beşincisi olarak Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun olmuş ve erkân-ı harbiye yüzbaşısı rütbesiyle Şam'daki Beşinci Ordu karargâhına gönderilmiştir. Orada önce süvarilik, daha sonra da topçuluk üzerine pratik eğitim görmüştür. 1907'de -2 yıl 9 ay sonra- kolağalığına terfi olmuştur. 1908 devrimi sırasında rütbesi buydu. 1911'de binbaşı ve 1913'te de kaymakam [yarbay] olmuştur. Haziran 1915'te Gelibolu'ya düşman çıkartmasından hemen önce miralay rütbesine terfi ettirilmiştir. Bir fırkayı yönetmiştir. Anafartalar savunmasında halen bir miralay iken bütün cephenin (6 fırka) komutanlığını üstlenmiştir. Kuşağının subayları için rütbelerine göre büyük kuvvetleri komuta etmek alışılmadık bir şey olmamakla birlikte (bu 1914'te ordunun yeniden düzenlenmesinin bir sonucudur), böyle genç bir subay için o dönemde bile olağanüstü büyük bir sorumluluktu bu. Mustafa Kemal Anafartalar savunmasından 8 ay sonra mirliva oldu. İTC içindeki bazı kişilerin onun daha erken bir tarihte ödüllendirilmesini istedikleri[84] doğru olmakla birlikte, terfisi gene de, onu ordunun en genç paşalarından biri yapmıştır. 1916'dan savaşın sonuna kadar mirliva rütbesinde kalmıştır. Bu savaşın sonunda bir terfi devresini kaçırdığının göstergesi olabilir, çünkü 1916'da terfi ettirilen meslektaşlarından bir kısmı yeniden terfi ettirilmiştir. Durum buysa, bunun nedeni 1917-1918 yıllarındaki siyasal faaliyetlerinde aranmalıdır.

Öte yandan, asıl şaşırtıcı olan şey, orduda bu kadar uzun süre önemli görevlerde kalabilmesidir. Başka hangi orduda, dört defa verilen görevi reddeden, genelkurmayı yalnızca üstlerine değil, aynı zamanda dışişleri bakanına, kabineye ve devlet başkanına açıkça şikâyet eden ve adı bir hükümet darbesi girişiminde geçen bir subay, bir ordu grubunun başında kalabilir?

Bu çok yumuşak tavrın nedenleri arasında Mustafa Kemal'in Anafartalar kahramanı olarak ün

yapmasının onu korumuş olması, İTC'nin özellikle Alman nüfuzu bu kadar büyük ve hissedilirken, başarılı Türk generallerine, propaganda amaçları dolayısıyla son derece ihtiyaç duyması sayılabilir. Ama bence asıl neden, İTC'nin çeşitli fraksiyonlardan oluşmuş bir yapı olması ve bu yapıda, hiçbir fraksiyonun, örgüt içinde tehlikeli bir mücadele riskini göze almaksızın, mevcut dengeyi, örneğin başka bir grubun üyelerinden birini cezalandırarak bozamaması olgusunda aranmalıdır.

Biyografi yazarları ve tarihçiler, Mustafa Kemal'in kariyerini Enver'in kariyeriyle karşılaştırıp, birincinin son derece yavaş ilerlediğini yazarken, Enver'in kariyerinin kural değil bir istisna olduğunu hesaba katmıyorlar. Burada komplolar aramaya hiç gerek yoktur. Mustafa Kemal'in İttihatçı dönemdeki kariyeri, kuşağının öteki başarılı subaylarının kariyerlerinden hiç de farklı değildir. Enver'in 1913'ten sonraki kariyeri ise İTC içindeki en güçlü askerî lider olmasının özelliklerini yansıtır. Mustafa Kemal'in İTC'deki konumu üstüne söylediklerimizi özetlemeye çalışırsak şunları diyebiliriz. Mustafa Kemal İTC'nin askerî kanadının en yüksek düzeyde olmasa da, seçkin bir üyesidir ve muhtemelen, 1913'ten sonra Enver'in fraksiyonunun güçlenmesiyle gücünü kaybeden Cemal'in fraksiyonuna mensuptur. 1913'e kadar, İTC'deki yeri, cemiyetin askerî çekirdeğini oluşturan subayların yerinin tipik bir örneğidir ve bu dönemde birçok önemli görev üstlenmiştir. 1913'ten itibaren, Enver'le anlaşmazlık içinde olması ve Enver'in gittikçe güçlenmesi nedeniyle, siyasal olarak yalıtılmış durumda kalmıştır. Ordunun siyasete karışmasına sürekli karşı çıkmasına rağmen, özellikle 1915-1918 yılları arasında daima siyasal faaliyette bulunmuştur. Enver'e ve onun Alman danışmanlarının siyasetlerine karşı çıkmıştır. Ama bu, cemiyetin ya da ordunun sert önlemler almasına neden olmamıştır.

İsim	Doğum Tarihi	Sınıf	Yüzbaşı	Kolağası
Hafız İsmail Hakkı	1879	55	1902	1904
Enver	1879	55	1902	1905
Fahrettin (Altay)	1880	55	1902	?
Ali Fethi (Okyar)	1880	56	1903	1905
Cafer Tayyar (Eğilmez)	1877	56	1903	?
Ali İhsan (Sabis)	1882	57	1904	1906
Mustafa Kemal (Atatürk)	1881	57	1904	1907
Ali Fuat (Cebesoy)	1883	57	1904	1907
Halil (Kut)	1881	57	1904[85]	?
Kâzım (Karabekir)	1882	58	1905	1907
Kâzım (Özalp)	1880	58	1905[85]	?
Süleyman Askerî	?	58	1905	1909
İsmet (İnönü)	1884	59	1906	1908
Kâzım (Orbay)	1886	60	1907	?

Üçüncü Bölüm

İTTİHATÇILARIN ULUSAL DİRENİŞ HAREKETİNE KATKISI

ÖNCEKİ BÖLÜMLERDE, Mustafa Kemal ve çevresinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasında (ya da daha doğrusu yeniden canlandırılmasında) oynadığı rolü ve cemiyetin egemen olduğu on yıl boyunca (1908-1918) Mustafa Kemal'in cemiyet içindeki konumunu saptamaya çalıştık.

Şimdi bu çalışmanın temel sorusu üzerinde yoğunlaşacağız: Mustafa Kemal'in 1919'dan itibaren lideri olduğu ulusal direniş hareketinin örgütlenmesinde cemiyet hâkim bir rol oynamış mıdır?

Direniş hareketinin şekillendiği dönemde, iki taraf da -hem Milliyetçiler, hem de karşıtları- İttihatçıların hareket içindeki rolü üzerinde duruyordu. İster Ali Kemal (1967-1922)[1] ve Damat Ferit Paşa (1853-1923)[2] gibi İtilafçı olsun, ister İngiliz istihbarat servisinden olsun, Milliyetçi karşıtı gözlemcilerin çoğu, ulusal hareketin İttihatçı tertibi olduğuna inanıyordu. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'un Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği birçok rapor bu kanıyı yansıtır.[3] Gerek yabancı, gerek ülke içinde yayınlanan gazeteler de bu görüşü yansıtır.[4]

Milliyetçiler de bu gerçeğin bilincindeydiler. Hareketlerinin İTC'yle özdeşleştirilmesinin, İstanbul hükümetiyle ve İtilaf Devletleri temsilcileriyle görüşmelerinde, anlaşma yolunu neredeyse bütünüyle tıkayacak fazladan bir handikap oluşturacağını da biliyorlardı. Bu nedenle, Sivas Kongresi'nin açılışında (4 Eylül 1919) İTC'yle ve öteki partilerle hiçbir ilişkileri olmadığını açıkça duyurdular. Burada, bütün delegelerin "vatan ve milletin selâmet ve saadetinden başka hiçbir şahsî gaye taşımayacaklarına ve İTC'nin canlandırılması yahut mevcut fırkaların herhangi birinin siyasî amaçları için çalışmayacaklarına"[5] yemin etmeleri şart koşulmuştu. Mazhar Müfit (Kansu)[6] dışındaki bütün üyeler buna uydu.

Bu karar, Harbiye Nazırı Mersinli Cemal'in isteği üzerine, Mustafa Kemal'in 9 Ekim 1919'da Harbiye Nezareti'ne çektiği bir telgrafla doğrulandı.[7] Ancak, Sivas Kongresi'nin bu kararından taktik bir hareketin ötesinde bir anlam çıkarmak muhtemelen yanlış olur. Çünkü, İttihatçı nitelik taşıdığı kesin olan bazı örgütler de içinde olmak üzere, birçok siyasal örgüt, bu dönemde, İTC ile hiçbir ilişkileri olmadığını vurgulamak zorunda kalmıştır.[8]

İttihatçılara karşı yürütülen 1926 temizlik hareketinden[9] ve Mustafa Kemal'in otoritesinin sağlamlaştırılmasından sonra, İttihatçı ve Milliyetçi hareketler arasındaki farklılıklar iyice vurgulandı; dönem üzerine Türk tarihyazımı, ulusal hareketin otonom, orijinal karakterini veri olarak aldı. İttihatçıların ve Milliyetçilerin bütünüyle farklı iki grup olduğu varsayımına dayanan bu görüş, bu dönem üzerine Batılı tarihyazımına da egemendir. Ulusal direnişte, İttihatçı örgütün ve tek tek İttihatçı kişilerin önemini kabul etmek konusunda en ileri giden tarihçiler olan Rustov[10] ve Cruickshank,[11] onları direnişi başlatan kişiler olarak değil, Mustafa Kemal ve hareketi tarafından kullanılan insan malzemesi olarak görür.

Türkiye'de, yalnızca Doğan Avcıoğlu ile Mete Tuncay'ın eserleri, İttihatçıların katkısının öneminin farkında olduklarını göstermektedir. Ben, İttihatçıların yalnızca katkıda bulunan kişiler olmadıklarını, ulusal mücadeleyi -muhtemelen önceden hazırlanmış bir plana göre- örgütlemeye öncülük edenlerin aslında İttihatçılar olduğunu, Mustafa Kemal'in mi İttihatçıları kullandığının, yoksa tersinin mi doğru olduğunun en azından tartışılır olduğunu göstermeyi umuyorum. Mustafa Kemal ile öteki İttihatçılar arasındaki çatışmalar, iki rakip hareketin rekabeti değildir, bir iç mücadele niteliğindedir.

Türk ordularının Suriye, Mezopotamya ve Avrupa cephelerindeki umutsuz durumuna rağmen, cemiyette ve kabinede 1918'e kadar hiç de gerçekçi olmayan bir iyimserlik havası hüküm sürmüştü. Bu, kısmen, Rus çarlık ordusunun 1917'de çöküşünden sonra Türklerin Kafkaslar'da yaptığı – Pantürkist hayallerin canlanmasına yol açan[12] – fetihlerin, kısmen de, Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın kabine üyelerine ve merkez-i umumîye savaşın gidişi hakkında aşırı iyimser, hatta bazen bütünüyle yanlış bilgi vermesinin sonucuydu. Enver Paşa bunu yapabiliyordu, çünkü 1914'te, savaşın başında cemiyet savaşla ilgili bütün sorumluluğu ona devretmişti.[13]

1918 yazında, İTC hükümetinin yenilgi olasılığını kabul ettiğini gösteren birçok belirti vardı: Haziran'da sansürün kaldırılışı ve Temmuz'da kabinedeki değişiklik (İsmail Canar) bulat gibi Türkiye'nin savaşa girişine muhalif kalmış politikacılara kabinede yer verildi). Ama durumun vahametini ancak Eylül'de anladılar.

Tehlikeyi ilk kavrayan Sadrâzam Talât Paşa oldu. Almanya ziyaretinden dönerken, 15-19 Eylül 1918 tarihleri arasında General Franchet d'Esperey komutasındaki çokuluslu Armée de l'Orient'e belirleyici Dobropolje Muharebesi'nde yenilen Bulgar ordusunun çöküşüne tanık oldu. Talât Paşa'nın treni Sofya'dan geçerken, Bulgar hükümeti, İtilaf Devletleriyle ayrı barış görüşmelerine girişeceğini kendisine resmen bildirdi. Elbette bu, Osmanlıların Avrupa'daki müttefikleriyle hiçbir bağlantısı kalmayacak demekti. Bu nedenle, Talât Paşa İstanbul'a, bütün umudunu yitirmiş ve Türkiye'nin savaşı kaybetmiş olduğuna tamamıyla inanmış olarak döndü.

Yaklaşan yenilgiyle ve dolayısıyla 1914'ten beri izlediği siyasetin başarısızlığıyla yüz yüze gelen İTC lider kadrosu, siyasal iktidarın teslimine ve çokpartili düzene dönüşe hazırlanmaya başladı. İttihatçı liderler savaş dönemi siyasetleriyle özdeşleşmemiş yeni bir hükümetin İtilaf Devletleriyle yapılacak görüşmelerde kendilerinden daha iyi bir konumda olacağını anlamışlardı. Öte yandan İttihatçı karşıtı bir kabinenin kurulmasını da hoş göremezlerdi. Bu nedenle (3 Temmuz 1918'den beri tahtta olan) Sultan Vahdettin'e sadrazamlığa Talât Paşa'nın yerine Ahmet İzzet Paşa'nın (Furgaç) atanmasını önerdiler. Ahmet İzzet Paşa en yüksek rütbeli ve en çok saygı duyulan askerlerden biriydi. Brest-Litovsk'ta Rusya'yla yapılan barış görüşmelerinde Türk heyetinin başıydı ve İttihatçı olmamasına rağmen cemiyetin vatansever sayıp güvendiği bir kimseydi. Cemiyetin çıkarlarını korumak için, Ali Fuat (Okyar), Rauf (Orbay) ve Cavit gibi Türkiye'nin Almanya safında savaşa katılmasına karşı çıktığı bilinen birkaç İttihatçı da kabinenin üyesi olmalıydı. İttihatçıların kuklası

durumunda olmaktan nefret eden padişah kendisine daha bağımsız bir konum elde etme imkânı gördü ve öneriyi reddetti. Bunun yerine, İtilafçı muhalefetin iktidarı ele geçirmesi için bir ilk adım olarak, yaşlı bir bürokrat olan Ahmet Tevfik Paşa (Okday)[14] liderliğinde bir hükümet kurdurdu.[15] İTC böyle bir kabineye hiç güven duymuyordu ve biraz pazarlıktan sonra, adayları kabineye atandı. Yeni hükümet 17 Ekim 1918'de kuruldu.

Kabinenin en önemli görevleri, hiç kuşkusuz, İtilaf Devletleri ile ateşkes görüşmelerine başlanması[16] ve Türk siyasal hayatında İttihatçılık sonrası döneme düzenli geçişin sağlanması idi.

Ama, iktidar değişikliğiyle, İTC Türk siyasal hayatından silinmiş olmuyordu. Mecliste hâlâ çok büyük bir İttihatçı çoğunluğu vardı ve bürokrasi, özellikle polis ile ordu büyük ölçüde İttihatçılardan oluşuyordu.[17] İTC vilayetlerde de hâlâ hakim siyasal güçtü.[18] Ve cemiyet, bu dönemde, savaş sonrası ortamda üyelerini ve örgütünü korumak ve eğer gerekirse, bir ulusal mücadelenin temellerini atmak için tedbirler aldı.

Hiç kuşkusuz, ateşkes ve ardından İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'u işgali (ilkin de facto, 16 Mart 1920'den itibaren de jure) İstanbul'un Türk halkı arasında maddî ve manevî krize yol açtı.

Bu bunalımın boyutlarını Halide Edip, Yakup Kadri ve Kemal Tahir'in yapıtlarında görürüz.[19] Ancak, en azından cemiyet içindeki bazı çevrelerin ulusal direnişi daha o zamandan planlamakta oldukları açıktır. Belki de, bu dönemin tarihini kavrayışımızda gerekli olan temel değişiklik budur: "Bu dönem yalnızca bir umutsuzluk ve bezginlik dönemi"[20] değildir ve Luke[21] "Ateşkes sırasında Osmanlı İmparatorluğu hiçbir direniş fikri taşımayan ve cezanın ne şekil alırsa alsın çabuk gelmesinden başka umudu olmayan yılgın, cansız bir varlıktı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti tamamıyla itibarını yitirmişti"[22] diye yazarken yanılıyordu. (İttihatçı yönetimin düşüşü ile 1919'da başlayan ulusal uyanış hareketi arasında bir zaman aralığı bulunduğu inanışı, tabiî ki 'resmî' Kemalist tarihlerin de standart özelliklerinden biridir.)

Cemiyet hazırlıklarını iki düzeyde yaptı: Bir yandan açık siyasal faaliyetler ve kamuoyunun harekete geçirilmesi, öte yandan gizli yeraltı çalışmaları. Her iki faaliyet de başkentte olduğu kadar vilayetlerde de yürütüldü ve gizli faaliyetleri de, açık faaliyetleri de gerçekleştirenler genellikle aynı kişilerdi.

Ulusal direniş hareketinin başlamasında İttihatçı katkısını incelerken, İttihatçıların faaliyetlerini dört ayrı alanda araştırmayı öneriyorum: 1. Açık siyasal faaliyetler, 2. Yeraltı faaliyetleri, 3. Vilayet şubelerinin rolü, 4. Ordunun rolü.

Ateşkesin hemen ardından, 1 Kasım 1918'de önde gelen birçok İttihatçı,[23] Dünya Savaşı'ndaki rollerinden, özellikle Doğu Anadolu'dan Ermenilerin göç ettirilmesinden ("tehcir")[24] dolayı İtilaf Devletleri tarafından yargı önüne çıkarılacaklarını düşünerek bir Alman denizaltısıyla ülkeyi terk ettiler. Ülkeden ayrılacaklarını, yalnızca İstanbul parti örgütünün başı Kara Kemal[25] değil, Sadrâzam İzzet Paşa da içlerinde olmak üzere birçok nazır önceden biliyordu.[26]

Liderlerinin ülkeyi terk etmesinden sonra, 1 Kasım'da son yıllık kongresini yapan İTC, 5

Kasım'da kendini feshetti. Ama kongrede hazır bulunan üyeler, aynı zamanda, Teceddüt Fırkası adlı yeni bir parti kurmayı kararlaştırdılar. Bu yeni parti, 11 Kasım'da resmiyet kazandı.

Bu yeni partinin İTC'nin doğrudan devamı olduğu açıktır, bu da çağdaşlarınca böyle bilinmiştir. Bu, yeni partinin son İTC kongresinde kurulmuş olmasından, idare meclisinin kongredeki üyeler tarafından ve onlar arasından seçilmiş olmasından, ayrıca yeni partinin tam 175 maddelik eksiksiz bir program yayınlayabilmiş olmasından açıkça anlaşılmaktadır. Bütün bunlar, partinin kuruluş hazırlıklarının son İTC kongresinden önce başladığını göstermektedir.

Konunun ilginç yanı, Teceddüt Fırkası'nın cemiyet ile bütün bağlarını resmî olarak reddetmeyi zorunlu görmüş olmasıdır. Kongrenin kabul ettiği üç ilke şunlardır:

1. Sabık İttihat ve Terakki ve Meclis-i Umumî Heyeti âzalarının bu fırka ile münasebetleri münkatıdır [kesilmiştir].

2. İttihat ve Terakki Fırkası azalarından bu programı kabul etmeyenler fırkadan ayrılacaklardır. Hariçten kabul edenler de dahil olabileceklerdir.

3. Siyasat-i dahiliye ve hariciyesi yeni esaslara istinaden [dayanarak] ve İttihat ve Terakki'nin mesai-i sabıkasından [geçmiş işlerinden] büsbütün ayrı bir yol takip eden bu fırkaya İttihat ve Terakki Fırkası âzasından evsaf ve şerait-i atiyede [aşağıdaki nitelikleri] bulunanların münasebetleri kat' olunacaktır [kesilecektir]:

a. Şahsî ve keyfî icraatlarıyla memleketi harabîye sürükleyenler.

b. Taht-ı mahkemeye alınan ve alınacaklar.

c. Suiistimal ve suihal [kötü hal] ile müştehir olanlar [tanınanlar].

d. İttihat ve Terakki'yi menafi-i şahsiyelerine [kişisel çıkarlarına] âlet edenlerle ihtikâr işlerine karışanlar.[27]

Elbette böyle bir beyanın samimiyetini tayin etmek zordur. Ama ilginç paralellikler bulunabilir. Mustafa Kemal'in Milliyetçilerinin Sivas Kongresi'nde İTC'den bağımsızlıklarım ısrarla vurguladıklarını belirtmiştik.[28] Başka siyasal örgütler de benzer biçimde hareket ettiler. 1918-1919 kışında ortaya çıkan "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" adlı yerel Milliyetçi direniş örgütlerinin hepsi partizan olmayan, ulusal karakterlerini önemle vurguladılar. Örneğin, Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti 7 Aralık 1918'de "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hiçbir siyasî fırka ile rabıtası bulunmadığını" duyurdu.[29]

1918 Kasım'ı sonrasında faaliyette olan herhangi bir siyasal örgüt için İttihatçılarla bağlantısı olmadığını vurgulamanın zorunlu olduğu anlaşılıyor.

Teceddüt Fırkası, kısa hayatı süresince, Enver Paşa'nın siyasetlerine muhalif olduğu bilinen ve aralarında Aydın mebusu Yunus Nadi (Abalıoğlu) (1880-1945), Edirne mebusu (Faik (Kaltakkıran), Galip Bahtiyar, Dr. Tevfik Rüştü (Araş) ve eski Dahiliye Nazırı İsmail Canbulat'ın bulunduğu tanınmış İttihatçılar tarafından idare edildi.

Daha önce İTC üyesi olanların büyük kısmı yeni partiye üye oldular ve vilayetlerdeki İTC

şubeleri Teceddüt Fırkası şubelerine dönüştürüldü. Bunun nasıl yapıldığını Mahmut Celâl Bayar (1884-1986)[30] anılarında açıklamıştır.

Celâl (Bayar), İstanbul, kendisine İzmir'de bundan böyle Teceddüt Fırkası için çalışmasını emrettiği zaman, İTC İzmir şubesi kâtibi idi. Liderlerini siyasî kuvvet ve tecrübeden yoksun gördüğü için, partinin yaşarlığından şüphe etmekle birlikte, emri sadakatle yerine getirdi. Partinin İzmir şubesini, savaş döneminde İttihatçı İzmir valisi (ve İTC kurucularından) olan Rahmi (Evranos) yönetti.[31] Celâl (Bayar), eski parti ile yeni parti arasındaki ilişkiyi, partiyi ziyaret eden bir görevli ile aşağıdaki (tarihsiz) konuşmasını naklederek gösterir:

"Kulüp kapısı üzerindeki levha dikkatini çekmiş, 'Teceddüt Fırkası' kelimelerinin altından 'İttihat ve Terakki' ismi seçiliyormuş. Bu hali tuhaf bulduğunu anlattı.

— Tesadüf, öyle olmuş, dedim.

— Düzeltmeyecek misiniz? sorusuna karşı gülerek:

— Zamanın tesiri ile altta kalanlar bir gün yine zamanın tesiri ile üste çıkabilir. Hayat böyledir. Bekleyelim, cevabını verdim.[32]"

Bayar, dönemin siyasal koşullarının, İtilaf Devletlerinin, başkentte Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ve özellikle İzmir'de Rum azınlığın artan baskısının, İttihatçıların çoğunun yeni partiye geçtiği mecliste elde edilen önemli çoğunluğa rağmen, Teceddüt Fırkası'nın etkili siyasal faaliyette bulunmasını imkânsız hale getirdiğini de belirtir.

Bu baskı, İzzet Paşa hükümetinin düşüşünden ve Ahmet Tevfik Paşa kabinesinin kurulmasından (11 Kasım 1918) sonra, özellikle de onun yerine Damat Ferit Paşa'nın getirilmesinden (4 Mart 1919) sonra düzenli olarak arttı. Bu İti-lafçı kabine zamanında, gittikçe daha çok İttihatçı tutuklandı ve Nemrut (yahut Kürt) Mustafa Paşa idaresindeki özel bir mahkeme savaş dönemindeki suçlarla ilgili görülenleri yargılamaya başladı.

Savaş sonrası ilk seçimler sırasında (Kasım 1919), Teceddüt Fırkası faaliyette değildi. Bu İttihatçıların aynı seçimlerde büyük bir zafer kazanmasını engellemedi, ama İttihatçılar bu zaferi Milliyetçi bir kimlikle sağladılar.[33]

İttihatçılardan küçük bir grup Teceddüt Fırkası dışında siyasal olarak örgütlenmeye çalıştı. Bu gruba, daha önceki dönemin İTC kâtib-i umumîsi ve daha sonra cumhuriyet döneminde başvekil olan Ali Fethi (Okyar) önderlik ediyordu. Ali Fethi, İTC'nin son kongresinden hemen önce Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kurdu. Mustafa Kemal, 13 Kasım'da başkente dönüşünden sonra, eski dostu Ali Fethi'nin partisine katıldı ve parasal yönden de destek olduğu parti gazetesine, *Minber*'e yazılar yazdı.

OHAF, başkentte de, başka hiçbir yerde de gerçek bir parti örgütü kurmayı başaramadı. Tıpkı Teceddüt Fırkası gibi, OHAF da, meclis açıkken, yani 21 Aralık 1918'e kadar bir forum oluşturdu. Bunu, Tevfik Paşa kabinesini devirmek için kullanmaya uğraştı.[34] Damat Ferit Paşa iktidara geldikten sonra, faaliyet alanı iyice daraldı ve 17 Nisan 1919'da Fethi'nin tutuklanması, ardından Malta'ya

sürülmesiyle fırka dağıldı. Eski İttihatçıların kurduğu başka fırkalar da vardı, ama bu iki fırka İTC'yle en çok özdeşleştirilenlerdi.

Ne var ki, siyasal gücün kullanılmasında İttihatçıların elindeki tek araç siyasal partiler değildi. Çok faal ve kamuoyunun oluşturulmasında kimi yönlerden daha etkili birtakım sosyal ve kültürel örgütler vardı. Bunlar son beş yılda ortaya çıkmış ve İTC'yle -çokluk gayri resmî ya da kişisel olsa da güçlü bağlar kurmuş örgütlerdi.

Bu örgütlerin, cemiyetin siyasal örgütünün halen Osmanlıcı ve İslamcı siyasetlere resmî olarak bağlı kaldığı bir dönemde, açık bir Türk milliyetçisi karakteri vardı[35] (Bu, isimlerdeki 'Türk' ya da 'Millî' kelimeleriyle yansıtılır). 1918'den sonra direniş hareketlerinde faal olan bu çeşit örgütler arasında şunlar sayılabilir: *Hilâl-i Ahmer*. Bu, köken olarak, 1868'de kurulduğu için tam anlamıyla İttihatçı bir örgüt değildi, ama yarı-resmî bir kurum oluşu dolayısıyla İTC'yle yakın bağlan vardı. *Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti* ve en başta *Türk Ocağı*. Diğer birçok sosyal ve kültürel örgüt de faaliyetteydi, ama en önemlileri bunlardır. 1913'te savaşa destek olmak, askerlerin ailelerine yardımcı olmak amacıyla kurulan Millî Müdafaa Cemiyeti, 1918-1919'da pek faal gözükmüyor.[36] Bir gazete haberi örgütün direniş hareketinde etkin olduğundan bahsediyor, ama Türk kaynaklarında bunu doğrulayan hiçbir şey bulamadım.[37]

En başından beri, İTC, doktorlar -özellikle askerî doktorlar- arasında güçlüydü (her şeyden önce, cemiyet Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de kurulmuştu) ve birçok doktor cemiyetin en seçkin üyeleri arasındaydı (Örneğin Dr. Rüsûhi, Dr. Nâzım ve Dr. Bahaettin Şakir). 1918-1919'da faal olan İttihatçı doktorların en başta gelenleri Hilâl-i Ahmer'in başkanı Dr. Esat (Işık) (1865-1943), cemiyetin başkanı Ör. Tevfik Rüştü (Araş) ve eski Hilâl-i Ahmer başmüfettişi Dr. Abdülhak Adnan (Adıvar) (1883-1955) idi.

Üçü de siyasal olarak çok faaldiler. Dr. Esat, İstanbul'daki Kars Millî Şura hükümetinin[38] temsilcilerinden biri olmasının yanı sıra, Hilâl-i Ahmer ve Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nde (daha sonra Millî Kongre'de) de faaliyette bulunuyordu. Tevfik Rüştü ve Adnan Teceddüt Fırkası'nın üyesiydi, Adnan ile Esat ayrıca İttihatçı yeraltı örgütü Karakol Cemiyeti'ne de üyeydi.[39]

İngiliz istihbarat raporlarına göre, Hilâl-i Ahmer'i (Dr. Adnan'ın elindeki özel bir şifre ile) yabancı ülkelerdeki İttihatçılarla iletişim kurmak için bir araç ve gizli ödemeler için bir kanal olarak kullanıyorlardı.[40]

Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti, 1916'da, eğitim sisteminde milliyetçi ve popülist fikirlerin yayılmasını teşvik etmek amacıyla kurulmuştu. Cemiyet, 1917 Aralık'ından beri, İzmir'de, Vali Mustafa Rahmi (Evranos) ve fırka kâtibi Mahmut Celâl (Bayar) idaresinde faaliyet göstermekte olan Halka Doğru Cemiyeti'yle ve Türk Ocağı'yla ideolojik olarak yakından ilişki içindeydi.

Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti, birkaç hâkim ve müderris ile birlikte Dr. Esat (Işık) ve -İTC merkez-i umumîsinden- Mithat Şükrü (Bleda) tarafından yönetiliyordu. Mütarekeden sonra, cemiyet, Millî Kongre'nin toplanmasına öncülük etti ve 1919 Mayıs'ında, İzmir'in işgali üzerine İstanbul'da

büyük mitinglerin örgütlenmesinde rol oynadı. Bu mitingler, dört bin üniversite ve meslekî okul öğrencisinin dersleri boykot etmesi ve bir protesto mitingi düzenlemesiyle başladı. 19 Mayıs'ta Fatih'te ve 23 Mayıs'ta Sultanahmet Meydanı'nda yapılan kitle mitingleriyle sona erdi.[41]

Türk Ocağı, 1911'de, Türk milliyetçiliğini (ve Pantürkizm'i) güçlendirmek amacıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye öğrencileri tarafından kuruldu. Bunu, eğitim (her türlü konu üzerine haftalık konferanslar) yoluyla ve kamuoyunu harekete geçirerek (örneğin "Türk Malı Kullan!" kampanyaları ile) gerçekleştirmeye çalıştı. Başlangıçta, hükümetin hâlâ Osmanlıcı siyasetlerle imparatorluğu kurtarmaya çalıştığı sırada, radikal Türk milliyetçiliği fikirleri yüzünden pek tutunamadı, ama, 1913 Balkan Savaşı'ndan sonra fikirleri İTC lider kadrosu arasında destek buldu.[42] Kişisel bir bağlantı, 1912'den sonra, İTC merkez-i umumîsinin üyesi, aynı zamanda Ocak'ın liderlerinden olan Türk milliyetçiliğinin ideologu Mehmet Ziya Gökalp (1876-1924) aracılığıyla kuruldu.

1918'de Türk Ocağı büyük bir örgüt haline gelmişti, 28 şubesi ve yalnızca İstanbul'da 2473 üyesi vardı. Resmen kültürel bir örgüt olarak kalmasına rağmen, mütarekeden sonra faaliyetleri gittikçe daha siyasal bir nitelik kazandı.[43] Millî Kongre'nin örgütlenmesine yardımcı oldu ve İzmir'in işgali üzerine yapılan protesto hareketinde önemli bir rol oynadı.[44] 1920'de merkezi, hükümet tarafından üç defa basıldıktan ve liderlerinin bazıları tutuklandıktan sonra faaliyetlerini askıya almak zorunda kaldı.

Türk davasını savunmak için birleşik siyasal bir cephe kurmaya yönelik üç ayrı girişim yapıldı. İlk adım Dr. Esat (Işık) tarafından atıldı. Esat, Ağaoğlu Ahmet (1869-1939), Süleyman Nazif (1870-1927), Halide Edip ve Ziya Gökalp ile birlikte milliyetçi kanadına mensup olduğu İTC'nin saygın bir üyesi idi.

Esat, ilkin, 1912'den sonra cemiyetle olan bağlarını koparmış ve şimdi Ayan Meclisi başkanı olan, İttihatçıların eski lideri Ahmet Rıza'nın ilgisini ulusal bir kongre toplanmasına çekmeye çalıştı ve ona böyle bir kongrenin başkanlığını önerdi. Ne var ki, Ahmet Rıza padişahın Ayan Meclisi başkanı olarak kendisine güven gösterdiğini, Enver ve Talât'ın kirlettiği bayrağı taşıyamayacağını söyleyerek bu öneriyi reddetti (Böylece Millî Kongre'yi İttihatçı bir girişim olarak gördüğünü açıkça belirtmiş oluyordu).[45]

Esat planını gerçekleştirdi; Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin başkanı oluşunun etkisiyle ve aralarında Dr. Hüseyinzâde Ali (Turan) (1864-1941),[46] İsmail Hakkı (Baltacıoglu) (1889-1948) ve İTC'nin eski kâtib-i umumîsi Mithat Şükrü'nün (Bleda) de bulunduğu idare heyetinin öteki üyeleriyle birlikte Millî Kongre'yi kurmayı sonunda başardı. Kongre ilk defa 11 Aralık 1918'de toplandı ve tam 63 siyasal, sosyal, kültürel ve meslekî örgüt kongreye ikişer üye göndermişti.[47] Kongreye İttihatçı örgütler (Türk Ocağı, Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti, Teceddüt Fırkası, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, Millî Müdafaa Cemiyeti vs.) ve yerel milliyetçi direniş grupları (Trakya-Paşaeli, İzmir, Vilayet-i Şarkiye ve diğerleri)[48] egemen oldu, ama birkaç yansız ve hatta İttihatçı karşıtı grup da vardı. Siyasal sahneye egemen olan ve en başından beri en tutarlı İttihatçı karşıtı parti olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası kongreye hiçbir zaman katılmadı.

Millî Kongre Kasım 1919 seçimlerine kadar faaliyetini sürdürdü ve bu zaman zarfında faaliyetinin çoğu iç ve dış basında Türk tezini tanıtmayı amaçlıyordu. Bu amaçla Fransızca birçok broşür yayınlandı ve Paris'teki barış konferansına bir heyet gönderme fikri üzerinde duruldu.[49]

Millî Kongre Anadolu'daki Milliyetçilerin davasını destekledi, ama onlarla fiilen işbirliği kurmadı. Esat ile Mustafa Kemal arasındaki ilişkiler her zaman gergindi ve Mustafa Kemal, Esat'ı yetenekleri sınırlı, inatçı bir adam (bu doğruydu) olarak görüyordu.[50] Millî Kongre birleşmiş bir cephe kurma girişimleri içinde en başarılı olanıydı. Bundan başka iki -sonuçsuz- girişim daha yapılmıştı.

İlkin Ahmet Rıza bir Millî Blok kurmaya teşebbüs etti. 28 Ocak'ta Ayan Meclisi binasındaki bir konferansa mevcut bütün partileri ikişer üye göndermeye davet etti, ama İtilafçılar bütün eski İttihatçılar dışarıda bırakılmadıkça katılmayacaklarını açıkladılar. Katılan partiler Teceddüt Fırkası, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, Sosyal Demokrat Fırkası ve Selâmet-i Amme Fırkası idi.[51]

İtilafçılar, 1919 Nisan'ında İttihatçılarla bağlantıları yüzünden Ahmet Rıza'nın Ayan Meclisi başkanlığına son verdiler.[52] Ama Ahmet Rıza bir Millî Blok kurma çabalarını bir sonuca bağlamış gözüküyordu. Mayıs'ta İzmir'in işgali üzerine Blok, yüksek düzeyde 30 devlet adamının katıldığı bir miting düzenledi. Padişaha yeni seçimler yapılmasını isteyen bir dilekçe sundular ve bundan sonra hiçbir faaliyetleri olmadı.[53]

8 Şubat 1919'da Ali Fethi'nin (Okyar) partisi OHAF, Beyoğlu'ndaki Matbuat Kulübü'nde bütün siyasal partilerin temsilcilerinin katıldığı bir toplantı düzenlemeye çalıştı, ama İtilafçılar OHAF üyelerinin İttihatçı geçmişlerini göstererek katılmayı reddettikleri için girişim başarısızlığa uğradı.[54]

Kasım-Aralık 1919'da yapılan savaş sonrası ilk meclis seçimleriyle, eski İttihatçılar, tıpkı meclis dağılmadan önce olduğu gibi, mecliste çoğunluğu elde ettiler. Anlaşılan, taşradaki İTC hâkimiyeti hâlâ o düzeydeydi ki, kimi isterlerse onu seçtirebiliyorlardı.

Hem Türk hem de İngiliz gözlemciler seçimlerin büyük bir İttihatçı zaferi olduğunu kabul ediyorlardı.[55] Bununla birlikte, İngilizler bu zaferi İttihatçıların sevilip tutulmasına değil, halkı sindirmesine bağlıyorlardı.

Meclisin kapatılmasından ve İngiliz işgalcilerinin bütün açık siyasal faaliyetleri durdurmasından önceki üç ay boyunca, Meclis-i Mebusan'da Rauf (Orbay) ve Kara Vasıf liderliğindeki İttihatçılar, yani Felah-ı Vatan grubu milliyetçi davayı ve bu davanın programı olan Millî Misak'ı savundu. Ne var ki, bütün taktik meselelerde Mustafa Kemal'in çizgisini izlemediler ve bilhassa meclisin Ankara'ya taşınması teklifini reddettiler.

İTC liderleri, partiler ve sosyal ve kültürel örgütler yoluyla bu çeşit milliyetçi ajitasyon ve siyasal faaliyet hazırlıklarının yanı sıra, ülkeyi terk etmeden önce, bir yeraltı örgütünün de temellerini attılar.

Ulusal direniş hareketine son derece büyük katkılar yapmış ve bu hareketin üzerine oturduğu temel direklerin en çok göz ardı edileni olan Karakol Cemiyeti'ni kurdular. Türk millî mücadele tarihlerinde, Karakol'un oynadığı hayatî rolün hemen hiç üzerinde durulmaz. Bu, -çok zaman olduğu

gibi- Mustafa Kemal'in Nutuk'ta ortaya koyduğu tarih versiyonunu yansıtmaktadır. Öte yandan, Türk Ansiklopedisi ve Yakın Tarihimiz gibi ansiklopedik eserlerde Karakol'a başlı başına birer makale ayrılmıştır. Bu 'iki başlı sistem' Türk tarihyazımı için karakteristiktir.[56]

Karakol'un rolünü değerlendirmedeki zorluk, önde gelen üyelerinin çoğunun 1926'da temizlenmesinden ve elimizde liderlerinden hiçbirinin anılarının olmamasından kaynaklanmaktadır. Hüsamettin (Ertürk),[57] Kemal (Koçer),[58] Fahri (Can)[59] ve Muharrem (Giray)[60] gibi bazı üyelerinin ve Karakol'la yakın ilişki içinde bulunmuş olan Halide Edib'in (Adıvar) anılarına[61] sahibiz. Ama örgütün kurucularından ya da yöneticilerinden hiçbirinin anıları elimizde yok.

Gene de, Karakol'un kökenleri hakkında çok net bilgilerimiz var. Kurulması için ilk adım 1918 Ekim'inin son haftasında Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında yapılan bir toplantıda Talât Paşa tarafından atılmıştır. Fiilî kurucuları, Talât Paşa'nın sağ kolu Kara Kemal (başkentteki İTC örgütünün başı ve İTC'nin Dünya Savaşı sırasında iaşe nazırı ve esnaf örgütünün lideri),[62] Miralay Kara Vasıf, Miralay Baha Sait (İTC merkez-i umumîsinin eski bir üyesi), Mirliva Halil (Kut) (Enver'in amcası) ve -kimi kaynaklara göre- Dr. Adnan'dır (Adıvar). Karakol ismi Kemal ile Vasıf'ın lakapları üzerine yapılmış bir kelime oyunundan çıkmıştır.[63]

Gizli cemiyet (tıpkı ilk İTC ve diğer pek çok gizli cemiyet gibi) denenmiş 'hücre sistemi'ne göre, bu kez yedi kişilik hücrelerle örgütlenmiştir, ilk hücre, eski İstanbul'un merkezi Mahmutpaşa Camii'nin önündeki meydanda bulunan kahvehanede Baha Sait ile Kara Vasıf tarafından kurulmuştur.[64] Bu grubun kimlerden oluştuğu konusunda tam bir görüş birliği yoktur. *Türk Ansiklopedisi*, Vasıf, Baha Sait, Kel Ali (Çetinkaya) (sonradan Ankara İstiklal Mahkemesi reisi olarak ünlenecektir),[65] Binbaşı Yenibahçeli Şükrü (Oğuz) (Maltepe'deki askerî okulun müdürü), Binbaşı Çerkez Reşit (ünlü Çerkez Ethem'in kardeşi),[66] Refik İsmail ve Binbaşı Sevkiyatçı Ali Rıza (daha sonra İstanbul mebusu)[67] adlarını sayıyor. Baha Sait'in arkadaşı olan Muharrem (Giray); Şükrü, Reşit ve Ali Rıza'dan söz etmiyor, ama Miralay Galatalı Şevket (Boğazların askerî idarecisi), Kaymakam [Yarbay]. Kemalettin Sami (Kafkaslar'da ve daha sonra Milliyetçi orduyla birlikte görev yapan 10. Fırka'nın komutanı) ve Makedonya'daki uluslararası jandarma gücünde irtibat subayı olarak görev yaparken 1906'da cemiyete katılan, çok eski bir İTC üyesi olan Edip Servet (Tör) adlarını veriyor.[68] Hüsamettin (Ertürk) bu son versiyonla aynı isimleri sayıyor.[69]

Bu versiyonların hangisi doğru olursa olsun, yukarıda adı geçenlerin hepsi 1919'da Karakol'un eylemlerinde önemli rol oynadılar ve ilk yedi üyesi olmasalar bile, cemiyetin ilk üyelerindendirler.

Programına göre (Ali Fuat Cebesoy basılması için metni Tunaya'ya vermiştir), Karakol, "saadet-i beşeriyeyi [insanların mutluluğunu] temin, istiklâl ve hukuk-u milliyeyi [ulusal hakları ve bağımsızlığı] istihsal ve tamami-i vatanı [vatanın bütünlüğünü] müdafaaya çalışan" bir cemiyettir.[70]

Cemiyetin gerçek amaçları, bu sözlerin verdiği izlenimden biraz daha pratik ve gerçekçidir. Aslında, cemiyetin birbiriyle ilintili iki amacı vardı. Bir tanesi, Türk halkını ve özellikle liderleri ülkeyi terk ettikten sonra ülkede kalan İttihatçıları, İtilaf Devletlerinin ve Hıristiyan azınlıkların

misillemelerinden korumaktı. Bunu yapmanın en emin yolu da, bu kişileri, İtilaf kuvvetlerinin işgalindeki yörelerden (özellikle İstanbul'dan) Anadolu'ya geçirmekti. Bu aynı zamanda Karakol'un ikinci amacının gerçekleşmesine de yarıyordu: Ülkenin işgal altında olmayan kısımlarında bir direniş hareketi kurmak ve bir kadro oluşturacak en yetenekli kişileri Anadolu'ya göndererek bu hareketi olabildiğince güçlendirmek.[71] Türk Milliyetçi hareketinin kadrosunun büyük bir kısmı İstanbul'dan Karakol tarafından kaçırılarak Ankara'ya geldi.[72] İtilaf Devletlerinin ve İTC'nin İtilafçı muhaliflerinin baskısı 1919 yılı boyunca artarak sürdü; 1920 Mart'ın da İstanbul'un İngilizlerce resmen işgalinden sonra -ki bu sırada kapatılan meclisin pek çok üyesi Karakol tarafından Ankara'ya kaçırıldı- bu baskı daha da arttı.

Ulusal direnişin başlamasıyla, silah kaçırılması da Karakol'un eylemlerinin önemli bir parçası haline geldi. Silahlar kısmen gizli dükkânlardan geliyordu, ama büyük çoğunluğu İtilaf kuvvetlerinin el koyduğu Osmanlı depolarına yapılan baskınlardan sağlanıyordu.[73]

Anadolu bağlantısının önemi dolayısıyla, Karakol iki kanat halinde örgütlendi. Kanatlardan biri, ilçe örgütlerine bölünen şehrin içindeki örgüttü. Kaymakam [Yarbay] Hüsamettin (Ertürk) idaresindeki Topkapı ilçe örgütü bunların ilki ve en etkiniydi. Öteki kanat Binbaşı Yenibahçeli Şükrü (Oğuz) komutasındaki Anadolu'ya kaçış sistemi Menzil Hattı idi.

Menzil Hattı'ndan kaçışın nasıl düzenlenip gerçekleştirildiğini, 1920 Mart'ındaki İngiliz işgalinden sonra ve Kara-kol'un Ankara hükümetince dağıtılmasından hemen önce kaçan Halide Edib (Adıvar) çok ayrıntılı bir biçimde anlatır. Onun kaçış yolu Anadolu yakasındaki Sultantepe'deki Özbek Tekkesi'nde başlamış ve Anadolu'ya geçen kişiler Geyve'nin kuzeyindeki Milliyetçi sınırlara on gün içinde ulaşmışlardır.[74] Halil (Kut) -o da 1919 Ağustos'unda aynı yolla Anadolu'ya kaçmıştır- anılarında kaçışı çok benzer bir biçimde anlatır.[75] Başka bir yol Esat Paşa'nın yalısından başlıyordu.

Anadolu'ya silah ve adam göndermeye önayak olmasının yanı sıra, Karakol, Milliyetçi hareket örgütlendikten sonra, onun İstanbul kolu olarak da çalışmaya başladı.[76] Mayıs 1919'da Kara Kemal İngilizlerce tutuklanıp Malta'ya sürüldü; onun ardından, cemiyeti, Milliyetçilerin İstanbul istihbarat bürosu gibi çalışan ve kendi gizli süreleriyle, Harbiye Nezareti telgrafıyla Milliyetçilerle iletişim kuran Kara Vasıf ile Kemalettin Sami[77] yönetti.

Bu yeraltı şebekesinin gücü kime dayanıyordu? Genel olarak: Başkentin içindeki ve civarındaki İttihatçılara (ya da eski İttihatçılara). Ama bu büyük grubun içinde daha küçük iki grubun çok önemli olduğu anlaşılıyor: Esnaf örgütü ve Teşkilât-ı Mahsusa. Esnaf örgütü İttihatçı hükümetin, Dünya Savaşı sırasında, imalatçı ve esnafı meslekî kuruluşlarda örgütleyerek, istikrarlı ve etkili bir Türk orta sınıfı yaratmak, böylece Türk ekonomisinin azınlıklara bağımlılığını azaltmak amacıyla yaptığı bir girişimdi. Başkentteki piyasayı istikrara kavuşturmak da amaçlanmıştı. Savaş döneminde iaşe nazırı olan Kara Kemal, 1915'te onları örgütlemiş, bu ona, daha iyisinin kurulması güç, kendisinin de gerçekten iyi kullandığı bir ilişkiler ağı sağlamıştı.[78] Teşkilât-ı Mahsusa Dünya Savaşı'nın başından sonuna kadar faaldi.[79] Faaliyetleri az çok gizli işlerden oluşan geniş bir alanı kaplar: Sömürgelerin

Müslüman ve Türk tebaasına Panislâmist ve Pantürkist propaganda,[80] düşman sınırlarının ötesinde tahribat ve gerilla faaliyetleri (Teşkilât-ı Mahsusa, örneğin, Süveyş Kanalı'na yapılan Türk saldırısını desteklemek için Mısır'da İngilizlere karşı bir ayaklanma çıkarmaya çalıştı), karşı-casusluk ve Rum ve Ermenilerin elindeki ticaret ve sanayinin zorla 'Türkleştirilmesi' (Celâl Bayar İzmir'deki Teşkilât-ı Mahsusa görevlisi olarak bu sahada faaldi).[81] Teşkilât-ı Mahsusa, Türk davası için, değişen başarı derecesiyle, büyük enerji ve gayretle çalıştı. (Karşı-casusluğu, örneğin Arap milliyetçi gruplarının tutuklanmasına yol açtığı Suriye'de olduğu gibi bazen son derece başarılıydı, ama 'saldırı' hareketleri hemen hemen bütünüyle başarısızdı).[82]

1918 Ekiminde Teşkilât-ı Mahsusa resmî olarak dağıtıldı, ama İstanbul'da teşkilâtın kurmay subayı olan Hüsamettin'e (Ertürk) göre, Enver Paşa, ona, teşkilâtı yeni bir isim (Umum Âlem-i İslâm İhtilâli Teşkilâtı) altında bir arada tutması ve Türk direnişinin Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) ve kardeşi Nuri'nin (Kıllıgil) daha o zaman gittiği Kafkaslar'da yoğunlaşacağı, savaşın yeni evresine hazırlanması talimatını verdi.[83] Hüsamettin (Ertürk), bu planların gerçekçiliğinden şüphe etmekle birlikte, 1913'te Osmanlı ordusu tamamen yenilmiş gözükürken, Enver Paşa'nın Edirne'yi Bulgarlardan alma planına kimsenin inanmadığını ve şehri kurtaranın yalnızca onun kararlılığı olduğunu hatırlıyordu. Ertürk, teşkilâtın ve üyelerinin önemini abartmak eğiliminde olsa da, Karakol'un faaliyetlerinde ve genelde direniş hareketinde çok önemli bir rol oynadıkları kesindir. Teşkilât, Karakol'a çok ihtiyaç duyduğu birkaç şey verdi: Gizli silah, para ve her şeyden önemlisi yeraltı faaliyetlerinde uzmanlık. Rawlinson'un yazdıkları doğruysa, İngiliz sömürgelerindeki saldırı hareketleri Dünya Savaşı'ndan sonra da sürdürüldü. 1921 yazında Erzurum'da tutsakken, Afganistan ve Hindistan'dan Ankara'ya dönen ve oralardaki İngiliz tebaası arasında 'karışıklık çıkartan' Türk istihbarat servisinden üç görevli ile karşılaşır. Rawlinson her ne kadar başarı hikâyelerinden şüphe etse de, yakınlarda Hindistan'da bulunduklarına kesinlikle inanır.[84]

Karakol, bütün faaliyetlerinde, istihbarat, Anadolu'ya silah ve adam kaçırılması ve başkentteki Türk halkının korunmasında (böylece moralin yüksek tutulmasında) önemli başarılar elde etti. En göze çarpan başarıları arasında Damat Ferit Paşa'nın yalısında bir istihbarat kaynağının bulunması[85] ve 26 Ocak 1920'de Gelibolu'da Fransızların kontrolündeki Türk cephaneliğine baskın düzenlenmesi yer alır. Bu baskında, 8500 tüfek, 33 makinalı tüfek ve 500.000 atımlıktan fazla cephane ele geçirildi ve Anadolu'ya gönderildi.[86]

Dağtekin'in bulduğu resmî kayıtlar,[87] Nisan 1920 sonrasında Karakol'un ardılı Mim Mim Grubu'nun Anadolu'ya yolladığı maddelerin miktarını ve cinsini göstermektedir. Dağtekin, Karakol'un İstanbul'dan kaçırdığı malzeme miktarını şöyle saymaktadır: 56.000 süngü, 320 makinalı tüfek, 1500 tüfek, bir batarya, 3000 sandık cephane, 10.000 üniforma, 100.000 nal, 15.000 matara ve 1.000 ton muhtelif askerî teçhizat. Dördüncü bölümde göreceğimiz gibi, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya çıkmasında Karakol'un yardımı olduğunu varsaymamız için de neden vardır.[88] Bu, Karakol'un kendini Milliyetçi direnişin öncüsü ve lideri olarak görmesine ve Anadolu'daki hareket

bir defa ayrı bir varlık olarak ortaya çıktıktan sonra, onunla çatışmasına neden olacak bağımsız bir çizgi izlemesine yol açtı. Gerçekten, pek çok defa, Karakol ile Anadolu'daki Milliyetçi lider kadro arasında anlaşmazlık çıktı. 1920 Nisan'ında, Karakol'un Sovyetlerle bağımsız ilişkiler kurmasına kızan Milliyetçi liderler Karakol Cemiyeti'ni dağıttılar.[89] İTC, vilayetlerde de, kamu kuruluşları aracılığıyla ve gizli faaliyetler yoluyla kendini savaş sonrasına hazırladı.

1918'de, İttihatçıların silahlı direnişe hazırlandığı üstüne yaygın söylentiler vardı.[90] Gördüğümüz gibi Enver Paşa da kendi deyişiyle 'savaşın ikinci evresinde' savaşa devam etmeye karar vermişti.[91] Birçok kaynağa göre (Ertürk, Cebesoy, Karabekir ve Sâbis), Kafkaslar'dan mücadeleyi yönetmek için, 1918'de önemli bir askerî kuvvet topladığı Bakü'ye dönmek istiyordu ve Kafkaslar'daki başıbozuk Türk kuvvetlerini kumanda eden kardeşi Nuri Paşa'ya (Kıllıgil) Azerbaycan'da ayrı bir Türk devletinin İtilaf Devletlerince tanınmasını sağlamanın yollarını araştırması talimatını veriyordu.

Teşkilât-ı Mahsusa'ya hazırlıklı olmasını emretti ve Vehip Paşa'ya (1877-1940)[92] Kastamonu'da bir genel karargâh kurulması için plan hazırlaması talimatını verdi.[93]

Ali Kemal'e göre (cemiyetin keskin bir muhalifi), Talât İzmit'te, Enver Bandırma, Balıkesir ve Karesi'de bir direniş grubu kurdu.[94] Savaşın sona ermesinden önce Ecevit Ormanlarında, Pozantı'da, Ankara'da, Bozdağı'nda, Toros, Sille ve Madran Dağları'ndaki gizli depolarda silah saklamaya karar verdiler.[95] Başka kaynaklar Kayseri, Erzurum, Kastamonu ve Salihli'den 1918'de Teşkilât-ı Mahsusa'nın silah depoladığı yerler olarak bahsederler. Bu depoların embriyon halindeki ulusal direniş hareketini teçhiz etmek için kullanıldığı kuşkusuzdur. Çerkez Ethem'in (1885-1948) anılarında bunun kanıtını buluyoruz. Çerkez Ethem 1913'te süvari çeteci olarak çarpışmış ve 1914'te Teşkilât-ı Mahsusa'ya katılmış bir süvari onbaşısıydı. Savaş boyunca kendisi de bir Çerkez olan Rauf (Orbay) idaresinde, İran'da görev yaptı. Rauf (Orbay) Batı Anadolu'da direniş hareketini başlatmak için Mayıs 1919'da Bandırma'ya çıktığı zaman, ilk ilişki kurduğu kişilerden biri Çerkez Ethem'di.[96] Ondan silahlı bir kuvvet toplamasını istedi ve bölgeden ayrılmadan önce, ona karargâhını Salihli'de eski Teşkilât-ı Mahsusa lideri Kuşçubaşızâde Eşrefin çiftliğinde kurmasını söyledi. Bu çiftlik yukarıda söz edilen silah depolarından biriydi. Rauf (Orbay) Salihli'deki çiftliği idare eden

-Eşrefin ağabeyi- Ahmet'e bütün erzakı ve parayı Çerkez Ethem'e devretmesi talimatını verdi. 1919-1920'de Batı Anadolu'daki tek etkili Milliyetçi güç olan ve Kuva-yı Seyyare diye bilinen, Çerkez Ethem tarafından yetiştirilen çetecileri silahlandırmaya başladılar.[97] Salihli'de, Çerkez Ethem Balkan Savaşı'na katılmış birtakım çetecilerle bir araya geldi. Teşkilât ve ardından Karakol mücadeleyi örgütlemek için değişik yerlere adamlarını gönderdi. (Karakolun Yenibahçeli Şükrü'sünün kardeşi) İTC müfettişi Nail Batum'a gönderildi. Meslektaşı Filibeli Hilmi ise Miralay Halit'le işbirliği yaparak yeraltı direniş örgütünü kuracağı Erzurum'a[98] gönderildi.[99] Batı Trakya'da 1913'te Süleyman Askerî komutasında ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Yunanlılar İtilaf Devletlerinin yanında savaşa katıldıktan sonra çarpışmış olan Fuat (Balkan) 1919 baharında Trakya'ya yollandı. Nisan ya da Mayıs 1919'da Kara Vasıf'ın evindeki bir toplantıya çağrıldı.

Toplantıda Vasıf, Kemalettin Sami, Galatalı Şevket, askerî istihbarat şubesi başkanı Miralay Seyfi (Düzgören) ve İsmet (İnönü) hazır bulunuyordu. İşgal altındaki Batı Trakya'da Yunan kuvvetlerine karşı mücadeleyi örgütlemesi emredildi ve daha sonra bu amaçla Harbiye Nezareti'nin fonlarından İsmet (İnönü) aracılığıyla 4.000 lira aldı.[100] Bu, İttihatçı yeraltı örgütüyle Harbiye Nezareti arasındaki yakın işbirliğini gösteren çok ilginç bir olaydır. Ayrıca, Mustafa Kemal'in yakın çalışma arkadaşı ile İttihatçı yeraltı örgütü arasındaki bağlantıyı ortaya koyması açısından özellikle anlamlıdır.

Yabancı gözlemciler İTC'nin erkenden direnmeye hazırlandığının farkındaydılar.

Örneğin, 24 Ocak 1919 tarihli Le Temps şunları yazıyor:

"Cemiyetin birçok üyesi, yoldaşlarını sağlamlaştırmak ve sonunda komiteler örgütlemek için vilayetlere gidiyor."[101]

5 Şubat 1919'da aynı gazete şunları yazıyor

"İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütü, Jön Türklerin terhis edilen askerlerin silahlarının alınmadığı ve geniş bir çeteler sisteminin gizlice örgütlenmekte olduğu Küçük Asya'da faaliyetini sürdürüyor."[102]

The Times, 28 Ocak'ta, 1 Şubat'ta, 10 Şubat'ta ve 11 Mart'ta devam eden İttihatçı direnişi üzerine haber veriyor. 14 Nisan'daki haber şöyle:

"İç Anadolu'da da kargaşa hüküm sürüyor. Hâlâ İTC partizanları olan memurları görevinden uzaklaştıramayan hükümet, gösterileri önlemekten âciz. İTC katliam bölgelerinde fanatizmi en üst noktasında tutmak için elinden geleni yapıyor."

Bu çeteler ulusal direniş hareketinin ilk evresinde, düzenli ordu hâlâ güçsüzken, özellikle batıda önemli rol oynadılar. Bunlar çokluk, savaş sırasında Rumların ve Ermenilerin tehcirindeki rollerinden ötürü aranan eski İTC fedaileri ve Teşkilât-ı Mahsusa ajanları tarafından idare ediliyordu. Meşhur örnekler Dayı Mesut, Yahya Kaptan, Kara Arslan ve İpsiz Recep'tir. İstanbul'la Adapazarı arasında bu türden toplam 22 grup vardı ve İstanbul'daki direnişin Anadolu'yla bağlantısı bunlara bağlıydı. İzmir'in doğusundaki dağlarda, bu rolü, Demirci Mehmet ve eski bir jandarma olan Sarı Efe Edip gibi efeler oynuyordu. Doğu Karadeniz'deki dağlarda, Ermeni katliamında rolü olduğu suçlamasıyla aranması yüzünden dağlara kaçmış olan ve daha sonra Mustafa Kemal'in muhafız alayının komutanlığına getirilen Topal Osman Ağa vardı.

Siyasal düzeyde, İTC; Yunanlılar, Ermeniler, Fransızlar, İngilizler ya da İtalyanlar tarafından işgal edilme tehlikesi bulunan bölgelerdeki Türk-Müslüman halkın haklarını savunma örgütleri olan yerel Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetlerinin kuruluşuna öncülük etti. Bu cemiyetler çok erken bir tarihte kurulmaya başlamıştı (Kasım 1918-Mart 1919). Ama İngiliz muhabirleri bu gelişmeyi ilk defa 12 Nisan tarihli bir habere konu ettiler.[103]

Cemiyetin ilgisi, en iyi, birkaç örnek olay incelemesiyle gösterilebilir. Sırayla, Trakya, Doğu Anadolu ve İzmir civarındaki yöreyi inceleyeceğiz. Bu bölgeler yabancı işgal, hatta tahliye tehlikesiyle karşı karşıya oldukları için en önemli ve en eski örgütler buralarda kuruldu.

Trakya'daki Türklerin haklarını koruyacak bir örgütün kurulması için ilk adım Talât Paşa tarafından atıldı. Eylül 1918'de Almanya'dan dönüşünde istasyonda Edirne valisi tarafından karşılandı ve ona bir 'halk teşkilâtı' kurmasını tavsiye etti. Kısa bir süre sonra, muhtemelen Talât Paşa ve merkez-i umumî tarafından teşvik edilen Teşkilât-ı Mahsusa liderleri, Batı Trakya temsilcilerine, ulusal çıkarları korumak için bir cemiyet kurmalarını önerdiler.[104]

Bulgarların barış konferansında Trakya'yı talep edeceği kesinleşince, Talât Paşa ülkeyi terk etmeden bir gün önce, İTC Edirne mebusu, arkadaşı Faik'i (Kaltakkıran) çağırdı ve Trakya'nın Türk olduğunu kanıtlayacak bir 'halk teşkilâtı' kurmasını istedi. Faik, Edirne ileri gelenleriyle bir toplantı düzenledi. Tüccar Yolgeldili Kâzım Efendi'nin bürosunda 2 Kasım 1918'de toplandılar.[105] Burada Trakya'daki Türklerin haklarını korumak için Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti[106] adlı bir cemiyet kurmaya karar verdiler. Cemiyet biraz değişik bir adla (Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi) 30 Kasım 1918'de Edirne'de resmen kuruldu.

Savaş sonrasında kurulan bu türden öteki cemiyetler gibi bu cemiyetin de amacı, temsil ettikleri bölgenin, gerçekten Türk bölgesi olduğuna ve dolayısıyla Amerika'nın ısrarı üzerine savaş sonrası düzenlemelerde İtilaf Devletlerince temel olarak kabul edilmiş olan kendi geleceğini belirleme ilkesi gereğince Türk idaresi altında olması gerektiğine İtilaf Devletlerini inandırmak idi.[107]

İnandırıcı olmak için böyle bir cemiyet gerçekten temsilî karakterde olmalıydı ve bunu da -gene tıpkı öteki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri gibi kongreler [burada Edirne (Temmuz 1919, Ekim 1919, Mart 1920) ve Lüleburgaz (Mayıs 1919) kongreleri] toplayarak kanıtlamaya çalıştı.

Batı Trakya'nın savunulması için 10 Kasım 1918'de Batı Trakya Komitesi adıyla ayrı bir cemiyet kurulmuştu. Bu cemiyet, Trakya-Paşaeli Cemiyeti ile yakın işbirliğinde bulundu. Ülkenin doğusunda üç ayrı örgüt, direniş hareketinin başlamasında önemli rol oynadı. İlki, 1878'de Rusya'nın eline geçen, Brest-Litovsk Antlaşması'yla geri alınan Kars, Ardahan, Batum sancaklarından (Elviye-i Selâse) mütareke koşullarının Türklerin çekilmesini zorunlu kıldığı anlaşıldıktan hemen sonra kurulan Kars-İslâm Şurası'dır. Bu cemiyet, 5 Kasım 1918'de Mutasarrıf Hilmi'nin (Uran) talimatları üzerine Belediye Başkanı Fahrettin (Erdoğan) tarafından kurulmuştur.[108]

Yakup Şevki Paşa (Subaşı) (1876-1939)[109] şurayı aktif olarak destekledi ve kendisi Aralık'ta bölgeden çekildiği zaman, cemiyeti silahlar ve eğitmenlerle donanmış olarak bıraktı.[110] Aralık'ın ortalarında Şura, adını Millî Şurâ'ya çevirdiği ve başkanlığın Karslı İTC lideri Cihangiroğlu İbrahim'e (Aydın) verildiği ilk kongresini yaptı.[111]

Dokuzuncu Ordu'nun çekilmesinden sonra Yakup Şevki Paşa, vilayetlerde tek meşru hükümetin kendisi olduğunu ilan eden Şurâ'ya yönetimi resmî olarak devretti. Şura, meşru ve millî karakterini vurgulamak için 17 Ocak 1919'da üç sancağın temsil edildiği bir kongre topladı. Bu kongrede cemiyetin adı gene değiştirildi, bu kez Cenubigarbî Kafkas Hükümet-i Muvakkat-i Milliyesi oldu ve Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) başkan seçildi.

İngilizler ilkin bu hükümeti tanıdılar, ama kısa bir zaman sonra barış konferansı, bu sancakları,

planlanan Ermeni Cumhuriyeti'ne bırakma ve bölgeye Ermenilerin yeniden göç etmesini sağlama kararı aldı. 12 Nisan 1919'da İngiliz askerleri yerel hükümetin üyelerini tutukladı.

Yerel hükümette hariciye vekili olan, Kars'ın eski belediye başkanı Fahrettin (Erdoğan) bu sırada Erzurum'daydı ve -avukat (daha sonra İkinci Grup lideri) Hüseyin Avni (Ulaş) ile birlikte- Erzurum'da bir 'sürgün hükümeti' kurdu.

İngiliz işgalinden sonra bile, Millî Şura (Halk tarafından böyle anılıyordu) dağlık yörelerde faaliyetini sürdürdü. Bu arada İstanbul'da ikinci bir Doğu Anadolu örgütü kuruldu.

Doğu vilayetlerinden birçok Türk, savaş sırasında İtilaf ülkelerinde yaygın olarak yapılan 'Ermeni katliamı' ile ilgili Türk aleyhtarı propagandanın ülkenin doğusundaki altı 'Ermeni' vilayeti (Van, Bitlis, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Sivas) üzerindeki Türk hâkimiyetim tehlikeye sokabileceğini kavradı. Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin kurulmasına neden olan bu endişedir.

Bu örgütün kuruluşuna Süleyman Nazif öncülük etti. Diyarbakırlı ve Ziya Gökalp'in kuzeni olan Süleyman Nazif Servet-i Fünun'un tanınmış bir şairiydi[112] ve (1908'den sonra) önemli bir gazeteci ve köşe yazarıydı, İttihatçı idare sırasında Basra, Kastamonu, Trabzon, Musul ve Bağdat valilikleri de yapmıştı.

Aralık'ın sonunda doğudan İstanbul'a yeni dönmüş olan İttihatçı Erzurum mebusu Hoca Raif (Dinç) (1874-1949) ile buluştu. Önce Dünya Savaşı sırasındaki tehcir siyasetine karşı yazılar yayınlayan birtakım gazetelerin yayınını durdurmaya çalıştılar. Bunu başaramayınca, kendileri Doğu Anadolu Türklerinin sözcüsü olarak hareket edip bu kötü şöhreti düzeltmeye karar verdiler.

4 Aralık 1918'de bazı eski mebus ve valilerle Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'ni kurdular ve düşüncelerini yaymak için Hadisat adlı, Süleyman Nazif'in yönetiminde bir gazete çıkarmaya başladılar.[113] Cemiyet, hükümetten 50.000 liralık bir yardım aldı.[114]

Uluslararası durumun kötüleştiği, Ermeni temsilcilerin 26 Şubat 1919'daki barış konferansı öncesinde bütün Doğu Anadolu'yu talep ettikleri sırada, Aralık ayında, Hoca Raif ve (cemiyetin kurucularından) Dursunbeyzâde Cevat (Dursunoğlu) (1892-1970) Erzurum'a gittiler ve orada bir şube açtılar. 10 Mart'ta başkanı Hoca Raif ve kâtibi Cevat olmak üzere şube resmen kuruldu.[115]

Öteki cemiyetler gibi bu cemiyet de bir kongre toplamaya çalıştı. 17 Haziran'da vilayet kongresini ve 23 Temmuz'da bütün Doğu Anadolu'yu temsilen bir kongre (ünlü Erzurum Kongresi) topladı.[116]

Erzurum'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 1919 ilkbaharında, benzer bir cemiyetle, bir Pontus-Rum devleti kurmayı amaçlayan Rumların bütün Doğu Karadeniz üzerindeki taleplerine karşı savaşmak için 12 Şubat'ta kurulmuş olan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ile yakın işbirliğine girdi.

Tıpkı öteki cemiyetler gibi bu cemiyet de, İtilaf Devletleri temsilcileri önünde kendi tezini savunmaya çalıştı. Paris'e bu amaçla adamlar yolladı. İki yerel kongre topladı (23 Şubat ve 22

Mayıs'ta). Erzurum Kongresi'nden sonra, (elbette artık Mustafa Kemal'in önderliğindeki) Hoca Raif'in örgütüyle birleşti.

Trabzon'daki cemiyetin başkanı, Belediye Başkanı Barutçuzâde Hacı Ahmet Hamdi idi ve oğlu Faik Ahmet (Barutçu) (1894-1959) yayın organı İstikbal gazetesinin başyazarıydı. Faik Ahmet'e göre, cemiyetin eylemcileri "tanınmış İttihatçı erkânı ile milliyetperver gençler arasından seçilmişti."[117] Trabzon'daki cemiyetin güçlü kolu, başka bir ateşli İttihatçı olan, kayıkçı esnafının başı Yahya Kâhya idi. Yahya Kâhya 1921'de İttihatçıların Enver Paşa'yı yurda getirme girişimlerinde parlayacaktı.[118] 1922'de Mustafa Kemal'in muhafız alayı komutanı Topal Osman Ağa'nın adamları tarafından öldürüldü.[119]

İTC'nin ve daha sonra Teceddüt Fırkası'nın İzmir şubesi kâtibi olarak İzmir'deki ulusal direniş hareketinde önemli bir yeri olan Celâl'in (Bayar) anıları, bu hareketin doğuşuna ışık tutar.

Celâl (Bayar), arkadaşı Eczacıbaşı Ferit (Teceddüt Fırkası şubesi idare heyeti üyesi), Doktor Hacıhasanzâde Ethem'i İttihatçılar Kulübü'ne getirdiği zaman, hareketin temelinin atıldığım belirtir. Doktor Ethem İttihatçı değildi, muhalefete mensuptu, ama aynı zamanda bir yurtseverdi ve bölgedeki Türk halkının haklarını savunmak için bir cemiyet kurulmasında İttihatçıların yardımını istedi. Celâl (Bayar) ona yardım etmeye söz verdi ve 14 Aralık 1918'de İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin idare heyetinin açık bir İttihatçı karakteri olmamasına rağmen, İttihatçılar cemiyeti açıkça destekliediler ve -tam da bu nedenle- İtilafçılar onu bir İttihatçı-Bolşevik teşebbüsü[120] diye niteleyerek suçladılar.

Cemiyet, Teceddüt Fırkası ve Türk Ocağı şubelerinin yardımıyla 13 Mart'ta bir miting düzenledi ve 17 Mart'ta İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Manisa ve Balıkesir'den gelen temsilcilerle yerel bir kongre yaptı. Kongre, İttihatçı basın da içinde olmak üzere bütün İttihatçı organlarca desteklendi. Celâl Bayar'a göre, delegelerin çoğunluğu İttihatçı'ydı, genellikle vilayet teşkilâtının memurları delege olmuştu.[121] Mayıs 1919'da İzmir'in işgali üzerine cemiyet üyelerinin bir kısmı direnişe katıldı, diğerleri iç bölgelere gitti. Buralardaki bütün vilayetlerde yerel direniş örgütlerinin hemen hemen hepsi, İttihatçı memurların [Uşak'ta İbrahim (Tahtakılıç), Alaşehir'de Süleyman Süruri ve Denizli'de Ahmet Hulusi] yönetimindeydi. İzmir'in işgaline karşı direnişte önde gelen isimler Balıkesir valisi ve Balıkesir, Nazilli, Alaşehir kongrelerini örgütleyen eski İzmir emniyet müdürü olan Hacim Muhittin (Çarıklı) (1881-1965) idi.[122] İşgal, Batı Anadolu'daki direniş hareketi üzerinde bir katalizör etkisi yaptı ve İttihatçıların saygınlığının, onların yurtseverliğinin vurgulanarak iadesine büyük katkıda bulundu.[123]

Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit eden dağılma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Türklerin ulusal hakları için kurulan küçük büyük daha birçok yerel örgüt vardı. Ama sanırım bu örnekler, yerel örgütlerin oluşumunda İTC'nin ve tek tek İttihatçı kişilerin öncülüğünün ne kadar hayatî önemi bulunduğunu göstermek için yeterlidir.

İttihatçıların hâkim rolü, bu örgütlerin resmî temsilci listelerinden ilk bakışta her zaman kolayca

anlaşılmaz. Çünkü -İtilaf Devletlerine karşı tezlerini savunurken bir İTC bağlantısının sorun yaratacağının bilincinde olan- İttihatçılar, idare heyetlerine eşraf ve din görevlileri gibi gerçekte etkili olmayan kişileri yerleştirmeye çalıştılar.

Türk yurtseverlerinin başkentteki veya taşradaki, gizli-açık bütün bu faaliyetlerinin, onları destekleyecek silahlı kuvvetler olmasaydı hemen hemen hiçbir etkisi olamazdı. Osmanlı ordusunun ya da ondan ne kaldıysa onun önemli bir bölümü ulusal davayı destekledi. Birazdan bunun nedenlerini inceleyeceğiz.

Ama önce, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı ordusundan geriye ne kaldığını görelim.

Savaş boyunca ordu, beş ayrı cephede çarpışmak zorunda kalmıştı. 1915'te İtilaf Devletlerine karşı Çanakkale Boğazı'nı ve Gelibolu Yarımadası'nı başarıyla savundu. Mezopotamya'da önceleri başarılı oldu: 1916 Mart'ında, General Townshend komutasındaki İngiliz keşif kuvvetini Kut ül-Amare'de kuşatıp teslim olmak zorunda bıraktı. Ama General Maude'un kuvvetlerinin sayı ve malzeme üstünlüğü karşısında, 1916 Aralık'ından beri geri çekiliyordu. Filistin Cephesi'nde 1915'in başlarındaki zamansız Süveyş seferinden beri savunmadaydı. 1917'de Allenby'nin saldırıları sonucu güney Filistin'i kaybettiler ve 1918 Eylül'ünde Allenby kuzey Filistin'deki Türk savunma hattını Megiddo'da yardı ve bütün Suriye'yi işgal etti. Kafkas Cephesi'nde Türklerin 1914'te felaketle sonuçlanan kış saldırısından sonra, Rus ordusunun yavaş, ama düzenli ilerleyişi vardı. Ancak, Rus devriminden sonra Rus ordusu çöktü ve Türkler Doğu Anadolu'yu ve Hazar Denizi'ne kadar Kafkasya'nın güneyindeki bölgeyi geri almayı başardılar. Türk askerleri 1917-1918'de Alman komutası altında Galiçya'da da çarpıştı. Bu seferlerin sonucu olarak mütarekeden sonra askerî durum şöyleydi:[124] Kuzey Suriye ve Kilikya'da (Adana'daki karargâhla birlikte) Suriye ya da Yıldırım Ordularından artakalanlar, gerçekte Yedinci Ordu'dan (Suriye ihtiyat kuvveti) kalanlar. Öteki iki ordu (Dördüncü ve Sekizinci Ordular) Eylül 1918'de imha edilmişti. Bu kuvvetin toplam gücü Suriye ihtiyat kuvveti de içinde olmak üzere 18.000 civarındaydı. Musul'un kuzeyinde Altıncı Ordu'dan artakalan yaklaşık 8.000 kişilik bir kuvvet bulunuyordu. Sözde Anadolu'nun batı sahilini ve Boğazları koruyan Birinci, Üçüncü ve Beşinci Ordulardan 8 fırka kalmıştı (Üçüncü Ordu'nun 2 fırkası mütarekeden hemen önce buraya gönderilmişti). Ama bu rakam bile yanıltıcıdır. Çünkü Birinci Ordu yalnızca bir depoydu, Beşinci Ordu'nun 5 fırkası yalnızca iskelet fırkalardı ve Üçüncü Ordu'nun 2 fırkası da gücünü yitirmişti. Edirne'den Antalya'ya dağılmış olan bu kuvvet 35.000 civarında bir sayıyı buluyordu.

Kafkas Cephesi'nde durum batıdakinin tam tersidir. Burada Dokuzuncu Ordu 1918'de kurulmuştu, yalnız dört fırkadan ibaretti, ama bunlar 30.000 askerle ve yaklaşık 20.000 milis ve jandarma kuvvetiyle gerçekten güçlüydü ve batıdan daha küçük bir alana yayılmıştı. Ayrıca, Azerbaycan'da Enver Paşa'nın kardeşi Nuri'nin (Kılligil) komutasındaki İslâm Ordusu'nun başıbozuk kuvvetleri vardı. Dokuzuncu Ordu, gücünü kısmen Enver Paşa'nın Galiçya ve Moldavya cephelerinde çarpışmış iki fırkayı buraya yollamış olmasından ve Brest-Litovsk Antlaşması'ndan (3 Mart 1918) sonra

bunların zor durumdaki Suriye ya da Mezopotamya Cephesi yerine Kafkaslar'da bulunmasının gereksiz hale gelmesinden alıyordu. Enver Paşa böyle yaparken, kafasında muhtemelen birçok hedef bulunuyordu: Düşman İngilizlerden ve müttefik Almanlardan önce Baku petrol sahalarının işgali; Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetlerine saldırmak için bir dönüş hareketi yapmak; ama aynı zamanda Batı Anadolu'nun İtilaf Devletlerince işgali halinde sağlam bir askerî üs kurmak.[125]

Öteki cephelerdeki kuvvetlerin tersine Dokuzuncu Ordu (iki Galiçya fırkasını Almanlar teçhiz ettiği için) iyi teçhiz edilmişti ve bu ordunun morali hâlâ yüksekti. Ordunun öteki bölümleri en azından bir yıldır geri çekilmekteyken, Dokuzuncu Ordu bilfiil ilerlemekteydi ve Ermenistan, Azerbaycan ve kuzey İran'da geniş topraklar almıştı. Dahası, bu kuvvetler İtilaf ordularının menzilinin dışındaydılar.

110.000 ile 130.000 arası (tecrit halindeki Arap garnizonlarının sayılıp sayılmamasına bağlı) bir sayıda askerden oluşan Osmanlı ordusu, 1918 Kasım'ından itibaren terhis edilmesine rağmen, hâlâ uyumlu bir yapıydı: Emir komuta zinciri bozulmamıştı; muhabere sistemi ile şifre kodları hâlâ kullanılabilir bir haldeydi ve disiplinini koruyordu (Hiçbir ciddi isyan çıkmamıştı). Üstelik, savaş dönemi hükümetinin saygınlığını kaybetmesine rağmen, ordu, mütarekeden sonra bile, saygınlığını önemli ölçüde korumuştu. (Ulusal direniş hareketini desteklemek için kullanılan malzeme buydu. Ama kimin tarafından kullanıldı?

O zaman ara sıra söylendiği gibi,[126] bunun Milliyetçi davayı destekleyen ordu olduğunu ya da ikisinin özdeş olduğunu söylemek sorunu basite indirgemek olur. Milliyetçi davayı destekleyen ordunun bütünü değildi. Pek çok yüksek rütbeli subay -gerçi bunların birçoğunun, emeklilikten sonra tekrar göreve getirilmiş ve savaş sırasında faal olmayan kimseler olduğu doğrudur- padişah hükümetini destekliyordu. Düşük rütbeli subayların, astsubayların, erbaş ya da erlerin herhangi bir ciddi girişimi başlattıklarını gösteren hiçbir belge yoktur.

Dönemin Türk askerleri üzerine çok ilginç bazı istatistikler çıkarmış olan Rustow, padişah hizmetindeki önde gelen askerler ile Milliyetçi davayı destekleyenler arasındaki belirgin yaş farkına işaret eder. Birinci grubun yaş ortalaması 58 iken (içlerinde çok yaşlılar da vardır), önde gelen 25 milliyetçi komutanı kapsayan ikinci grubun en yaşlısı 48, en genci 33 yaşında olup, yaş ortalaması 38'dir.[127]

Bu çok ilginç bir veridir, çünkü ikinci grubun İTC'yi kuran ve onu 1906-1908'de İkinci ve Üçüncü Ordularda yayan subay kuşağına mensup olduğunu göstermektedir. Çoğu bu iki orduda görev yapmıştır ve içlerinden birçoğu da 1908 devriminden önceki dönemden beri tanınmış İttihatçı eylemcidir, örneğin: Cafer Tayyar (Eğilmez), Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal (Atatürk), Halil (Kut), İsmet (İnönü) ve Kâzım (Özalp).

Bunlar 1914'te ordunun reorganizasyonu sonucu hızla terfi etmiş subaylardır. 1918'de hepsi kaymakam, miralay ya da mirlivadır. Çok homojen bir grup oluşturuyorlardı. Ayrıca, şu da göz ardı edilemeyecek bir olgudur: Birbirlerini şahsen tanıyorlardı ve birçok durumda bu tanışıklığın on beş

ya da yirmi yıllık bir geçmişi vardı. Kara Vasıf ile Cafer Tayyar sınıf arkadaşıydılar. Ali Fuat, Mustafa Kemal, Halil (Kut) ve Ali İhsan (Sâbis) de aynı sınıfta okumuşlardı. Seyfi (Düzgören) ve İsmet (İnönü) Edirne'deki ikinci Ordu'da birlikte İTC'yi örgütlemeye çalışmışlardı (1907) ve ondan sonra da dost kaldılar. Cafer Tayyar ile Ali Fuat yakın dosttular, Ali Fuat ile Mustafa Kemal de öyle. Kâzım Karabekir ile Ali Fuat akrabaydılar…

Dolayısıyla, 'ordu' yerine "İttihatçı miralay ve mirlivalardan oluşan arkadaş grubu" sözünü koymamızın uygun olacağı anlaşılıyor.

Bu kişilerin kendilerini İttihatçı saydıkları kesindir. Örneğin Ali Fuat ile Kâzım Karabekir, kendilerinin ulusal birlikten yana ve parti mücadelesine karşı olduklarını ifade etmelerine rağmen, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı düşman olarak görmektedirler. Bu, bütün anılarında konu dışı ya da gelişigüzel ifadelerinde kendini belli etmektedir. Kâzım Karabekir'in şu sözlerinde olduğu gibi: "Birlikte [Trabzon'a giden gemide] Trabzon'a vali tayin olunan Galip Bey de vardı. Bu zat dehşetli İttihatçılar aleyhinde olmakla beraber yaşı ilerlemiş ve kuvvetle muhalefet edemeyecek bir insandı."[128] 1919 yılı boyunca, birçok defa, İtilafçı kulüpleri ve yerel şubeleri Milliyetçiler tarafından yağmalanmış ve yakılmıştır.[129]

Subaylar, bir ulusal direniş hareketi meydana getirmek için birçok yolla çalışmışlardır. Yerel direniş grupları oluşturulması için işgal altındaki bölgelerde çalıştılar ve vilayetlere özel görevliler yolladılar. Yetkilerini kullanarak -henüz- işgal edilmemiş vilayetlerde de çalıştılar.

Birçok subay, anılarında, daha Kasım-Aralık 1918'de silahlı direnişi düşünmekte olduğunu iddia ediyor. Altıncı Ordu (Mezopotamya) komutanı Ali İhsan (Sâbis), anılarında, Musul'u İngilizlere terk etmek zorunda kaldıktan ve karargâhını kuzeyde Nusaybin'e çektikten sonra, ordunun terhisini erteledi. Yalnızca Iraklı yerel askerlerin terhisine razı oldu, diğerlerinin Anadolu'ya demiryoluyla nakledilmesi gerektiğini ve mevcut demiryolunun yeterli olmadığını ileri sürdü (gerçekten de durum buydu: Fırat Nehri'nin doğusunda yalnızca 150 vagon ve 8 lokomotif vardı).[130]

Ali İhsan Paşa, bölgenin vali ve mutasarrıflarına 'Kuva-yı Milliye'yi örgütlemelerini tavsiye ettiğini ve Altıncı Ordu depolarından silah sağlayacağına söz verdiğini iddia eder. Bu öneriye olumlu karşılık veren yalnızca Urfa mutasarrıfı oldu.

Ali İhsan Paşa, bu önlemleri, Enver Paşa'nın Kafkasya'ya gidip, oradan direniş hareketini yöneteceğine inandığı için almıştır. Moldavya fırkalarının Kafkasya'ya yollanmasını da Enver Paşa'nın bu yönde planları olduğunun bir işareti olarak yorumlamıştır. Daha önce gördüğümüz gibi Enver Paşa böyle planları olduğunu gerçekten iddia etmiştir. Ama Enver Paşa'dan hiçbir haber alınmadan aylar geçtikten ve Dokuzuncu Ordu'nun Kars'tan çekilmekte olduğunu duyduktan sonra umudunu kaybetti. Dokuzuncu Ordu'nun komutanı Yakup Şevki ile doğu vilayetlerinin birleşik savunması üzerinde anlaşmaya çalıştı. Ama hiçbir sonuca varılamadı (niçin yarılamadığını söylemiyor).[131]

Ali İhsan'ın bu dönemdeki hareketleri tartışmalıdır. Mustafa Kemal *Nutuk*'ta onun Musul'u büyük

cephane ve erzak stoklarıyla İngilizlere teslim etmekteki aceleciliğini ve İngilizlere mütarekeden bir gün önce çok sayıda tutsak alma şansı veren hatalarını sert bir biçimde eleştirir.[132] Belki 1926'da Ankara Antlaşması'yla Türk tarafının Musul üzerindeki talebinden vazgeçmek zorunda kalışına bir günah keçisi yapılmak istendi. Ali İhsan 1919 Şubat'ında görevinden alındı ve 2 Mart'ta İstanbul'da trenden iner inmez tutuklandı. Malta'ya sürüldü ve 1920'de dönüşünden sonra Batı Cephesi'ndeki Birinci Ordu komutanlığına getirildi.

Sürekli olarak, bütün cepheye komuta eden İsmet'le (İnönü) çatıştı, görevinden alındı ve divan-ı harp önüne çıkarıldı.[133] Bütün bu olaylar yüzünden gücenerek muhalefete katıldı. Bu da ulusal hareketin başlamasında olumlu bir rol oynamadığının iddia edilmesinde etkili olmuş olabilir. Kendi faaliyetleriyle ilgili iddialarının doğru olup olmadığı belirsiz kalıyor.

Öte yandan, Yakup Şevki Paşa'nın faaliyetleriyle ilgili pek çok belge bulunmaktadır.[134] Yakup Şevki Paşa savaş sona erdiği sırada merkezi Kars'ta bulunan Dokuzuncu Ordu'ya komuta ediyordu. Türkler, Birest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra 1878'de Ruslara kaptırdıkları Elviye-yi Selâse'yi, yani Kars, Ardahan ve Batum'u yeniden aldılar. Ama şimdi mütarekeye göre Türk ordusu bu sancakları tahliye etmek ve İngilizlere devretmek zorundaydı. Yakup Şevki Paşa ilkin buna uymayı reddetti. 26 Kasım'da orduya bölgeyi savunma emri verdi. 25 Ocak'a kadar bölgeyi tahliye etmesi için kesin emirler aldığı zaman, İstanbul'daki hükümeti protesto ederek vakit kazanmaya çalıştı. Sonunda emre uyarak kuvvetlerini Erzurum'a çekmeye başladı, ama bölgeyi İngilizlere devretmedi. Onun yerine Cihangiroğlu İbrahim'in (Aydın) liderliğindeki Millî Şura hükümetine resmî olarak devretti. Bu hükümete iktidarı resmen teslim etmek ve İngiliz temsilcilerini bu hükümeti tanımaya zorlamakla kalmadı, aynı zamanda halka silah dağıttı. Kars kalesindeki silah ve mühimmat stoklarını yeni hükümete devretti.[135] Direniş hareketinde özellikle aktif bir kişi de Üçüncü Fırka'nın komutanı Eyüplü Halit'ti [Daha sonra Deli Halit Paşa olarak tanınmıştır. 1925'te Büyük Millet Meclisi binasında Ali (Çetinkaya) tarafından vurularak öldürülmüştür]. Gönüllü subayları ve astsubayları halka silah kullanmayı öğretmeleri için terhis etti.[136] Dokuzuncu Fırka'ya kumanda eden Rüştü (1926'da asılmıştır) de önemli bir rol oynadı.

Yakup Şevki Erzurum'a döndükten sonra Türk halkını Rum ve Ermeni çetecilerden korumak için yerel milisleri silahlandırıp eğitmeye devam etti.[137] Açıkça milliyetçilik propagandası yapması üzerine İngilizlerin diretmesiyle görevden alındı. Aslında Karadeniz'deki İngiliz ordusunun (Selânik'e giden Armée de Orient'ın ardılı) başkomutanı General Sir George Milne onun görevden alınmasını 18 Şubat'tan beri istiyordu.[138]

Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti etkili olabilmek için askeri desteğe ihtiyacı olduğunu biliyordu ve Yakup Şevki Paşa'dan görevden ayrılma emrine itaat etmemesini, bunun yerine cemiyetin lideri olmasını istediler. Ne var ki, Yakup Şevki gözlerinden rahatsızdı ve acilen tedaviye ihtiyacı vardı. Tıpkı Ali İhsan gibi tutuklanacağından endişe etmesine rağmen, 14 Nisan'da İstanbul'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrıldı.[139]

Güney Cephesi'nde Nihat Paşa (Anılmış) (1876-1954) 7 Kasım 1918'de Mustafa Kemal'den Suriye orduları komutanlığını devraldı. Daha sonra İkinci ve Yedinci Ordular dağıtıldı ve yerlerini, komutanlığı Ali Fuat'a (Cebesoy) verilen 20. Kolordu aldı.

Ali Fuat Paşa anılarında ilk işinin jandarmayı güçlendirmek olduğunu yazar. Bunun için kendi kolordusundan er ve subayları jandarma olarak görevlendirmiş ve jandarmanın silah ve öteki ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bunu, mütareke hükümlerine göre jandarma korunurken ordu terhis edileceği için yapmıştır. Ayrıca, Kilikya'nın muhtemel bir işgaline karşı önemli yerlerde direniş merkezleri hazırlamıştır.[140]

Burada şunu belirtmeliyiz ki, cephede doğrudan doğruya İngilizlerle karşı karşıya olan komutanlar, Ali ihsan Paşa, Yakup Şevki Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Ali Fuat Paşa İngilizlerin niyetlerinden derin kuşku duyuyorlardı. İngiliz komutanlarının mütareke hükümlerini nasıl çiğnediklerini görmüşlerdi ve hükümet safça iyimserliğini sürdürürken onlar direnmeye çalıştılar.

Ali Fuat Paşa Kilikya'daki 20. Kolordu subaylarını gönüllülerden oluşan 'Millî Teşkilât'ı örgütlesinler diye terhis ettikten sonra, askerlerini ve malzemelerini Tarsus yoluyla İtilaf kuvvetlerinin menzili dışında kalacakları Konya Ereğli'sine taşıdı.

Aralık'ta, kısmen sıtma tedavisi olmak amacıyla, kısmen de Orta Anadolu'daki durumu görmek amacıyla İstanbul'a gitti.

Mart'ta başkentten dönüşünden sonra iki önemli meslektaşıyla, (biri Konya'da öbürü Afyonkarahisar'da iki fırkası bulunan) 12. Kolordu'nun komutanı Miralay Fahrettin (Altay) (1880-1974) ve İkinci Ordu (Batı Anadolu) müfettişliğine tayin edilmiş olan Mersinli Cemal Paşa ile görüştü.[141] Görüşmenin konusu, 4 Mart'ta dahiliye nazırlığına atanan Konya'nın İtilafçı valisi Cemal Bey'in bozguncu faaliyetlerine karşı nasıl mücadele edileceğiydi. Bir süre sonra, Ali Fuat Paşa askerlerim Ankara'ya nakletme emri aldı. Askerler, demiryolu bulunmadığı için yaya olarak yolu kat ettiler.

İran'daki Türk keşif kuvvetinin komutanı Kâzım Karabekir Paşa görevinden alındıktan sonra, 28 Aralık 1918'de başkente gitti. Anılarına göre, tek kurtuluş yolunun bir ulusal direniş hareketi yaratmak için Anadolu'daki orduları kullanmak olduğuna daha o zamandan inanmıştı. İsmet'i (İnönü) kendi fikirleri doğrultusunda ikna etmeye uğraştı, ama İsmet umutsuzdu.

Hareketleri, 'Anadolu Çaresi'ne daha o zaman inanmış olduğunu destekler nitelikte gözükmektedir. Başkente gelişinden sonra, görevden almışına itiraz etmek için, hemen Ahmet İzzet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Cevat (Çobanlı) (1871-1938) ile bağlantı kurdu. Sonuç olarak, merkezi Tekirdağ'da bulunan 14. Kolordu'nun komutanlığına atandı. Bu kolorduya bağlı, Bandırma-Balıkesir yöresinde terhis edilmiş bir fırka ve Şarköy ve Tekirdağ'da -terhis edilmiş-iki fırka vardı. Bu ikisi, Trakya'nın Yunanlılar tarafından işgali halinde son derece zayıf bir mevkide kalacaktı. Bu yüzden Kâzım Paşa bütün kuvvetlerini Anadolu'ya nakletti.

Tekirdağ'da kaldığı sürede, planlarını Edirne'deki 1. Kolordu Komutanı Miralay Cafer Tayyar

(Eğilmez)[142] ile tartıştı. Cafer Tayyar sonraları Trakya'daki Milliyetçi kuvvetleri yönetecek ve Yunanlılar tarafından tutsak edilecekti.

Bütün bu zaman zarfında Kâzım Karabekir İstanbul'u ve Harbiye Nezareti'ni ziyaretlerinde doğudaki bir göreve tayinini ısrarla istedi. Doğuda, direniş imkânı çok daha büyüktü. 13 Mart 1919'da 15. Kolordu (yeni adıyla Erzurum'daki Dokuzuncu Ordu) komutanlığına tayiniyle gayretlerinin mükâfatını aldı. İsmet (İnönü) ve Mustafa Kemal'i ziyaret ettikten sonra, ki bu ziyaretlerinde onların da Anadolu'ya gelmelerinin kesinlikle gerekli olduğuna onları ikna etmeye çalışmıştı, 12 Nisan'da Erzurum'a hareket etti.[143]

Erzurum'a geldikten hemen sonra, oradaki Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ile bağlantı kurdu. İzleyen aylarda Türklerin elindeki silahların İngilizlere teslimini, demiryoluyla nakli baltalayarak engelledi, aynı zamanda bu teslim işlemini açıktan açığa reddetmekten mümkün olduğunca uzun bir zaman kaçındı.[144] Bütün doğu vilayetlerini temsil edecek bölgesel bir kongrenin (Temmuz 1919'daki Erzurum Kongresi) hazırlıklarına başlayan Erzurum'daki milliyetçilerin de koruyucusu ve esin kaynağı oldu.

Değişik bölgelerde milliyetçi davayı destekleyen ve İttihatçı bir geçmişi bulunan öteki subaylar: Güneybatıda Mersinli Cemal Paşa, batıda, İzmir'le Balıkesir arasında Nurettin Paşa, Bandırma yöresinde Kâzım (Özalp).[145] Rauf (Orbay), 24 Mayıs'ta Bandırma'ya gelişinden sonra kuzeybatıdaki direnişin başlıca örgütleyicisi oldu.[146]

Vilayetlerdeki kolordu komutanlarının bu faaliyetleri, Harbiye Nezareti ve Genelkurmay tarafından her zaman desteklendi. Cevat Paşa (Çobanlı) (19 Aralık 1918-2 Nisan 1919), Mersinli Cemal Paşa (10 Ekim 1919-25 Ocak 1920) ve Kavaklı Mustafa Fevzi Paşa'nın (Çakmak) (3 Şubat 1920-16 Mart 1920) nazırlıkları zamanında, nazırlardan en azından örtük işbirliği ve bazen fazlasını gördüler. İngilizler, Harbiye Nezareti'nin Milliyetçilerle işbirliği yaptığını başından beri biliyorlardı ve Ocak 1920'de, Cemal Paşa ile Cavit Paşa'nın (Genelkurmay Başkanı), Ankara'yla işbirliği yapmalarından ötürü, derhal görevlerine son verilmesin istediler.[147] Harbiye Nezareti'nin tavrı İstanbul'un işgalinin başlıca nedenlerinden biridir.[148]

Harbiye Nezareti'nin en yüksek makamlarında bulunan bu subayların rolü, Anadolu'daki hareketi desteklemenin çok üstünde olabilirdi. Bu, konumlarına uygun düşerdi, çünkü Cevat Paşa, Cemal Paşa ve Fevzi Paşa, Mustafa Kemal ve çalışma arkadaşlarından daha yaşlı ve daha üst rütbeliydi. (Onlar ferik idiler, Mustafa Kemal ve arkadaşları en fazla mirlivaydı.)

Fevzi Paşa, gerçekten de Mustafa Kemal Anadolu'ya gitmek üzere yola çıkmadan önce, Cevat Paşa ile kendisinin bir program yaptığını iddia eder. Bu programda şu noktalar belirtilmekteydi:

1. Planlanmış olan üç ordu müfettişliğinin derhal kurulması. 2. Anadolu'da mümkün olduğunca çok silah ve cephanenin toplanması ve bunların İtilaf kuvvetlerine teslim edilmemesi.
2. Anadolu'da bir 'Millî İdare'nin kurulması.
3. Millî İdare'yi destekleyecek Kuva-yı Milliye'nin teşkili.

4. Düşmana saldırılması.[149]

Bunun, gerçekten bir planın var olduğunu mu gösterdiği, yoksa Fevzi ve Cevat Paşaların böyle fikirleri olduğu şeklinde yorumlanması mı gerektiği belirsizdir. “Düşmana saldırılması” kararının bulunduğu kuşkuludur. Çünkü Harbiye Nezareti ertesi yıl çok daha ihtiyatlı bir çizgi izledi ve hatta Mustafa Kemal’i askerî bir çatışmaya girmemesi konusunda uyardı.[150]

Ne olursa olsun, Mustafa Kemal’in bir şeyler yapmak üzere olduğunu bildikleri kesindir. Mustafa Kemal Anadolu’ya gitmek için yola çıkmadan önce Cevat Paşa kendisine “bir şey yapıp yapmayacağını” sormuş ve onun bir şeyler yapacağım öğrenince ona başarı dilemişti.[151]

Harbiye Nezareti ile Anadolu’daki komutanların birbirlerine yolladıkları telgraflar -ki bunların büyük kısmı Nutuk’ta ve başka anılarda yayınlanmıştır- yalnızca Anadolu’yla değil, aynı zamanda Karakol’la da olan işbirliğinin boyutunu göstermektedir. Karakol Cemiyeti’nin Harbiye Nezareti’ndeki irtibat subayı Boğazlar Komutanı Miralay Galatalı Şevket idi. Kara Vasıf da, Cemal Paşa harbiye nazırıyken, onunla ve onun aracılığıyla Ankara’yla doğrudan bağlantı kurmuştur.[152]

Telgraflar bir başka şeyi daha ortaya koymaktadır: Harbiye Nezareti ile Mustafa Kemal’in liderliğindeki Milliyetçi örgütün Heyet-i Temsiliyesi arasındaki iktidar mücadelesi. Bu mücadele, Karakol ile Mustafa Kemal arasındaki mücadeleyle aynı zamanda ve benzer biçimde gelişmiş gözükmektedir.[153]

Birçok sorun vardı: Fevzi (Çakmak) liderliğindeki askerî kadro, kendileri hâlâ diplomatik bir çözümü (muhtemelen Amerikan yardımıyla bir Amerikan mandası fikrinin İstanbul’da pek çok taraftarı vardı) tercih ederken, Mustafa Kemal’in İtilaf Devletlerini askerî çatışmaya kışkırttığını düşünüyordu. Onlar 1919 seçimlerinden sonra yeni meclisin İstanbul’da toplanması gerektiğini savunuyorlardı (ve Kara kol da bu konuda onları destekliyordu). Oysa Mustafa Kemal meclisin Anadolu’da toplanması gerektiği konusunda ısrarlıydı.[154]

Özünde çatışma, Nezaret; padişah ve İtilafçıları devre dışı bırakma ve İtilaf Devletlerinden daha iyi koşullar elde etme mücadelelerinde Anadolu’daki Milliyetçi hareketi bu amaca yönelik bir araç olarak görmekteyken, Heyet-i Temsiliye’nin -ve elbette Mustafa Kemal’in Nezaret’teki askeri kadroyu (ve Karakol’u) Türk ulusunun meşru temsilcilerinin, yani kendilerinin araçları olarak görmesinden kaynaklanmaktaydı.[155]

20 Ekim 1919’da Amasya’da bir uzlaşmaya varıldı. Buna göre Heyet-i Temsiliye kabineyi Türkiye’nin tek yasal hükümeti olarak tanırken, kabine de Milliyetçi programı bütünüyle kabul ediyordu.[156]

Ama hem İtilaf Devletlerinin yoğun baskısı altındaki hükümet, hem de Heyet-i Temsiliye bu anlaşmayı uygulamakta güçlüklerle karşılaştılar. Özellikle vilayet memurlarının tayini sorunu anlaşmazlıklara yol açtı. Nihayet, Fevzi Paşa liderliğindeki askeri kadro, daha uzlaşır olacağı umulan Kâzım Karabekir’in Mustafa Kemal’in yerini alması için bile uğraştı.[157] İstanbul’un işgaliyle,

Nezaret'in rolü beraberindeki sorunlarla birlikte önemini yitirdi.

İttihatçı yeraltı örgütünün, yerel İTC şubelerinin ve Osmanlı ordusunun subaylarının faaliyetleriyle ilgili en ilginç sorun, bütün bu faaliyetlerin, belki de İttihatçı lider kadronun yaptığı bir projenin parçaları olup olmadığıdır.

Ulusal direniş hareketinin önderlerinden hiçbirinin kendisini İTC tarafından çizilmiş bir planın uygulayıcısı olarak göstermediğini belirtmemiz gerekir. Kâzım Karabekir, Ali Fuat ya da Mustafa Kemal gibi generallerin çoğunun, kendilerini öncü olarak göstermek yönünde güçlü bir eğilim duyduklarını hesaba katsak bile, böyle bir planın varlığının, yaptıklarının hiçbirinde etkisi bulunmaması ihtimali çok zayıftır.

Öte yandan, İttihatçı subay ve politikacıların yeni duruma tepki gösterişlerinde gerçekten belirgin bir bir örnek vardır. Hepsinin eylemlerinde ve planlarında belli öğeler mevcuttur: Anadolu'da yoğunlaşma (bölgesel olarak elbette çok seçenek yoktu), ulusal bir Türk devleti talebiyle kamuoyunun harekete geçirilmesi, ordunun terhis edilmesinin ve silahlarının alınmasının baltalanması, direniş hareketi için bir çerçeve oluşturulması ve her şeyden önce mücadelenin bitmediği inancı ve savaştan bezgin olmalarının bekleneceği bir durumda (halkın büyük çoğunluğu gerçekten savaştan usanmıştı) savaşmaya hazır durumda olmaları.

Eğer bir İTC planıyla, herkese ayrı ayrı görev verilen bir programla çalışmıyorlardıysa, en azından çok belirgin ve bir örnek bir ulusal direniş kavrayışına sahip olmalılar.

Bu olgunun bir açıklaması, bu fikrin 1918 veya 1919'da yeni olmadığıdır. Bu fikrin ortaya çıkışı en azından 1915 yılma kadar uzanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen hemen bütün Avrupa topraklarını kaybettiği Balkan Savaşı'ndan sonra İTC liderleri, pek çoğunun Makedonya veya Trakya kökenli olmasına rağmen Türklerin gerçek anayurdu olarak gittikçe daha çok Anadolu üzerinde yoğunlaştılar.

1915 ilkbaharında İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazı'nı aşması bir an meselesi gibi görünürken (Enver Paşa dışında Türk liderleri ve Alman danışmanları Türk askerlerinin İtilaf kuvvetlerine karşı Boğazları koruma yeteneğinden son derece ümitsizdi),[158] İTC savaşa Anadolu'dan devam etme kararı verdi. Bu plan ayrıntılı olarak geliştirildi ve işgal halinde Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yerel savunma örgütleri kurmaları için bazı subaylara talimatlar yollandı.[159]

Hatta İTC, hükümet merkezinin Edirne'ye taşınması yolundaki Alman baskısına karşı direnerek, Eskişehir ve Konya'ya taşınmasını düşündü. Hazinenin ve arşivlerin bir kısmının Eskişehir'e taşındığı anlaşılmaktadır.[160]

Ancak, Boğazların yarılması tehlikesi atlatıldı. Ama, 1918 Kasım'ında Osmanlı İmparatorluğu çok ağır koşullarla bir mütareke imzalamak zorunda kalınca ve İtilaf kuvvetleri işgale başlayınca, plan yemden önem kazandı. *Yakın Tarihimiz*'de "İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan tarihe intikal edişine kadar iç politika alanında Talât Paşa ve arkadaşları ile önemli roller oynamış olan kıymetli Hürriyet Mücahitlerimizden" diye tanıtılan[161] (başka kaynaklarda bu teşhisi doğrulayan bilgi

bulamadım) eski bir İttihatçı Şeref (Çavuşoğlu) bu planı anılarında anlatır.[162] 1918'de bu plana işlerlik kazandırmaya çalışan birkaç kişinin adından da bahsediyor ve başka kaynaklarla karşılaştırma yapılınca, söz konusu kişilerin Karakol üyesi olduklarını anlaşılıyor.

Bu, Karakol hakkında bildiklerimizle uyuşmaktadır. Bu örgüt ve faaliyetleri, İttihatçı lider kadro tarafından yapılan bir planın ürünüdür ve faaliyetleri en başından beri Anadolu'da bir ulusal direniş hareketi oluşturulması amacına yöneliktir.[163]

Gördüğümüz gibi diğer kaynaklar İTC'nin -mücadeleye devam etme kararındaki Enver Paşa'dan aldığı direktifler doğrultusunda- 1915'teki plana uygun olarak Anadolu'da direniş hazırlıklarına başladığını doğrulamaktadır. Adamlar gönderilmiş, silahlar saklanmış ve doğuda güçlü bir kuvvet toplanmıştır. Bunu savaş bölgelerindeki liderler de biliyordu. Sanırım çıkarmamız gereken sonuç şudur: Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Mustafa Kemal ve Yakup Şevki gibi kişilerin bilinçli olarak İttihatçı bir programa göre hareket ettiklerini gösteren hiçbir kuvvetli kanıt olmamasına rağmen, Anadolu'da bir direniş için planlar mevcuttu ve 1918-1919'da bu planlar yaygın olarak biliniyor olmalı.

Ne olursu olsun, İTC yönetimi (ve Dünya Savaşı) ile ulusal direniş hareketinin başlaması arasında net bir zaman boşluğu yoktur. Bu sonuç bizi başka bir sonuca götürür: Direniş hareketini başlatanın, 1919'da İzmir'in Yunanlılarca işgali olduğu doğru değildir.[164] İzmir'in işgalinin önemi, zaten direnişi örgütlemekte olan grupların, bu işgalle (bir 'büyük Ermenistan' tehdidinin katalizör etkisi yaptığı) doğuda olduğu kadar etkili olarak, ülkenin batısında ve başkentte de kamuoyunun harekete geçirilmesini mümkün kılmış olmasıdır.

Dördüncü Bölüm

MUSTAFA KEMAL HAREKETİN BAŞINA GETİRİLİYOR

ELE ALDIĞIMIZ öteki dönemler için olduğu gibi bu dönem için de esas olarak Mustafa Kemal'in kendi sözlerine (19 Mayıs tarihli Vakit'teki görüşme ve *Nutuk*) dayanan ortodoks Türk tarihyazımı, genellikle Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışını Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcı olarak gösterir. Bu aynı zamanda Mustafa Kemal'in kendi görüşüdür. Ünlü *Nutuk*'unu tam bu noktada başlatır ve doğum günü sorulduğu zaman gerçek doğum gününün 19 Mayıs olduğunu söylemiştir (Doğum tarihi bilinmemektedir. Doğum yılının 1881 mi, yoksa 1880 mi olduğu da kesin olarak belli değildir). Ama -gördüğümüz gibi- Osmanlı ordularının çöküşü durumunda, Anadolu'da ulusal bir gerilla hareketi imkânı daha 1915'ten beri araştırılmaktaydı ve ulusal direniş hareketi gerek başkentte, gerek Erzurum, Trabzon, Edirne ve İzmir gibi vilayetlerde, Mustafa Kemal 1919 Mayıs'ında Anadolu'ya ayak basmadan aylar önce başlatılmıştı.[1]

Mustafa Kemal'in direniş hareketinin önderi olarak ortaya çıkışında İttihatçılar bir rol oynamış mıdır?

Mustafa Kemal'in kendisi 13 Kasım 1918'de Suriye Cephesi'nden döndükten kısa bir süre sonra, ülke için tek kurtuluş yolunun Türk ulusuna dayanan yeni bir devlet kurmak amacıyla mücadeleyi Anadolu'da sürdürmek olduğu sonucuna vardığını belirtir.[2] Bu sonuca tek başına vardığını,[3] gizlice Anadolu'ya gitmeye ve Türk halkını oradan uyandırmaya karar verdiğini söyler. Bu kararı aldıktan sonra değerli bir sır olarak saklar. Yalnızca zamanı geldiğini hissettiğinde -o sırada barış antlaşması hazırlığı için askeri komisyonda çalışan- en çok güvendiği çalışma arkadaşı İsmet'e (İnönü) genel olarak niyetini açıklar.[4] 1926 tarihli resmî biyografisi de, mücadelenin Anadolu'dan devam ettirilmesi kararını Şişli'deki evinde tek başına durumu değerlendikten sonra verdiğini belirtir.[5]

Şimdi, İttihatçı direniş hazırlıkları çerçevesine rolünün ne kadar uygun düştüğünü görmek için, bu versiyonu, Mustafa Kemal'in çağdaşlarının anıları[6] ve Kasım 1918 ile Mayıs 1919 arasındaki faaliyetlerine ilişkin verilerle karşılaştıralım.

Mustafa Kemal Suriye Cephesi'nden ayrılmadan, hatta mütarekeden önce siyasal bir mevki elde etmek için çalışmıştı. Adana'daki karargâhından arkadaşı, padişahın yaveri Naci'ye (Eldeniz) (1875-1948)[7] bir telgraf yolladı. Bu telgrafta, Ahmet İzzet Paşa'nın başkanlığında, kendisinin harbiye nazırı olacağı bir kabine kurulmasını öneriyordu. Bu kabineye alınması gereken öteki kişiler Fethi (Okyar), Rauf (Orbay), İsmail Canbulat ve Azmi'ydi (İstanbul'un İttihatçı emniyet müdürü ve Enver ve Talât Paşalarla birlikte ülkeyi terk edenlerden biri).[8] Bu önerinin padişaha iletilip iletilmediği, iletildiyse tepkisinin ne olduğu bilinmemektedir. Ama birkaç gün sonra Ahmet İzzet Paşa sadrazamlığa atanınca Mustafa Kemal'i kabinesine almadı. İzzet Paşa'nın Mersinli Cemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafa göre, bunun nedeni Mustafa Kemal'in "çok şey isteyen, ihtiraslı" bir kişi olmasıydı.[9] Ne var ki, Fethi

ve Rauf Beyler kabineye alınmıştı.

13 Kasım'da İtilaf donanmasının Boğaz'a girdiği gün, Mustafa Kemal görevini Nihat Paşa'ya devrettikten sonra başkente döndü. Resmî biyografisine göre, İtilaf Devletleri temsilcileriyle bağlantı kurabilmek ve onları etkileyebilmek amacıyla Pera Palas otelinde bir oda tuttu.[10] Bir kaynağa göre, birkaç gün sonra İngilizlerin gerçek görüşünü öğrenmek için, The Daily Mail'in İstanbul muhabiri G. Ward Price aracılığıyla, Anadolu'da kendisinin vali ya da yüksek komiser olacağı bir İngiliz mandası önerisinde bulundu ve bu öneri, Ward Price'ın öneriyi ilettiği İngiliz istihbarat subayı tarafından ciddiye alınmadı.[11] Mustafa Kemal, anılarında bu olaydan söz etmez. Birçok kişinin umutlarını İngilizlerin güvenini kazanmaya, Fransızlarla dostluk, İtalyanlarla iyi ilişkiler kurmaya bağladığını, ama kendisinin bunlardan hiçbirine inanmadığını söyler.[12]Ancak, Mustafa Kemal'le o sıralarda yapılan mülakatlarda, kendisinin bu dönemde hâlâ siyasal bir çözümden yana olduğu açıktır.[13]

Daha sonra Mustafa Kemal, siyasal bir konum elde etmek amacıyla lobi faaliyetlerine devam etti. Siyasal ve kişisel dostları Ali Fethi (Okyar), Hüseyin Rauf (Orbay) ve İsmail Canbulat'la bu amaçla bir araya geldi ve hatta İTC'nin iki ardılından biri olan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın üyesi oldu.[14] (Bazı kaynaklarda bu parti Ahrar Fırkası'yla karıştırılmıştır. Gerçekte Ahrar Fırkası, Prens Sabahattin'in 1913'ten önceki yıllarda faaliyette bulunan partisiydi.) Hatta parti gazetesi Minber'e imzasız yazılar yazdı.[15] Gazete de, buna karşılık, Mustafa Kemal'le mülakatlar yayınlayarak onu siyasal bir şahsiyet haline getirmeye çalıştı.

10 Kasım'da Ahmet İzzet Paşa kabinesinin yerini alan yeni Ahmet Tevfik Paşa kabinesine güvensizlik oyu vermesi ve İzzet Paşa başkanlığında Mustafa Kemal, Fethi, Rauf ve İsmail Canbulat'ın nazır olduğu yeni bir kabine kurulması için meclisi etkilemeye çalıştılar.

Fethi Okyar, anılarında, 1918 Kasım'ında İsmail Canbulat'ın evinde bazı arkadaşlarıyla toplandığını anlatır.[16] Bu toplantıda, siyasal ortamı tartıştılar ve Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir'in İzzet Paşa başkanlığında yeni bir kabine kurulmasının zorunluluğunu anlatmak amacıyla padişahla görüşme talebinde bulunmalarını kararlaştırdılar. Fethi Okyar'a göre, 11 Kasım Pazartesi günü, Tevfik Paşa kabinesinden (henüz meclisten güvenoyu almamıştı) bir nazır, kendisinin ve Mustafa Kemal'in kabinenin güvensizlik oyu alması için girişimlerinden kabinenin haberdar olduğu konusunda onu uyarmıştır. Rauf, Fethi, Mustafa Kemal ve İsmail Canbulat'ın güvensizlik oyunu tartışmak için toplandıkları, Rauf ve Mustafa Kemal'in anılarında da doğrulanmaktadır, ama açıkça bu toplantıdan söz etmezler. Ne olursa olsun, bu toplantı, Mustafa Kemal'in başkente gelişinden (13 Kasım) sonra ve yeni kabinenin güvenoyu almasından (19 Kasım) önce gerçekleşmiş olmalıdır. Mustafa Kemal 15 Kasım'da huzura kabul edilmiştir, ama Kâzım Paşa 28 Kasım'da İstanbul'a geldiği için bu toplantıya katılmış olamaz. Fethi de 11 Kasım'da uyarılmış olamaz. Belki bir hafta sonra, 18 Kasım'da?

Sonunda bu siyasal manevralar da başarısızlığa uğradı. Tevfik Paşa'nın kabinesi güvenoyu aldı ve

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası bir kitle hareketine dönüşemedi, başkentte mücadele halindeki birçok grup ve partiden biri olarak kaldı.

Bunun üzerine Mustafa Kemal, Veliaht Vahdettin'le, yaveri olarak bir Almanya gezisi[17] yaptığı 1918 kışında başlayan kişisel ilişkilerine güvenerek, padişahın kendisine ulaşmaya çalıştı. O zaman Mustafa Kemal veliahtın kendisini dinlemeye eğilimli olduğu izlenimini edinmişti. Ama 29 Kasım'daki görüşme Mustafa Kemal'in bakış açısından değerli hiçbir sonuç vermedi. Çünkü padişah, onun siyasal önerisiyle hiç ilgilenmedi ve yalnızca ordunun kendisine sadık olduğundan ve kalacağından emin olmak istedi.[18]

Daha sonraları bu emin olma isteği, meclisi dağıtma kararı açısından yorumlandı. Çünkü padişah böyle bir harekete karşı ordudaki İttihatçı unsurların muhalefetinden korkuyordu.[19] Ancak, Mustafa Kemal, öyle kolayca cesaretini yitirmedi. Kabineyi düşürmeye ve kendisinin de nazır olduğu bir kabine kurulması için çalışmaya 1919 Mart'ının sonuna kadar devam ettiğini biliyoruz.[20] Bütün girişimleri başarısızlığa uğrayınca, o ve arkadaşları (muhtemelen Şubat'ta) padişahı devirmeyi bile düşündüler. Ama, Mustafa Kemal'e göre, herhangi bir yeni hükümetin de İtilaf Devletlerine boyun eğmesi gerekeceği için ülkenin durumunun değişmeyeceği sonucuna varmaları çok zaman almadı.[21]

Bu arada, gördüğümüz gibi,[22] birtakım subaylar Osmanlı ordusunun terhisini baltalamaya çalışmışlardı ve birbirleri ardı sıra harbiye nazırı ve genelkurmay başkanı olan Fevzi Paşa (Çakmak) ve Cevat Paşa'nın (Çobanlı) yönetimindeki Harbiye Nezareti'nin gizli yardımıyla Anadolu'daki yaklaşan mücadele için hazırlanmaya başlamışlardı.

Ali İhsan Paşa (Sâbis) 2 Mart'ta başkente döner dönmez tutuklandı. Yakup Şevki Paşa 26 Mart'ta başkente geldi,[23] ama o sırada hasta olan Mustafa Kemal'le bağlantı kurmuş gözükmüyor.

Askerlerini Ereğli'ye taşımış bulunan Ali Fuat Paşa Aralık'ta sıtmaya yakalandı ve tedavi için İstanbul'a geldi. Gelir gelmez de derhal eski dostu Mustafa Kemal'i ziyaret etti ve ondan Anadolu'ya gelip orada ulusal hareketin başlamasına yardımcı olmasını istedi. Ali Fuat Paşa'ya göre, 20 Aralık 1918'de bu planı tartıştılar.[24] Altı maddelik bir program üzerinde anlaştılar:

1. Terhisi derhal durdurmak.
2. Yurdun müdafaasına en lüzumlu olan silah, cephane ve teçhizatı düşmana vermemek.
3. Genç ve muktedir kumandanları kıtaları başında bulundurmak, İstanbul'dakileri de Anadolu'ya yollamak.
4. Millî mukavemete taraftar mülkî âmirlerin yerlerinde bırakılmasını temin etmek.
5. Vilayetlerde fırkacılık adı altında yapılan kardeş mücadelesine mani olmak.
6. Halkın maneviyatını yükseltmek.

Mustafa Kemal, anılarında, Ali Fuat'a 20. Kolordu'nun komutasını devralmasını ve halkla bağlantı kurmasını tavsiye ettiğini iddia eder. Çünkü-kendisinin tahmin ettiği gibi- yakında önemli şeyler olmaya başlayacaktır.[25]

Bu versiyon biraz kuşku götürür, çünkü 1918 Aralık'ında, Mustafa Kemal halen siyasal

faaliyetleriyle meşgulken, Ali Fuat zaten 20. Kolordu'nun başındaydı. Mart'ın ilk haftasında Ali Fuat görevinin başına dönerken, gelecek için planlarını tartıştılar ve Ali Fuat'a göre, Mustafa Kemal eğer kendisini bir göreve (siyasal mı, yoksa askerî mi olduğu açık değildir) tayin ettiremezse, Anadolu'daki çok güvendiği komutana katılacaktır.[26] Ali Fuat'ın son ziyaretinde orada bulunan Rauf'a (Orbay) göre, Mustafa Kemal o zaman daha kendini Anadolu'da bir göreve tayin ettirmeye çalışmaya karar vermemiştir.[27]

İstanbul'daki nüfuzlu çevrelerle iyi ilişkileri olan Ali Fuat, Mustafa Kemal'e, eğer Anadolu'ya gitmeye karar verirse veya verdiği zaman, uygun bir tayin için yararlanabileceği bir yol önermiştir. Mustafa Kemal'i -babası aracılığıyla- Ferit Paşa kabinesinin bir üyesi ve Ali Fuat'ın akrabası olan Mehmet Ali Bey'e tanıtır. Mustafa Kemal, sonunda Anadolu'ya gitme kararı verdiği zaman, bu ilişkiden yararlanmıştır.

Kâzım Karabekir Aralık ayının sonundan beri ülkenin batısındaydı, ama 13 Mart'ta Erzurum'daki 15. Kolordu'nun komutanlığına tayin olmayı başardı.

Tayininden kısa bir süre sonra, Mustafa Kemal'i Şişli'deki evinde ziyaret etti (23 Mart) ve doğuda kendisiyle birlikte çalışmasını istedi. Bu sırada -Karabekir'e göre- Mustafa Kemal ve İsmet (İnönü) hâlâ iyi bir kabinenin çok şey yapabileceğini umuyorlardı. Ona göre, Mustafa Kemal, bu defa, Jön Türk hareketinin 'eminence grise'i Ahmet Rıza'nın başkanlığındaki bir kabinede bir nazırlık elde etmeye uğraşmakla meşguldü.

11 Nisan'da, Erzurum'daki görevine gitmek üzere yola çıkmasından önceki gün, Kâzım Karabekir Mustafa Kemal'i gene ziyaret etti. Mustafa Kemal yatağında hasta yatıyordu. Bu defa ona Doğu Anadolu'da 'millî bir hükümet' kurmayı teklif etti. Mustafa Kemal bunun fikir olarak değeri bulunduğunu onayladı. Kâzım Karabekir daha çok ısrar edince, sağlığına kavuşunca ona katılacağını söyledi, ama pek de istekli gözükmedi.[28] Kâzım Karabekir'in tanıklığını kabul edersek, Mustafa Kemal 11 Nisan'dahâlâ tereddüt ediyordu. Öte yandan 5 Mayıs'ta Dokuzuncu Ordu (Doğu Anadolu) müfettişliğine atandığını biliyoruz. Bu müfettişlik bir süre sonra Üçüncü Ordu Müfettişliği adını alacaktır.[29] Hazırlıklara ve kulis faaliyetlerine iki hafta ayırırsak (ki böyle önemli bir tayin için çok değildir), Mustafa Kemal'in kararını 15 Nisan 1919 civarında verdiği ortaya çıkar.

Kararını İTC eylemcilerinin etkilediğine ilişkin kanıt var mı?

Meslektaşlarının hareketleri ve sözleri nihayet kendisini inandırmış ya da siyaset yoluyla bir şey elde etmekten umudunu kesmiş olabilir. Kararının nedeni eski İttihatçıların tutuklanması da olabilir. Tutuklamalar Ocak'ta başlamış, gittikçe daha çok kişiyi kapsamış (7 Nisan'da, tutuklananların sayısı 107'ye ulaşmıştı)[30] ve artık savaş dönemi siyasetleriyle yakından ilişkili kişilerle sınırlı olmaktan çıkmıştı. Mustafa Kemal'in yakın dostu ve siyasal çalışma arkadaşı Ali Fethi (Okyar) 17 Nisan'da ikinci kez tutuklandı.[31]

İttihatçı yeraltı örgütünün belirleyici bir rol oynamış olabileceğine ilişkin bazı kanıtlar vardır. Şeref (Çavuşoğlu),[32] üyesi olduğu grubun (başka kaynaklar bu grubun Karakol olduğunu

belirlememizi sağlıyor) Anadolu'da direnişi örgütlediğini ve harekete liderlik edecek saygın bir askere ihtiyaç duyduklarını söylüyor.[33] Önce Ahmet İzzet Paşa'yı göreve çağırırlar. Eğer silah ve para sağlanacağı yolunda garanti verirlerse, kabul etmeye hazır olduğunu söyler, ancak talebi yerine getirilebilir nitelikte değildir. Daha sonra Mustafa Kemal'i seçerler ve Rıza Bey adında, daha sonra İstanbul mebusu olan bir kişi aracılığıyla aynı öneriyi iletirler. O da garantiler ister, ama sonunda kabul eder. Bundan sonra örgüt ve özellikle Dr. Esat (Işık), tayinini gerçekleştirmek için çok sıkı çalışır. Bütün bunlar Abdullah Paşa'nın harbiye nazırlığı döneminde olmuş olmalı.

Hakkında çok az şey bilmemize rağmen Çavuşoğlu'nu bir kaynak olarak kabul etsek bile, bu iddia ile ilgili iki sorun var. İlki Esat Paşa'nın rolünün vurgulanması. Sadık bir İttihatçı olmasına, 1919'da direnişin örgütleyicilerinden biri olmasına ve birçok kaynağın kendisini Karakol'un önemli bir üyesi olarak göstermesine rağmen,[34] başka hiçbir kaynak Mustafa Kemal'in tayinine yardımcı olduğundan bahsetmiyor. Çavuşoğlu'nun anısını koruduğu Esat Paşa ile yakın ilişkileri olduğu izlenimi doğuyor. İkinci sorun olayın tarihlendirilmesiyle ilgili. Bu gelişmenin Abdullah Paşa harbiye nazırı iken olduğu doğruysa, Aralık ayının başına olayları taşımamız gerekiyor. Mustafa Kemal Anadolu'ya gitmeye muhtemelen Nisan'da karar verdiğinden, bu durum ancak ilk bağlantıların Aralık'ta kurulduğu ve Mustafa Kemal'in tedricî olarak izleyen aylarda son kararına vardığı şeklinde yorumlanabilir.

Öte yandan anlatılanların inkâr edilemez bir mantığı var.

Ahmet İzzet Paşa'nın seçimi doğaldır. Dönemin en seçkin askeriydi, sadrazamlık yapmıştı ve ordu ile bürokrasinin çoğunluğunu hâlâ elinde tutan İttihatçıların güvendiği bir kişiydi. Her şeyden önce, İTC liderlerinin Kasım'da planlarını önceden bilmesine rağmen, ülkeden ayrılmalarına göz yummuştu.[35] Rauf Orbay, Fethi Okyar ve Kâzım Karabekir'in anıları, izzet Paşa'ya güvendiklerini ve planlarını onunla tartıştıklarını açıkça gösteriyor. Aynı zamanda İzzet Paşa, Enver ve Talât'ın çevresindeki grubun Alman yanlısı savaş siyasetleriyle özdeşleştirilmiyordu, dolayısıyla İtilaf Devletleri için pek çok askerden daha kolay kabul olunabilir bir kişiydi. Mustafa Kemal de mantıksal bir ikinci seçimdir, İttihatçı olduğu, aynı zamanda cemiyetin savaş siyasetini eleştirdiği biliniyordu.

Bu, elbette, Mustafa Kemal'in 1919'da Karakol tarafından mücadeleye sokulduğunu kanıtlamaz, Karakolla Mustafa Kemal arasında hiçbir ilişki olmasa, bunu savunmak çok daha güç olurdu. Ancak, böyle bir ilişki vardır.

Rauf Orbay anılarında, Mustafa Kemal, İsmail Canbulat, Fethi (Okyar) ve kendisinin, hükümeti değiştirme ihtimali üzerine konuştukları sıralarda, bir gün Canbulat'la birlikte Mustafa Kemal'in evine gittiği zaman, onu Kara Kemal'le hararetli bir konuşma yaparken bulduklarını anlatır.[36] (Hatırlanacağı üzere, Kara Kemal İTC İstanbul şubesinin başıdır ve Karakol Cemiyeti kurucularındandır.) Onlara konuşmanın Sadrâzam Ahmet Tevfik Paşa'yı kaçırma yolları üstüne olduğu söylenir. Bunun üzerine, İsmail Canbulat öfkelenir ve bu çeşit komitacılığın kendi yolu olmadığını söyleyerek evden ayrılır. Rauf (Orbay) o zaman Mustafa Kemal'e ne olup bittiğini, Kara

Kemal'in nereden çıktığını sorunca, Mustafa Kemal, yalnızca Kemal'in 'ağzını aramak' istediğini ve kendisinin de komitacılıktan hoşlanmadığını temin eder. Birlikte Canbulat'ın evine, ona da durumu açıklamaya giderler. Bu olay Ocak ayının ikinci yarısında Canbulat'ın tutuklanmasından önce olmuş olmalı.

Ne var ki, bu, olayın sonu değildir, çünkü Fethi Okyar'ın anılarında 1919 Ocak'ının son haftasında, Ahmet Tevfik Paşa'yla yaptığı bir görüşmeyi bildirmek üzere Mustafa Kemal'i ziyaret ettiğini okuyoruz. Sadrâzam daha birçok İttihatçı'nın tutuklanacağını, çünkü Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bu yönde baskı yaptığını söyler. Fethi (Okyar) da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla ilişkili gazetelerin her gün nasıl "Bu adamlar daha ne kadar serbest dolaşacak? Kaçmalarını mı bekliyoruz?" manşetleriyle eski İttihatçıların resimlerini bastıklarını anlatmaktadır. Mustafa Kemal ve Fethi (Okyar) bu saldırıların hedeflerindendir.[37]

Mustafa Kemal güler ve Kara Kemal'den bir teklif aldığını söyler, gizli bir toplantı için İsmail Canbulat'ın evinde toplanacaklardır. (Canbulat tutuklanmıştır ve şimdi Bekirağa Bölüğü'nde tutulmaktadır.) Bu boş ev, böyle bir amaçla kullanılacağından kimse şüphelenmeyeceği için en güvenli yerdir. Fethi de davet edilmektedir. Toplantıdan önce yapılan teklif sadrâzamın kaçırılmasıdır. İTC karşıtı bir hükümet kurulması için padişah üzerindeki baskı gün geçtikçe artmaktadır. Ahmet Tevfik Paşa'yı kaçırarak, o bulununcaya kadar yeni bir sadrâzam atanmasını önlemiş olacaklardır. Bu arada, hayat ve hürriyetlerini tehlike altında gören İttihatçılar da Anadolu'ya kaçabilecektir.

İsmail Canbulat bu plana uymayı reddetmiştir (bu Rauf'un (Orbay) versiyonuyla bağdaşmaktadır). Fethi de, bu çeşit taktiklere her zaman karşı çıktığını, halen de karşı olduğunu söyler. Mustafa Kemal ise, Fethi'ye göre, toplantı süresince sessiz kalmıştır.[38]

Mustafa Kemal'in Rauf ve Canbulat ile ilgili olaydan sonra, Kara Kemal'le irtibatı kesmediği açıktır. Bu da, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya giderken Karakolla işbirliği yaptığını kanıtlamaz, ama bu kritik dönemde Mustafa Kemal'in Karakol Cemiyeti'nin önde gelen iki üyesinden biriyle bu çeşit görüşmeler yaparken karşımıza çıkması dikkate değer. Çavuşoğlu'nun anlattıklarının ikinci ve daha dolaysız bir doğrulaması, Hüsamettin'in (Ertürk)[39] Sevkiyatçı Rıza ile Mustafa Kemal'in sık sık birlikte oldukları şeklindeki ifadesidir. Sevkiyatçı Rıza Birinci Meclis'te İstanbul mebusu olmuş, Karakol'un kurucu üyelerinden biridir. Bu kişi Rıza Çavuşoğlu olmalıdır.

Mustafa Kemal'e Anadolu'ya gitme kararını verdiren ne olursa olsun -ister subay arkadaşlarının ısrarı, ister kendi düşünüşü, ister (gerçekten var olan) tutuklanma tehlikesi, ister Karakol ile vardığı bir anlaşma, ya da belki bu faktörlerin bir bileşimi olsun- bir kere kararını verdikten sonra çok hızlı ve etkili bir biçimde hareket etti.

İtilaf Devletlerinin temsilcileri Osmanlı hükümetinin Samsun vilayetinde Hıristiyan köylülerin Türk Müslüman çeteleri tarafından taciz edilmesine son vermesini isteyince, Mustafa Kemal'e Anadolu'ya tayin fırsatı doğdu. Sadrazam Damat Ferit Paşa, dahiliye nazırından meseleyi incelenmesini istedi. Dahiliye nazırı, Ali Fuat'ın (Cebesoy) akrabası Mehmet Ali Bey idi. Asayişin

sağlanması ve Türk çetelerin ellerinden silahlarının alınması için hükümete bu bölgeye bir yüksek rütbeli subay göndermesini tavsiye eden ve bu görev için Mustafa Kemal'i öneren oydu.

Mustafa Kemal, Cercle d'Orient kulübünde İtilafçı kabinenin üyelerinden bazılarıyla tanıştıktan ve Ferit Paşa onun sadakatinden emin olduktan sonra (28 Nisan'da İngiliz baş tercümanı Ryan'a yazdıkları bunu kanıtlar)[40] Mustafa Kemal'in tayinini onayladı, gerekli kararnameyi hazırlattı ve padişaha sundu. Padişah belgeyi imzalayınca Mustafa Kemal'e tayininin ayrıntılarını Harbiye Nezareti'nde Genelkurmay Başkanı ile incelemesi emredildi. O sırada Genelkurmay Başkanı Kavaklı Mustafa Fevzi Paşa'ydı ve bir heyet-i nasıha ile Trakya gezisindeydi. İstanbul'a ancak 9 Mayıs'ta döndü.[41] Bu nedenle Mustafa Kemal onun yerine vekili Diyarbakırlı Kâzım (İnanç) (1880-1938) ile çalıştı. Birlikte talimatnameyi öyle düzenlediler ki, Mustafa Kemal müfettişlik bölgesinde neredeyse sınırsız yetkiye sahip oldu. Dahası, Mustafa Kemal'e komşu vilayetlerdeki sivil ve askerî otoritelerle doğrudan ve kendi inisiyatifiyle, dolayısıyla İstanbul'daki Harbiye Nezareti'ni atlayarak, iletişi kurma hakkını verdiler. Mustafa Kemal'e göre (8 Temmuz 1932'de Enver Behnan'a (Şapolyo) anlattığı ve bu olayların Nutuk'taki pasajdan daha ayrıntılı bir versiyonu)[42] Şakir Paşa, yapacaklarından kuşkulanmış ve bu belgeleri imzalamaya cesaret edememiştir. Onları mührüyle mühürlemiş, ama bunu da belli belirsiz yapmıştır.

Sadrâzam, Mustafa Kemal'i, bu kez Nişantaşı'ndaki evine davet etti. Orada, Fevzi Paşa'nın yerine 14 Mayıs'tan beri genelkurmay başkanı olan Cevat Paşa (Çobanlı) ile birlikte talimatnamesini ikinci defa gözden geçirdiler. Bundan sonra Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal'e padişaha bir veda ziyaretinde bulunmasını söyledi.

Bu son kabulün öyküsü, ki Mustafa Kemal bunu 1926'da Falih Rıfkı'ya ve 1932'de Enver Behnan'a anlatmıştır, padişah ve sadrâzamın gizliden gizliye Mustafa Kemal'in ulusal direniş hareketini başlatmasını istediği görüşünün doğmasına yol açmıştır. Bu versiyon muhafazakâr Türk şairi Necip Fazıl Kısakürek tarafından temsil edilir ve padişahı direniş hareketinin arkasındaki gerçek beyin olarak görür.[43] Kısakürek'e göre, onun Milliyetçiler aleyhtarı, İngiliz yanlı siyaseti bir örtüden başka bir şey değildir. Bu iddia, padişahın görüşme sırasında Mustafa Kemal'e söylediği bir söze dayanmaktadır: "Paşa, paşa şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin, bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir (masanın üzerindeki bir tarih kitabını işaret ederek), tarihe geçmiştir. Bunları unutun, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa, paşa devleti kurtarabilirsin!"[44]

Bu, İtilaf Devletlerine karşı mücadelenin devam ettirilmesi için cesaret verme olarak yorumlanmıştır. Ne var ki, bu, padişahın ve Damat Ferit Paşa'nın siyasetine tamamıyla aykırıdır. Onların siyaseti, yaklaşan barış konferansında imparatorluğa karşı iyi niyet yaratarak zararın en aza indirilmesi için sistemli olarak İtilaf Devletlerinin ve özellikle İngilizlerin yumuşatılmasını amaçlamıştır. (Bu onların vatansever olmadıklarını göstermez.) Milliyetçi harekete herhangi bir biçimde yakınlık duyduklarını gösteren başka hiçbir hareketleri yoktur. Tam tersine, bu hareketi yok etmek için ilkin Sivas Kongresi'nde Malatya Valisi Ali Galip'in saldırısıyla, sonra Hilafet Ordusu

yoluyla ellerinden geleni yaptılar. Hatta Milliyetçi dava zafere ulaştıktan sonra, Sultan Vahdettin de, Damat Ferit Paşa da, hareketi başlattığını hiçbir zaman iddia etmedi.

Öte yandan, İtilaf Devletlerine ya da Hıristiyan azınlıklara karşı herhangi bir provokasyonu önlemeye büyük önem verdiklerini gösteren pek çok kanıt vardır. Dolayısıyla, padişah yukarıdaki sözleriyle Mustafa Kemal'in resmî görevinin, yani asayişi sağlamanın ve orduyu terhis etmenin önemini vurgulamak istemiştir.

Mustafa Kemal, tayininin Sultan Abdülhamit devrinde yaygın olarak kullanılan bir çeşit sürgün olduğunu ileri sürmüştür.[45] Ne var ki, sadrâzam ve dahiliye nazırları, onu sadakatinden emin olduktan sonra (o zaman bunu kendileri de ifade etmiştir) atadılar ve kendilerinin de duyarlı saydıkları bir göreve, kuşkulanılan bir subayı sürgün biçiminde tayin etmeleri mümkün değildir. 1919'da birkaç kişi Kütahya ve Bursa gibi İtilaf Devletlerinin ve İstanbul hükümetinin kontrolünde tuttuğu yerlere sürgün edilmişti. Çalkantılı doğu bölgesine, İTC'nin orada bir isyan planladığı yolunda söylentiler varken, hiç kimse sürgün edilmemişti.[46] Mustafa Kemal'den gerçekten kuşkulansalardı, onu, dostu ve siyasal çalışma arkadaşı Ali Fethi (Okyar) gibi hapse koymaktan daha kolay ne olabilirdi?

Mustafa Kemal'in tayininin nedeni resmî olarak gösterildiği gibi olmalıdır:

İtilaf kuvvetlerinin harekete geçmesini önlemek amacıyla, huzursuzlukların olduğu bir bölgede asayişi sağlamak. Seçilen kişinin Mustafa Kemal olmasının nedeni, silahlı kuvvetlerde prestijinin yüksek olması ve Enver Paşa'nın savaş dönemi siyasetlerine muhalif kalmış olması dolayısıyla, İstanbul'daki İttihatçı karşıtı çevreler ve İtilaf Devletleri için kabul edilebilir bir kişi olmasıdır. Hükümetin İttihatçı geçmişi olan bir generali göndermek zorunda olması, orduda ancak yüzeysel bir etkisi olduğunun göstergesidir. Ellerinde tek bir uygun yüksek rütbeli subay yoktu.

Padişah tarafından kabulünden sonra Mustafa Kemal 15 Mayıs'ta Cevat ve Fevzi Paşalarla son bir görüşme yaptı.[47] Doğmakta olan direniş hareketine liderlik etmek üzere 16 Mayıs 1919'da Samsun'a doğru yola çıktı.

Beşinci Bölüm

İTTİHATÇILARIN KONTROLÜ YENİDEN ELE GEÇİRME GİRİŞİMLERİ

TÜRK ULUSAL direniş hareketi mütarekeyi izleyen yıl içinde, İttihatçı geçmişi olan birtakım örgüt ve kişilerin çabaları sonucu doğdu.[1] Bunlar, Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'in Anadolu'daki embriyon halindeki direniş hareketinin ulusal lideri olarak ortaya çıkmasında işbirliği yaptılar.[2] Anadolu'ya görece geç gelişinden ötürü Mustafa Kemal'in otoritesi meydan okunmamış olmaktan çok uzaktır. Hareket içindeki birçok grup ve örgüt kendilerinin aynı derecede iyi, hatta daha iyi olduklarını düşünmüşler, ama durumun ivediliği dolayısıyla Mustafa Kemal'in liderliğini kabul etmişlerdir. Bunu gönüllü olarak yaptıklarının ve Mustafa Kemal'in lider oluşu dolayısıyla onlara şükran borcu olduğunun hep bilincinde olmuşlardır. Bu duygunun özellikle doğu vilayetlerinde güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Hareket orada başlamış ve 'batılılar' yerel eylemciler tarafından kuşkuyla karşılanmışlardır.[3]

Ancak, birkaç yıllık bir süre içinde Mustafa Kemal herkesten çok kendisinin eseri olan yeni devletin rakipsiz lideri olmuştur. Daha sonra ona Atatürk soyadı verilmiş ve 'Kemalizm' ve 'Atatürkçülük' terimleri ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal, belirli hedefler için siyasal manevra yapma yeteneğiyle, büyük askerî başarılarıyla ve son olarak -ama önem açısından sonuncu değil- hareket içindeki bütün rakip iktidar odaklarını bertaraf etmekteki başarısıyla bu yere ulaşmıştır.

1920'de İstanbul'daki direnişin örgütleyicileri, Karakol Cemiyeti ve Harbiye Nezareti'ndeki subaylar hareket serbestliğini kaybettiler. 1920 ve 1921'de, Ankara'daki sol kanat muhalefet ezildi ve yurtdışındaki İttihatçı liderlerin harekete karışma tehlikesi bertaraf edildi. 1921 ortasından beri mecliste İkinci Grup'ta örgütlenmiş olan muhafazakâr muhalefet 1923'teki ikinci meclis seçimlerine sokulmadı. Aynı yılın baharında eski İttihatçı liderlerin İTC'yi canlandırmak için yaptıkları son girişim engellendi. 1925'te, Mustafa Kemal'in çevresinin artan baskısı altında, kendi partilerini kurmak için iktidar partisinden ayrılanlar -ki bunlar Mustafa Kemal'in çalışma arkadaşlarından olan Batı tarzı liberaller veya mutedillerdi- sindirildi. 1926'nın siyasal davaları bu düzenli tasfiye sürecinin sona erdiğini gösterir.[4]

Bütün bu grupların sindirilmesi, Kemalistler (ya da Milliyetçiler ya da İlericiler) ile İttihatçılar arasında bir hesaplaşma olarak gösterilir. Durum böyle olmaktan uzaktır; çünkü her temizlik doğal olarak grubun kompozisyonunu değiştirmiştir ve 1926 temizlikleri sonrasındaki dönemin Kemalist iktidar partisi bile eski İttihatçılar tarafından idare olunuyordu.[5] Sanırım, direniş hareketinin, hemen hepsinde İttihatçı unsurların egemen olduğu gruplardan oluştuğunu kabul edersek, tasfiye sürecini çok daha iyi anlarız. Mustafa Kemal'in grubu ile ötekiler arasında Milliyetçi-İttihatçı ayrımı bulunduğu doğru değildir. Direniş liderleri ya da eski İttihatçı liderler olup, statüleri dolayısıyla Mustafa Kemal'den ayrı bir otorite iddiasında bulunanlar ile onun otoritesini sorgusuz sualsiz kabul

etmeye hazır olanlar ya da yerlerini onun otoritesine borçlu olanlar arasında bir ayrım söz konusudur. Bu ikincilerin, elbette, bağımsız otoritenin liderlerinin tasfiye edilmesinde çıkarları vardı ve bunun için de çalıştılar.

Bu tasfiye sürecinin değişik evrelerini, özellikle İttihatçı ilintileri olan grupların tasfiyesi üzerinde yoğunlaşarak inceleyelim: 1920'de Karakol Cemiyeti'nin, 1921'de Enver Paşa'nın taraftarlarının, 1923'te kalan İttihatçı liderlerin tasfiyesi.

Karakol Cemiyeti'yle çatışma, bu grubun erken örgütlenmesi ve başarısı dolayısıyla, direniş hareketinde önderlik etmek ve bağımsız bir rol oynamak istemesinden, böylece de Anadolu'daki Mustafa Kemal'in Heyet-i Temsiliye'sinin siyasal önderliğini tehdit etmeye başlamasından kaynaklanmıştır. Ağustos 1919'da Karakol Cemiyeti bütün ordu birimlerine bir direktif yolladı. Bu direktifte cemiyet varlığını ilan ediyordu ve kendisini sivil ve askerî kanadı, kendi subayları, genelkurmayı ve başkumandanı olan bir örgüt olarak tanıtıyordu.[6] Orduyu politize etmeyi amaçlayan (belki de Kızıl Ordu komiserleri örneğinden esinlenen) bu hareket askerler arasında huzursuzluk yarattı.

Mustafa Kemal Sivas'a gitmek için Erzurum'dan ayrılmadan önce bu bildiriden haberdar oldu (29 Ağustos 1919).[7] Sivas Kongresi'nde kongreye delege olarak katılan Karakol Cemiyeti'nin lideri Kara Vasıfla karşılaştı ve bildiri üzerine onunla görüşmeye karar verdi. Karakol diye bir örgütün var olması karşısında şaşkınlık gösterdi ve Karakol Cemiyeti'nin "ordusu, genelkurmayı, başkumandanı"yla ne denmek istendiğini öğrenmek istedi. Olayı, kongredeki arkadaşlarından dinleyen Hüsamettin'e (Ertürk) göre, Vasıf bu soruya şaşırır ve "bizim başkumandanımız sizsiniz"[8] diye cevap verir. Mustafa Kemal bu açıklamayı kabul etmez ve Vasıf'ı İTC'nin canlandırılması ve Enver Paşa'nın ülkeye dönmesi için çalışmakla suçlar. Vasıf, Talât Paşa'nın Karakol'a Berlin'den (1918 Kasım'ında ülkeyi terk ettiği zaman Berlin'e gitmiştir) Mustafa Kemal'i lider olarak kabul etmesi için talimat verdiğini söyleyerek bu suçlamayı reddetmiştir.[9] Talât'ın lider olarak Enver Paşa'yı değil, Mustafa Kemal'i desteklediği, Cebesoy'un yayınladığı Talât'ın bir mektubuyla doğrulanmaktadır.[10]

Mustafa Kemal yurdun işgal altındaki bölgelerinde gizli bir örgütün yararlı olabileceğini kabul eder, ama işgal edilmemiş bölgelerde böyle bir örgüte gerek olmadığında ısrar eder. Buralarda bütün siyasal faaliyetler kendisinin lideri olduğu örgüte, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'ne kanalize edilmelidir. Vasıf, tam tersine, iki paralel ve görünüşte bağımsız örgütün (biri gizli, biri açık) varlığının taktik açısından çok yararlı olabileceğini söyleyerek karşı çıktığı zaman, Mustafa Kemal çok öfkelenir ve Karakol Cemiyeti'nin orada ve o anda dağıtıldığını bildirir.

Bu olayda Mustafa Kemal'in tavrının pek çok mümkün açıklaması vardır, ama Karakol Cemiyeti'nin varlığına (kendisinin iddia ettiği ve olayı aktaran Mazhar Müfit Kansu'nun inandığı gibi)[11] gerçekten şaşırmış olması son derece güçtür.[12] İlk olarak, Mustafa Kemal'in kendisinin İstanbul'da Karakol liderleriyle çeşitli eylemler dolayısıyla -en azından iki kez- ilişkisi olmuştur.

İkinci olarak, en geç 1919 Haziran'ından beri sürekli olarak (başkentte Milliyetçilerin temsilcisi olarak hareket eden ve hükümet tarafından da böyle görülen) Vasıfla[13] bağlantı halinde olmuştur.[14]

Bu nedenle, bu tavrı taktik nedenlere bağlanabilir. Vasıf'ı etkilemek ve Karakol tarafından idare edilmek niyetinde olmadığını göstermek için ya da kongreye İttihatçılardan bağımsız olduğunu göstermek için böyle davranmış olabilir.[15] Vasıf'ın sözlerinin Mustafa Kemal'i öfkelendirmesinde, onun Türkiye'nin Amerikan mandası altına girmesini savunanlardan biri olmasının da payı olabilir. Milliyetçi çevrelerde, özellikle İstanbul'da manda fikri hayli yaygındı. Bu fikre karşı olan Mustafa Kemal bile bir ölçüde ona ilgi duyduğunu belirtmek zorunda kalmıştı.[16]

Kara Vasıf Sivas Kongresi'nde kendisine gösterilen tavırdan dolayı sarsılmış olsa da, örgütü bağımsız olarak çalışmaya son vermedi.[17] 1919 yılının Ekim ayında ya da Kasım ayının başlarında, Bolşevik hükümetinin temsilcisi Şhal'va Eliava ile İstanbul'da görüşmeler yaptılar. [18] Daha sonra Bakü'de yürütülen görüşmelerden sonra, 11 Ocak 1920'de Karakol temsilcisi Baha Sait, Eliava ile bir karşılıklı işbirliği ve dostluk antlaşması imzaladı.[19] Burada Karakol kendini "Türkiye ihtilâl hareketini temsil eyleyen Karakol Cemiyeti"[20] olarak sundu.

Bolşeviklerle ilk bağlantıları yurtdışındaki İttihatçı liderler kurmuştu. Enver Paşa Karl Radek[21] ile -Karl Radek Berlin'de hapiste iken- görüşmeler yaptı. Bolşevik lider, Enver'in aracılığıyla serbest bırakıldı ve eğer Türkler, İslâm dünyasını anti-emperyalist mücadeleyi desteklemeleri için etkilemeye çalışacaklarına söz verirse, Bolşevik hükümete Türk direnişini desteklemesini tavsiye etmeyi kabul etti.[22]

Bakü'de Baha Sait bu siyaseti uygulamaya koydu. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin askerlerinin başında, Kafkaslarda Kızıl Ordu'ya saldırılar düzenleyen Nuri'ye (Enver Paşa'nın kardeşi) bu saldırıları durdurması için baskı yaptı.

Bolşevikler ile Türk Milliyetçileri arasında doğrudan bağlantı yolunu açmak için Kızıl Ordu'yla işbirliği yapmalıydılar. O sırada Milliyetçi temsilcisi olarak Moskova'ya gitmekte olan Enver'in amcası Halil (Kut) aracı olarak hareket etti.[23] Doğu Cephesi komutanı Kâzım Karabekir bu siyaseti aktif olarak destekledi.[24]

Karakol'un bu bağımsız girişimleri Mustafa Kemal'in Karakol'a karşı bir kampanya başlatmasına yol açtı. 12 Mart 1920'de, bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubelerine Karakol'un faaliyetleri hakkında bir uyarı yazısı yollandı.[25] 16 Mart'ta İstanbul'un İngilizler tarafından işgalinden sonra, Karakol'un önemli liderleri tutuklandı ve daha sonra Malta'ya sürüldüler. Bunlar arasında Vasıf, Kemalettin Sami ve Galatalı Şevket de bulunuyordu. Bu durum, işgal edilmiş bölgelerdeki örgütü denetim altına almak için Ankara tarafından başarıyla kullanıldı. 23 Nisan'da Karakol'un dağıtıldığı resmî olarak ilan edildi ve yerini Mim Mim olarak da bilinen Millî Müdafaa örgütü aldı.[26] Bu örgüt İstanbul'da topçu kaymakamı Kemal (Koçer) tarafından idare edildi, ama Karakol'dan çok farklı bir örgüttü. Miralay Hüsamettin (Ertürk) idaresindeki genelkurmayının bir dairesi aracılığıyla Ankara'ya doğrudan bağlanmıştı ve Milliyetçi ordunun bir organı olarak çalıştı.

Hüsamettin'i yeni Milliyetçi Harbiye Nazırı Fevzi (Çakmak) seçmişti. Harbiye'de aynı sınıfta okumuşlardı.[27] Hüsamettin aynı zamanda Karakol'un Topkapı şubesinin başkanlığında da bulunmuştu.[28]

Bu bağlamda, Mim Mim teşkilâtının kendine ait bir programı olmaması, Milliyetçilerinkini bütünüyle kabul etmiş olması doğaldır.[29] Böylece, İstanbul'un İngilizler tarafından işgali, Mustafa Kemal'e işgal edilmiş bölgelerdeki İttihatçı yeraltı örgütünü itaatkâr bir araç haline getirme imkânı verdi. Ama yurtdışında hâlâ Mustafa Kemal'in hareketindeki İttihatçıları tekrar kendi yanlarına çekmeye ve hareketin başına başkasını getirmeye çalışabilecek birçok önemli İttihatçı vardı. Özellikle Enver orduda hâlâ tutuluyordu[30] ve Mustafa Kemal'den çok daha iyi tanınıyordu. Ulusal direniş hareketinde de faal olan birçok eski Teşkilât-ı Mahsusa eylemcisi kişisel olarak ona sadakatle bağlıydı. Ve 1920 Mayıs'ında Trabzon'da Enver için mitingler bile yapıldı.[31] 1920 ve 1921 yılları boyunca Mustafa Kemal, Enverci tehlikeye karşı savaşmakla uğraştı. Bu, hepsinden daha tehlikeliydi, çünkü Enver Anadolu'daki sol kanat muhalefetle ittifak kurmuştu ve kendini Mustafa Kemal'e karşı sol bir alternatif olarak sunmaya çalışıyordu. Bu da hem Anadolu hareketinin iç istikrarını, hem de Sovyet hükümetiyle ilişkilerini tehdit etmekteydi.

Anadolu'daki sol kanat muhalefetin ve Enver ile taraftarlarının yurda dönme teşebbüslerinin bütün öyküsü Paul Dumont tarafından ayrıntılarıyla incelenmiştir.[32] Dumont, Rus ve Batı kaynaklarından ve konuyla ilgili mevcut Türk belgelerinin hepsinden yararlanmıştır. Bu Türk kaynakları şunları içermektedir: Doğu Cephesi komutanı Kâzım Karabekir'in anıları,[33] Ekim 1921'den itibaren Trabzon'daki 13. Fırka'nın komutanı Sami Sabit'in (Karaman) anıları,[34] Ankara hükümetinin bu dönemdeki Moskova büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy'un anıları,[35] Bolşeviklerle görüşen ilk Milliyetçi murahhas olan ve Enver'in dönüşü için uğraşanların başlıcalarından biri olan Halil Paşa'nın (Kut) anıları,[36] Enver'in ailesinin arşivlerini ve Cemal Paşa'nın evrakını görme imkânına sahip olan Aydemir'in Enver Paşa biyografisi[37] ve Mete Tuncay'ın yapıtları.[38]

Dumont esas itibarıyla Türkiye'deki ilk sosyalist ve solcu hareketleri incelerken, bizi bu çalışma bağlamında İttihatçıların ülkeye dönme teşebbüsleri ilgilendirmektedir.

İttihatçı liderler Kasım'da ülkeden ayrıldıklarında Berlin'e gitmişlerdi. Enver oraya öteki liderlerden daha geç ulaşmıştı (1918'in sonuna doğru). Çünkü Kırım'dan Kafkaslara ulaşma girişiminde bulunmuştu. Mücadeleye oradan devam etmek niyetinde idi. Ama hasta olunca bundan vazgeçmek zorunda kaldı. 1919 yılı boyunca İttihatçı liderler Orta Avrupa'da, özellikle Berlin'de kaldılar. Ayrıca Münih'te, İsviçre'de ve İtalya'da da bulundular, İtilaf Devletlerinin temsilcileriyle temas kurmaya çalıştılar, ama sonuç alamadılar. Daha önemlisi Bolşeviklerle ilk bağlantıları kurdular. Talât siyasal bir geri dönüşten umudunu kesmiş ve Anadolu hareketini destekler görünüyor. Ama Enver ve Cemal İtilaf Devletlerine karşı mücadelede kendilerinin hâlâ bir rol oynayabileceğine inanıyorlardı. Planları için Sovyet hükümetinin desteğine ihtiyaç duyacaklarına ikisi de kanaat getirmişti. Çünkü muzaffer İtilaf Devletlerini dünyada mağlup eden tek güç Sovyetler'di. Böylece

ikisi de Moskova'ya gitti. Enver iki kez tutuklandığı maceralı bir yolculuktan sonra, Ağustos 1920'de Moskova'ya ulaştı. Cemal ondan önce Moskova'ya varmış bulunuyordu. Cemal hayatının geri kalanını Hindistan'daki İngilizlere karşı savaşacak bir güç oluşturmak amacıyla Afganistan ordusunu modernize etmeye uğraşarak geçirdi. 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te Ermeniler tarafından öldürüldü. Cemal'in eldeki mektupları Anadolu hareketine ve Mustafa Kemal'e sadık kaldığı izlenimi veriyor. Enver'in tersine hiçbir zaman Mustafa Kemal'e karşı bir tehdit oluşturmamıştır.

Enver'i, Moskova'da, Mayıs'tan beri (Dr. Fuat Sabit'le birlikte) Ankara temsilcisi olarak orada bulunan Halil (Kut) karşıladı. Milliyetçi delegasyonu oluşturmalarına rağmen aynı zamanda 1920 başlarında Bakü'de Bolşevik hükümetle ilişki kurmak ve Karakol-Bolşevik paktının uygulanmasını sağlamak için kurulmuş olan ilk Türk Komünist Partisi'nin de üyesiydiler. Kurucuların hepsi önde gelen İttihatçılardı. Türk Bolşevik'i Mustafa Suphi'nin[39] Mayıs'ta Bakü'ye gelmesinden sonra, savaş dönemi yönetimiyle özdeşleşmiş birtakım İttihatçılar partiden temizlendi, ama bazıları [Küçük Talât (Muşkara)[40] gibi] yerlerini korudu.[41]

Enver Moskova'ya vardığında Bakü'de yapılacak olan Doğu Halkları Kongresi'ne gidebilecek zamana sahipti. Bu kongre Bolşevik hükümetin himayesinde anti-emperyalist ve sömürgeciliğe karşı bir toplantıydı. Kongre Eylül'de Bakü'de yapıldı.[42] Enver kongrede bir konuşma yaptı, ama çoğunluk eski İttihatçılara güven duymuyordu. Kongre kesinlikle Enver'e siyasal eylemini sürdürmesi için bir platform sağlamadı. Ne var ki, Enver faaliyetini sürdürdü ve kongreden sonra, o ya da onun çevresi, Mesai adında ayrıntılı bir siyasal program ortaya çıkardı.[43]

Bu ortodoks Marksist nitelik taşımasa da, çok radikal bir programdı. Terminolojisi büyük ölçüde Marksizm'den alınmış olmasına rağmen, içeriği İslamcı, sosyalist ve korporatist fikirlerin bir karışımıydı.

Bu program muhtemelen Anadolu için hazırlanmıştı. Bunu anlamak için iç siyasal sahnede 1920 yazından beri ne gibi gelişmeler olduğunu inceleyelim.

Ulusal direniş hareketi içinde büyük ölçüde eski İttihatçılardan oluşan bir sol kanat vardı. Komünist, hatta sosyalist bile değildiler. Onların fikirleri anti-emperyalist, İslâmcı-radikalist, sosyalist ve korporatist fikirlerin Pantürkist izler taşıyan bir karışımıydı. Ama bazıları, Milliyetçi lider kadronun etkin ve önde gelen üyeleriydiler ve onların belli belirsiz solcu programı, 1920'nin Anadolusu'nda dogmatik Marksizm'den çok daha fazla ilgi uyandırdı. Bu, Mustafa Kemal'in hesaplaşmak zorunda olduğu bir gruptu.

Mayıs 1920'de Mustafa Kemal'in onayıyla Yeşil Ordu kurulunca, bu sol kanat ilk defa örgütlenmiş oldu. Yeşil Ordu padişah hükümetinin Milliyetçiler aleyhtarı propagandasına kendi propagandasıyla karşı çıkmaya çalıştı.[44] Bu grup Çerkez Ethem'in katılmasıyla ciddi bir siyasal güç haline geldi. Çerkez Ethem artık 3000 kişilik başıbozuk süvari kuvveti -bu aşamada Milliyetçiler için vazgeçilmez nitelik taşıyan bir kuvveti- komuta eden çok güçlü bir kişi durumuna gelmişti.

Karakol deneyini yaşamış olan Mustafa Kemal, gene devlet içinde devletin gelişmesi tehlikesini

hissetti ve Yeşil Ordu liderlerine bu orduyu dağıtmalarını emretti. Onlar da Temmuz'da Yeşil Ordu'yu dağıttılar. Ama mecliste ve Milliyetçi liderler arasında Mustafa Kemal'in kişisel diktatörlük planlıyor olmasından veya İtilaf Devletleriyle uzlaşmaya niyetli olmasından korkan kimseler vardı. Mustafa Kemal'e karşı Halk Zümresi şeklinde sol bir alternatif oluşturmaya karar verdiler. Halk Zümresi, Eyüp Sabri (Akgöl), Adnan (Adıvar), Şeyh Servet, Hakkı Behiç, Nâzım ve Yunus Nadi (Abalıoğlu) gibi Yeşil Ordu'nun eski mensupları tarafından Temmuz 1920'de kuruldu. Muhtemelen Çerkez Ethem de gruba katıldı.

Halk Zümresi Eylül'de, mecliste yeni anayasa görüşmeleri sırasında öne çıktı. Resmî olarak hâlâ yürürlükte olan Osmanlı anayasası 1876'da yapılmıştı, 1908 ihtilalinden sonra üzerinde küçük değişiklikler olmuştu ve artık 1920 Anadolusu için yeterli değildi.

Herkes yeni bir anayasanın gerekliliği konusunda görüş birliği içindeyken, Mustafa Kemal ve grubu, Türk ve yabancı kamuoyunu boş yere karşılarına almamak için, devletin gelecekteki sosyal ve siyasal kuruluşuyla ilgili sorunları belirsiz bırakan ılımlı bir anayasadan yanaydılar. Halk Zümresi, bu metne karşı, Enver'in programı Mesai'deki fikirleri yansıtan radikal bir alternatif önerdi. Mustafa Kemal, anayasa görüşmelerinde Halk Zümresi'nin fikirlerinden bazılarını benimsedi ve onların daha ihtiyatlı bir dille yazılmasını sağladı. Bu metin "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu" olarak kabul edildi.[45]

Ama muhalefet önlem alınmasını gerektirecek kadar ciddiydi. Sol kanatın bastırılması, Milliyetçi hareketin Sovyet desteğine ihtiyaç duyması yüzünden henüz gündemde değildi. Bu nedenle Mustafa Kemal, daha ustaca bir yol izledi. Halk Zümresi'nin bazı ılımlı üyelerini yeni bir parti, 'resmî' bir Türkiye Komünist Fırkası kurmaya ikna etti. Bu yeni partiyi kontrol altında tutmak için bazı yüksek rütbeli askerlerin de partiye katılmalarını sağladı.

Ne var ki, ne 'gerçek' komünistler -ki bunlardan birkaçı Halk Zümresi'ndeydi- ne de Bolşevikler bu oyuna kandılar. Bolşevikler yeni partinin 3. (Komünist) Enternasyonal'e katılmasını reddederken, 'gerçek' komünistler Kasım'da Mustafa Suphi'nin birkaç taraftarıyla birlikte bu partiye katılmak yerine, ayrı bir parti, Halk İştirakiyûn Fırkası'nı kurdular.[46] Türkiye'deki bu gayri resmî komünist partisinin sonu Ocak 1921'de geldi. Mustafa Kemal Çerkez Ethem'in başıbozuk kuvvetlerinin (bunlar hâlâ bağımsız olarak hareket ediyorlardı ve bir huzursuzluk kaynağı idiler) düzenli bir orduya dönüştürülmesini talep etti. Ethem bunu reddedince üstüne ordu gönderdi. Çerkez Ethem kaçmak zorunda kaldı ve Yunan tarafına geçti. Askerleri esir alındı. Böylece askeri tehdit ortadan kaldırılmış oldu. Mustafa Kemal aşırı solcuları bastırmakta hiç zaman kaybetmedi.

Ankara'ya gitmeye çalışan Mustafa Suphi liderliğinde partili bir heyet, yolda karşılaştıkları şiddetli gösteriler nedeniyle Trabzon'a dönmek zorunda kalmışlardı (gösteriler Kâzım Karabekir tarafından örgütlenmişti). 29 Ocak'ta gemiyle yeniden denemeye karar verdiler, ama Trabzon'da İttihatçıların güçlü adamı Yahya Kâhya'nın adamları tarafından katledildiler.[47] Yahya Kâhya'nın Milliyetçi liderlerin mi, yoksa yurtdışındaki İttihatçıların mı emriyle hareket ettiği sorusu açıklığa kavuşturulamamıştır. Her iki tarafın da Mustafa Suphi'den çekinmeleri için nedenleri vardı. Anadolu

hareketinin başarısı açısından son derece hayatî önemi olan Sovyet yardımı için onlara rakip çıkabilirdi. Yahya Kâhya bağımsızlık mücadelesindeki birçok kişi gibi hem Milliyetçi hem de İttihatçı idi.

Aynı zamanda Halk İştirakiyûn Fırkası kapatıldı ve bazı liderleri mahkeme önüne çıkarıldı. Böylece, Enver hâlâ serbest ve Mustafa Kemal için potansiyel bir tehlike iken, Mustafa Kemal de yaklaşan mücadele için durumunu sağlamlaştırmayı başardı.

Enver Doğu Halkları Kongresi'nden Moskova'ya döndü, oradan da Berlin'e gitti. Daha sonraki 8 ay boyunca, bir yandan Mustafa Kemal'i kuşkulandırmamaya ve Milliyetçi davanın sadık bir destekleyicisi olarak görünmeye çalışarak, öte yandan Bolşeviklere Anadolu'da Sovyet askerî desteğinin istenebileceğini göstermeye çalışarak bir denge kurmaya çalıştı. Bu amaçla Mustafa Kemal'e karşı daha güvenilebilir sol bir alternatif olarak görünmeye uğraştı. Aracılık eden Halil (Kut) onu bundan vazgeçirmeye çalıştı,[48] ama başaramadı.

Enver Berlin'de "İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı" gibi şatafatlı bir adla bir örgüt kurdu. Gerçekte, bu örgüt Avrupa'ya İslâm ülkelerinden gelen bir avuç mülteci tarafından kurulmuştu. Bunların çoğu da eski Teşkilât-ı Mahsusa üyesiydi.[49] Kendi ülkelerinin 'delegeleri' olarak örgütte yer alıyorlardı (Enver bu çeşit hayalî planlardan çok hoşlanmış gözüküyor). Ardından, bu örgütün bir Türk kolunu kurdu: Halk Şuralar Fırkası. Şubat'ta Moskova'ya döndü ve artık açıktan açığa Anadolu'ya dönme hazırlıklarına başladı. Ama gene Mustafa Kemal bir adım ilerideydi. Halk Şuralar Fırkası'nın propaganda malzemeleriyle Amasra'ya gelen, Enver'in adamı Binbaşı Naim Cevat tutuklandı. Şubat'ta Trabzon'a gelen Halil'e (Kut) bu ülkede kalamayacağı bildirildi. Yahya Kâhya'nın ve milislerinin yardımıyla üç ay kalmayı başardıysa da, sonunda (Mayıs'ta) ayrılmak ve Batum'da yerleşmek zorunda kaldı.[50] Kuşkulanılan başka İttihatçılar da geri gönderildiler.[51] Sadakatlerinden kuşku duyulan subaylar Doğu Cephesi'nden uzaklaştırıldı.[52] Enver Moskova'da dönmek için iyi bir zaman kollarken, Anadolu'da durum kritik bir hal aldı. İlk Yunan saldırısı İnönü Savaşı'nda (30 Mart) durduruldu, ama ondan sonra Yunan ordusu yeniden tertiplendi ve Temmuz başlarında yeni saldırıyı başlattı. Türk direnişine rağmen Yunanlılar hızla ilerlediler. 17 Temmuz'da Kütahya ve 19 Temmuz'da Eskişehir düştü.

Bütün ilkbahar boyunca ulusal hareket içerisinde büyük huzursuzluk yaşandı. Özellikle Londra Konferansı'nda Ankara hükümetinin temsilcisinin [Bekir Sami (ö. 1932)] Sevr Antlaşması'nın yeniden düzenlenmesi karşısında birçok ödün vermeye razı olması, durumu gerginleştirdi.[53] Radikaller, Mustafa Kemal'in çevresinin İtilaf Devletleriyle bir anlaşma yapmaya hazırlandığından şüphe ediyorlardı, bu da Anadolu'da gerçek bir ihtilal umutlarının sonu demek olacaktı.[54] Haziran'da "amcası Halil Paşa ve Küçük Talât Bey de içinde olmak üzere Enver Paşa taraftarlarının başarısız bir darbe düzenledikleri"[55] yolunda bazı söylentiler dolaşıyordu. Ve askerî durum gerçekten tehdit edici bir hal alınca, "hepsi Enver Paşa'nın dönmesini istemeye başladı."[56]

Bu muhalefet karşısında Mustafa Kemal mecliste gücünü artırmaya çalıştı ve Mayıs 1921'de daha

çok disiplin ve amaç birliği sağlamak için taraftarlarını bir parlamenter parti olan Müdafaa-i Hukuk Grubu etrafında birleştirdi. Muhalifler İkinci Grup'u kurarak karşılık verdiler. Bu grubun radikallerden muhafazakârlara çok farklı görüşte üyeleri olmakla birlikte, tek amaç için birleşmişlerdi: Millet Meclisi'nin egemenliğini korumak ve Mustafa Kemal'in diktatörce yetkiler elde etmesini engellemek. Hüseyin Avni (Ulaş) (avukat, Erzurum mebusu), Celalettin Arif (1875-1930) (son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin başkanı, Erzurum mebusu) ve Çolak Selahattin(Köseoğlu) (Miralay, Mersin mebusu) tarafından kurulan bu grubun, eğer başlıca üyelerinin siyasal geçmişi incelenirse, Birinci Grup'tan daha İttihatçı bir karakteri olmadığı görülür. Gene de, Ankara'da bulunan bazı Enver taraftarlarının [(Şükrü (Oğuz), Trabzon mebusu ve Adliye Vekili Hafız Mehmet (1926'da idam edilmiştir), Hilmi] gruba katıldıkları doğrudur.[57]

Enver nihayet kaçınılmaz kararı verdi ve 30 Temmuz'da Trabzon vilayeti sınırına yakın olan Batum'a gitmek üzere Moskova'dan ayrıldı. Orada Halil (Kut), Küçük Talât (Muşkara) ve Dr. Nâzım ile buluştu. Eşrefin kardeşi ve Orta Asya'da çalışmış ünlü bir Teşkilât-ı Mahsusa eylemcisi olan Kuşçubaşızâde Hacı Sami[58] de onunla birlikte Moskova'dan gelmişti. Yahya Kâhya ve örgütüyle günü gününe irtibat halindeydiler, onun Trabzon'daki örgütü, içlerinde Hafız Mehmet'in de bulunduğu Anadolu'daki Enver taraftarlarınca ziyaret ediliyordu. Batum'dakiler Türkiye'ye girme ve cepheye gitme yollarını tartıştılar, gönüllüler grubuyla, hatta kılık değiştirerek asker görünüşünde gitmeyi bile düşündüler. 5-8 Eylül tarihleri arasında Batum'da resmî bir kongre bile yaptılar, hem de –bekleneceği gibi– Halk Şuralar Fırkası adı altında değil, yeniden canlandırılan İttihat ve Terakki Fırkası olarak. Halk Şuralar Fırkası programını bütün olarak kabul ettiler.

Ne var ki, Enver, uygun olmayan zamanlaması ve Mustafa Kemal'in önceden aldığı önlemler yüzünden gene yenilgiye uğradı. Batı Cephesi'ndeki Yunan zaferlerinin yarattığı acil durum nedeniyle Millet Meclisi, 5 Ağustos'ta Mustafa Kemal'e diktatörce yetkiler verdi. 23 Ağustos ile 15 Eylül tarihleri arasında meclis suskundu ve herkes heyecanla Sakarya'daki Türk-Yunan çarpışmalarının sonucunu bekliyordu. Türk ordusunun zaferi (Yunanlıların geri çekilmeye başladığı tarih olan 15 Eylül'de kesinleşmişti) yalnızca Ankara'yı değil, ama aynı zamanda Mustafa Kemal'in önder olarak yerini de kurtardı. İtibarı fevkalâde arttı ve Sovyet hükümeti de onu Türkiye'nin tek lideri olarak kabul etti. Enver artık liderlik fırsatını kesin olarak kaçırmıştı.

Enver iki hafta daha Batum'da kaldı, sonra Hacı Sami'yle Orta Asya'ya gitti. Oradaki maceraları bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır. 22 Haziran 1922'de Kızıl Ordu'yla bir çarpışma sırasında öldürüldü. Bir daha Türk sınırlarına hiç yaklaşamamıştı.[59]Halil Batum'daki çalışmalarına bir süre daha devam etti. Dönen savaş tutsaklarını (Ruslar 60.000 askeri tutsak etmişti) etkilemeye ve Kâzım Karabekir ile Mustafa Kemal'in arasını açmaya çabaladı.[60]

Bu öykünün ilginç bir epilogu vardır. 18 Kasım'da Filibeli Hilmi (ünlü bir İTC fedaisi, Teşkilât-ı Mahsusa üyesi ve dönemin Ardahan mebusu)[61] Trabzon'a gelmiştir. Yolda Mustafa Kemal'in kişisel elçisi olarak Enver'le buluştuğunu, Enver'i Anadolu hareketine karışmamaya ikna etmeye çalıştığını

iddia etmiştir. Mustafa Kemal'den Ali Fuat'a (Cebesoy) bir tavsiye mektubu taşıyordu ve Batum yoluyla Moskova'ya gitmek için bir izin belgesi istedi.

Ekim'de İttihatçıların sınır faaliyetlerini durdurmak göreviyle Trabzon'daki fırkanın komutanlığına getirilen Sami Sabit (Karaman),[62] gitmesine izin vermedi ve talimat istedi. Batı Cephesi karargâhı (Kâzım Karabekir) da, genelkurmay başkanı (Fevzi Çakmak) da Hilmi'nin görevinin ne olduğu hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Ama durum Mustafa Kemal'in 28 Kasım tarihli telgrafıyla açıklığa kavuştu.

Mustafa Kemal, Ağustos ve Eylül aylarındaki ulusal bunalım sırasında Enver'in dönüp sorun çıkarmasını istemeyen Ankara'daki bir grup Enver yandaşıyla görüşmeler yapmıştı. Mustafa Kemal'e göre, içlerinden birini Enver'e üç öneri götürecek bir aracı olarak göndermeyi önermişlerdi. Bu öneriler şunlardır: Enver savaş sırasında Anadolu'ya gelmeyecek, eğer Türkiye İngilizlerle bir anlaşmaya varırsa İslâm dünyasında kargaşa yaratmayacak, barıştan sonra bir süre Türkiye'de siyasal mücadele yapmayacaktı. Öneriler mektubu otantiktir.[63]

Aynı zamanda Mustafa Kemal Hilmi'ye bir başka telgraf çekti, artık görevinin sona erdiğini bildiriyordu. (Enver çoktan Türkistan'a gitmişti.) Bu sırada Hilmi, Sami Sabit'i (Karaman) önce ikna etmeye çalıştı, sonra da tehdit etmeye kalkıştı, kendisinin ve Ankara'daki grubunun barış sağlanır sağlanmaz 'ahlaksız' Mustafa Kemal'i devirmeyi düşündüklerini söyledi.[64] Sami Sabit işbirliği yapmayı kabul etmeyince, Hilmi Ankara'ya kendisine karşı gösterilen tavrı protesto eden telgraflar yolladı. Telgraf gönderilen kişilerin listesi ilginçtir. Çünkü Ankara'daki Enver yandaşlarının kimlerden oluştuğu hakkında bize ipucu vermektedir. Bunlar Adnan (Adıvar), Eyüp Sabri (Akgöl), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Mahmut Esat (Bozkurt) (1882-1943), Hüseyin Avni (Ulaş) ve Hafız Mehmet idi. Bu kişilerin hepsi Halk Zümresi ya da İkinci Grup muhalefetiyle ilişkili olduğu bilinen mebuslardı. Adnan bu listeye meclis başkan vekili olduğu için de alınmış olabilir. Trabzon'daki yerel Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de, Sami Sabit'in tutumunu Millet Meclisi başkanlığına ve Doğu Cephesi komutanlığına gönderilen mektuplarla şiddetle protesto etmiştir.[65] Ama, Ankara'daki pek çok önemli kişinin ve yerel direniş grubunun desteğine rağmen, Hilmi mücadeleyi bırakıp dönmek zorunda kalmıştır. Bu, Ankara'daki İttihatçıların Enver ile Mustafa Kemal arasında aracılık etme girişiminin sonu anlamına geliyordu.

Mustafa Kemal'in yerine Enver'i getirmeye yönelik 1921'deki girişimlere az çok ilgi gösterilirken, Türkiye'de İttihatçıların son gerçek siyasal eylemi hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir: Nisan 1923'teki İttihatçı Kongresi'ne değinmek istiyorum. Bu kongre hakkında kaynaklarımız 1926 suikastiyle ilgili mahkeme tutanaklarından,[66] kongreye katılan Hüseyin Cahit Yalçın'ın siyasal anılarından,[67] İstiklâl Mahkemesi üyesi Kılıç Ali'nin anılarından [68] ibarettir.

İttihatçıların son kongresi Nisan 1923'te toplanmıştır, ama kongrenin kökenleri 16-20 Ocak 1923 [69] tarihleri arasında Mustafa Kemal ile Kara Kemal arasındaki bir görüşmeye dayanmaktadır.[70]

Elbette, Eylül 1922'de Yunanlılara karşı kazanılan kesin zafer Mustafa Kemal'in yerini

kuvvetlendirmişti. Ne var ki, zafer sonrası siyaseti şiddetli bir muhalefetin doğmasına yol açmıştı. Bu, hem 1921 yazından beri İkinci Grup adıyla örgütlenmiş muhalefetten, hem de Mustafa Kemal'in kendi Müdafaa-i Hukuk Grubu'ndan kaynaklanıyordu. Eleştirilen noktalar şunlardı: a) Askerî kriz ortadan kalktıktan sonra Mustafa Kemal'in ve öteki komutanların siyasal mevkilerinden ayrılmaya yanaşmamaları, b) Trakya ve İstanbul'un henüz geri alınmamış olmasına karşın, hükümetin Mudanya Ateşkes Antlaşması'nı imzalamaktaki aceleciliği, c) Mustafa Kemal'in cumhuriyet ilan etme niyetinde olması ve d) Ankara'nın sürekli olarak başkent olacağı endişesi. Saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922) yalnızca meclisteki gericileri değil, başka birçok kişiyi de kaygılandırmıştı. Bu kaygı, özellikle, nüfusun önemli bir kısmını devlet memurlarının oluşturduğu İstanbul'da kuvvetliydi. İstanbul'daki memurlar, bu kararla kendi varlıklarının tehdit edildiğini düşünüyorlardı.[71]

1923'te Mustafa Kemal bu muhalefeti ortadan kaldırmak için Millet Meclisi'nin dağılmasını ve yeni seçimlerin yapılmasını sağladı. Bu seçime katılacak adayları kendisi seçti ve bu adaylar yeni adı Halk Fırkası olan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun dokuz umdesini benimsemek zorundaydı. Muhalefet yapmak Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda Nisan'da yapılan değişiklikle imkânsız hale gelmişti.[72] Eski İkinci Grup'un üyelerinin üçü dışında hiçbiri yeni meclise giremedi.

Ankara'daki muhalefete karşı bu tedbirleri almadan önce Mustafa Kemal, 1923 yılının Ocak ve Şubat aylarında, görüşlerini kamuoyuna yaymak için Batı Anadolu'nun büyük bir kısmını kapsayan bir gezi yaptı. Önce Eskişehir'e, daha sonra da 16 Ocak'ta İzmit'e gitti. İzmit'te İstanbul'dan gelen basın mensuplarıyla uzun bir basın toplantısı yaptı.[73] 22 Ocak'ta Bursa'ya gitti, oradan Eskişehir'e döndü. Eskişehir'den İzmir'e gitti. Orada ilkin annesinin mezarını ziyaret etti (Annesi 14 Ocak'ta İzmir'de ölmüştü). Vilayetin ileri gelenleriyle ve mülkî amirleriyle görüştü. 29 Ocak'ta Latife Hanımla[74] evlendi. 30 Ocak'ta da gazetecileri kabul etti. 31 Ocak'ta İktisat Kongresi için İzmir'e gelen delegelere 7 saatlik bir konuşma yaptı. Daha sonra Balıkesir'e gitti ve Gelibolu'daki birlikleri denetledi. 17 Şubat'ta İktisat Kongresi'ni resmen açmak için İzmir'e döndü. Lozan'daki barış görüşmeleri kesildiği sırada Ankara'ya döndü. Mart'ta ikinci bir geziye, bu kez Güney Anadolu gezisine çıktı.

İzmit'te İstanbul'dan gelen gazetecilerle konuşurken, Kara Kemal'le de görüştü.Bu görüşmeyi kimin istediği kesin olarak bilinmemektedir. Görüşme gizli tutuldu ve Mustafa Kemal ondan anılarında hiç bahsetmedi. Kara Kemal arkadaşlarına görüşme isteğinin Mustafa Kemal'den geldiğini söylemiştir. Mustafa Kemal'in Batı Anadolu gezisinin bütünü bu iddiayı destekler niteliktedir. Bu gezinin kamuoyunu yönlendiren kişileri kazanmak için yapıldığı değerlendirmesi yaygındır. Bu kişiler her zaman bu amaçla davet edilmişlerdir.[75] Dolayısıyla Kara Kemal'in de İstanbul'da nüfuzu olan bir kişi ve kamuoyunun önemli bir kesiminin temsilcisi olarak çağrılmış olması ihtimali yüksektir.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu İzmit'te Kara Kemal ile Mustafa Kemal arasında yapılan görüşmelerden bahsediyor. Buna göre, Velid Ebüzziya ve kendisinin de hazır olduğu bu

görüşmelerde, Mustafa Kemal seçimlerde, İstanbul'da var olan üç örgütün (Velid Ebüzziya'nın Mim Mim Grubu, Yakup Kadri'nin ARMHC ve Kara Kemal'in İTC) ARMHC bayrağı altında birleşmelerini emretmiş. Elbette, Yakup Kadri'nin bahsettiği bu görüşme ile Hüseyin Cahit'in söz ettiği görüşme farklı görüşmeler olabilir.[76]

Mustafa Kemal bu konudan söz etmediği ve Kara Kemal de 1926'da mahkeme önüne çıkmadığı (intihar etmiştir) için, bu görüşmeyle ilgili elimizdeki tek belge yapılan program ve 1926'daki İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan bazı kişilerin tanıklıklarıdır.

Kara Kemal'in onlara söylediğine göre, Mustafa Kemal, şimdi, savaş kazanıldıktan sonra İttihatçıların ne yapmayı planladıklarını sormuştur. Kara Kemal, İTC üyelerinin bütün ülkeye ve Avrupa'ya dağıldığını ve kendisinin onlar adına konuşamayacağını, ama kendisinin var olan ulusal lider kadro idaresinde çalışacağını söylemiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal ona, arkadaşlarının İTC'nin gelecekteki rolü hakkında ne düşündüklerini öğrenmesi için onlarla görüşmesini önermiştir.[77] Her iki tarafın da İTC dört yıl önce feshedilmiş olmasına rağmen, onun mevcut olduğunu kabul eder görünmeleri ilginçtir.[78]

Kara Kemal toplayabildiği kadar önde gelen İttihatçı'yı toplamak için çalışmaya başladı. Bir toplantı ya da kongre için çağrılar yapıldı ve birtakım önde gelen eski İttihatçılar gelecekteki siyasal rollerini tartışmak üzere 12-13 Nisan'da Cavit'in (eski İttihatçı maliye nazırı) evinde toplandılar. Cavit'in evi geniş olduğu için seçilmişti.

Toplantıya kimlerin katıldığı kesin olarak belli değildir. Yalçın anılarında onların adını vermez. 1926 davası sırasında pek çok İttihatçı tutuklanmıştır, ama onların hepsi toplantıya katılmamıştır. 15-20 kişi dolayında oldukları söylenmektedir.[79] Ama 1926'daki tanıkların ifadelerinde verilen adlar birbirini tutmamaktadır.[80] Toplantıya katıldığı kesin olanlar şunlardır: 1. Cavit, 2. Dr. Nâzım, 3. Dr. Rüsûhî, 4. Ahmet Şükrü,[81] 5. Kara Kemal, 6. Hüseyin Cahit (Yalçın), 7. Filibeli Hilmi, 8. Yenibahçeli Nail,[82] 9. Çolak Selahattin, 10. Vehbi,[83] ll. Ahmet Nesimi (Sayman),[84] 12. Hüseyinzâde Ali (Turan). Muhtemelen İsmail Canbulat, Rahmi (Evranos) ve Küçük Talât (Muşkara) da toplantıya katılanlar arasındadır.

Görüşmeler iki gün sürmüştür. Tartışılan konular, toplantının kendisi, yaklaşan seçimler ve parti programı sorunudur. Toplantının yapılmasına Ankara'dan gelebilecek itiraz konusunda bir rahatsızlık vardı. Özellikle Mustafa Kemal'in bu toplantının yapılmasını önerdiği görüşme ile toplantı arasında üç aylık bir sürenin oluşu bu rahatsızlığın kaynağıdır. Bu nedenle meclis başkanına bu ikisinin bağlantılı olduğunu açıklayan bir mektup ya da telgraf gönderilmesine karar verilmiştir.

İkinci konu, İTC'nin seçimlerde kendi adaylarını çıkarıp çıkarmayacağı sorunuydu. Bütün tanıklar kongrenin seçimlere bir muhalefet partisi olarak katılmamaya karar verdiğini belirtmişlerdir. (Bu imkâna sahip olduklarını varsaymışlardır.) Kongre Mustafa Kemal'in liderliğini kabul etmiş ve onun seçeceği adaylara destek olmaya karar vermiştir. İfade verenler, İttihatçı kişilerin Mustafa Kemal'in onayıyla tek tek seçime girme konusunda da görüş birliği içinde değildir. Cavit ve

Şükrü böyle söylemektedir, ama Hüseyin Cahit (Yalçın) bunu bile kabul etmemektedir.[85]

Gündemdeki üçüncü konu parti programıydı. Bir programın tartışıldığı ve bu programın da canlandırılan İTC'nin programı olmasının amaçlandığı kesindir. Gerçekten programın ilk maddesi de bunu açığa vurmaktadır: "İttihat ve Terakki bütün hürriyetlere taraftar radikal bir siyasî fırkadır."[86]

Dokuz maddelik program, iki meclis, güçler ayrılığı, yeni bir anayasa ve başkent olarak İstanbul'u benimseyişiyle, Ankara'da Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na göre var olandan daha konvansiyonel, Batı tipi bir demokrasiyi amaçlamaktadır.[87] Kaba çizgileriyle bu program, bir buçuk yıl sonrasının Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programına benzemektedir.

İlk bakışta kongrenin seçime ayrı bir parti olarak katılmama kararı vermesi ve aynı zamanda bir İTC parti programı yapması bir çelişki gibi gözükmektedir. Bunun açıklaması biraz şaşırtıcı olmakla birlikte basittir: Kongre, Mustafa Kemal'e canlandırılan bir İTC'nin liderliğini önermiştir. Anlaşılan, kendi önemlerini abartan bu kişiler, kendilerini hâlâ Mustafa Kemal'le siyasal güç konusunda müzakere edebilecek düzeyde görüyorlardı. İTC'nin canlandırılması karşılığında seçimlerde destek olmayı öneriyorlardı.

Ne var ki, Mustafa Kemal kendisini bu öneriyi reddedecek kadar güçlü görüyordu. Nitekim öyle yaptı. Kongre kararları ona gönderildi ve bir hafta sonra o da nazik bir ret cevabı gönderdi.[88] Öte yandan, *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'nun 15 Nisan 1923'te (yani birinci meclisin toplandığı son gün) değiştirilmesi de bir tesadüf olamaz. Bu değişiklikle *Dokuz Umde* programı dışında siyaset yapmak fiilen yasaklandı.

Bu sırada, İttihatçıların toplantısı hakkında söylentiler basına ulaşmıştı ve buna karşılık Mustafa Kemal resmî haber ajansına (Anadolu Ajansı) kendisine İTC'yle hiçbir işbirliği önerisinin ulaşmadığını söyledi. Ayrıca, İTC 1918'de feshedildiği için, hiç kimsenin onun adına konuşma hakkına sahip olmadığına da işaret etti.[89]

Yalçın'a göre bu, meselenin sonudur. Ama bu gruptan olan Şükrü ve İsmail Canbulat normal Halk Fırkası mebusları olarak meclise seçildiler ve Aydemir'e göre,[90] Cavit'le bağlantı halinde kaldılar ve meclisteki gelişmeler üstüne ona düzenli raporlar gönderdiler. Ne yazık ki, kaynağını söylemiyor ve doğrudan alıntılar vermiyor.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Temmuz 1923 seçimlerinde yalnızca Mustafa Kemal'in onayladığı adaylar seçildi. Ama yılın ikinci yarısında yeni bir muhalefet ortaya çıktı. İlgili kişilerin gene İttihatçı bir geçmişleri vardı, ama asıl önemleri Kurtuluş Savaşı'ndaki rollerinden kaynaklanmaktadır.

Ulusal hareketin ilk liderleri, Anadolu'ya, Mustafa Kemal'le ya da ondan önce gitmiş olan [Refet (Bele) (1881-1963),[91] Rauf (Orbay), Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım (Karabekir) gibi] kişiler, Mustafa Kemal'i körü körüne izlemeye hazır olan ve onunla eski arkadaşlarının arasını açmaya çalışan Anadolu'ya görece geç gelenler tarafından gitgide geriye itildiklerini hissettiler. Bu grubun başını Kılıç Ali (1888-1971),[92] Ali (Çetinkaya) (1878-1949),[93] Recep (Peker) (1888-1950),[94] İsmet (İnönü), Yunus Nadi (Abalıoğlu) gibi kişiler çekiyordu.

Eski liderler, temel siyasal kararlarda kendilerine danışılmasının hakları olduğunu, ama çoğu zaman dışlandıklarını düşünüyorlardı.

Ama bu, aynı zamanda siyasal bir çekişme idi. Halk Fırkası içindeki önemli bir kesim, Mustafa Kemal'in geliştirdiği radikal siyasetlere ve otoriter eğilimlere karşı çıkıyordu. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılışı, bu kurum Sultan Vahdettin'in İtilaf Devletleriyle işbirliği yapmasıyla özdeşleştirildiği için, bu grup tarafından kerhen kabul edilmişti. Ayrıca, İtilaf Devletleri de, Lozan Barış Konferansı'na Ankara'dan ve İstanbul'dan delegeler çağırarak saltanatın kaldırılışını zorunlu hale getirmişti.

İktidar partisindeki fikir ayrılığının ilk belirtileri doğrudan doğruya Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması üzerine ortaya çıktı. Türk delegasyonunun başkanı olan İsmet, birçok kere Ankara'daki Rauf (Orbay) hükümetinin isteklerine aykırı hareket etmişti. Daha kötüsü, bu anlaşmazlık sırasında hükümet üyelerini ve başvekili atlayarak doğrudan doğruya meclis başkanına yönelmişti. Görüşmeler sürdüğü sırada hükümet ile delegasyon arasındaki ayrılık Türk tarafına zarar verebilirdi. Bu nedenle Rauf sessiz kaldı. Antlaşma imzalanır imzalanmaz görevinden çekildi. İsmet'in dönüşünü beklemeksizin başkentten ayrıldı.

İkinci kriz cumhuriyetin ilanı konusunda başgösterdi. Saltanatın kaldırılışından yaklaşık bir yıl sonra Mustafa Kemal Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan etti. Cumhuriyetin ilanına karşı çıkması beklenebilecek önde gelen siyasetçilerin çoğu ülkenin başka yerlerindeyken, Ali Fethi (Okyar) kabinesinin çekilmesini istedi. Bu, meclise yeni bir hükümet oluşturma görevi yükledi.[95] Ama, meclis bölünmüş olduğu, daha önemlisi Mustafa Kemal, yandaşlarının yeni kabinede yer almalarını yasakladığı için, meclis görüşmeleri bir sonuca ulaşamadı. O zaman Mustafa Kemal dikkatle hazırlanmış hamlesini yaptı. Yandaşları onu hakem olarak çağırdılar, o da meclise sorunun yapısal bir sorun olduğunu ve ancak anayasayı değiştirerek çözülebileceğini söyledi. Kendisinin bir önerisi vardı, bu da cumhuriyetin ilanıydı. Meclis şaşkınlığa uğradı ve önceden hazırlanmış birkaç yandaşın yardımıyla öneri kabul edildi.

Birçok kişi bu ani kararla şaşkına dönmüştü ve birçokları da kararın alınış şeklinden hoşnut olmamıştı. Böyle tepki gösterenler arasında Rauf'un (Orbay) çevresindeki grup ve İstanbul basınının çoğunluğu yer alıyordu. Rauf'un çevresindeki önde gelen Milliyetçilerden hiçbirine olacak değişiklikler danışılmamış, hatta bilgi bile verilmemişti. O sırada İstanbul'da olan Refet Paşa (Bele) 101 pare top atışıyla uyanmıştır. Vatan gazetesinde verdiği bir röportajda öfkesi açıkça belli olan Rauf, kimsenin cumhuriyet kelimesini bir fetiş yapmaması gerektiğini söyleyerek tepki gösterdi. Okurlara Orta Amerika'daki cumhuriyetleri hatırlatıyordu. Bunlar sözde cumhuriyetti ama, gerçekte iktidar tutkunu generaller tarafından idare olunuyordu.[96] Hüseyin Cahit (Yalçın) Tanin'deki yorumunda, bunun 1922 yılında saltanattan ayrılmış olan halifeliğin kaldırılmasına doğru bir ilk adım olacağından endişe duyduğunu belirtti.

Bir süre sonra haklı olduğu ortaya çıktı. Kuramsal olarak Halife Abdülmecit'in görevi bir çeşit

modern İslâm papası gibi dinseldi. Ama bu kavrayış hiçbir zaman bütünüyle dinsel nitelikte kalmamış olan halifelik geleneğine aykırı idi. Saltanatın yerini derhal yeni bir hükümet şekli almadığı için (saltanatın kaldırılışı ile cumhuriyetin ilanı arasında bir yıllık bir süre vardır) birçoklarının halifeyi bir çeşit anayasal hükümdar olarak,partiler üstünde ulusal birliğin bir simgesi olarak görmeye başlaması gayet doğaldı. Cumhuriyet ilan edildikten ve Mustafa Kemal cumhurbaşkanı seçildikten sonra bile, hâlâ halife bir güç odağı oluşturabiliyordu. Mustafa Kemal bunu görmezlikten gelmemeye karar verdi ve halifeliği kaldırmaya hazırlandı. İki yıl önce yalnızca dinsel yetkileri olan bir halife fikrini kendisi ortaya attığı halde, şimdi bu fikri mecliste alay konusu yaptı.

Mustafa Kemal'e harekete geçme fırsatı veren gene bir çeşit yabancı müdahale oldu. İki Hint Müslüman, Emir Ali ve Ağa Han, Başvekil İsmet'e (İnönü) yalnızca dinsel yetkileri olan bir halifenin İslâm dünyasında daha çok saygı uyandıracağını belirttikleri ve Türk hükümetinden halifenin daha önemli bir rol oynamasına imkân sağlanmasını istedikleri bir mektup yazdılar. Mektup daha Ankara'ya bile ulaşmadan, İstanbul basınında yayınlandı ve hükümeti destekleyen gazetelerce Türkiye'nin içişlerine hoşgörülemeyecek bir müdahale olarak gösterildi. Mustafa Kemal de 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılmasına ilişkin bir önerge verdi. Bu önerge kabul edildi.

Rauf ve çevresi için bu kopma noktası idi. Onların gözünde Mustafa Kemal'in diktatörce tutkularını engelleyebilecek tek güç kaldırılmıştı. Ayrıca bu kişilerin bir kısmı Osmanlı hanedanına içten bir sadakat besliyorlardı.[97]

İktidar partisi içindeki kişisel ilişkiler artık öyle kötüleşmişti ki, işbirliği imkânsız hale gelmişti. Rauf'un cumhuriyetin ilanına tepkisi üzerine, o ve Refet partideki radikaller tarafından vatan haini sayıldılar ve hem meclisin hem de iktidar basınının (Ankara'da Hâkimiyet-i Milliye ve İstanbul'da Cumhuriyet) sürekli saldırılarına hedef oldular.[98] O sırada orduda görev yapmakta olan, onların görüşlerini paylaşan Ali Fuat (Cebesoy) ve Kâzım (Karabekir) gibi onlar da izlendiklerini, hatta mektuplarının açılıp okunduğunu fark ettiler[99] ve Halk Fırkası'ndan ayrılmaya karar verdiler.

1924 yazında bir muhalefet partisi kurma hazırlıklarına başladılar. 26 Ekim'de Kâzım Karabekir Birinci Ordu müfettişliğinden ayrıldı. 30 Ekim'de de Ali Fuat (Cebesoy) İkinci Ordu müfettişliğinden istifa etti.

Mustafa Kemal'e göre, bu, bir komployla karşı karşıya olduğunu anladığı zamandır.[100] Aynı zamanda Millet Meclisi'nde milletvekili olan bütün subayların siyasetten ayrılmalarını emrederek bu duruma tepki gösterdi. Bütün subaylar bu emre itaat etti, yalnızca Cafer Tayyar (Eğilmez) ve Cevat (Çobanlı) bu kararın nedenini öğrenmek istedi ve derhal askerlik görevlerine son verildi. Böylece Mustafa Kemal, bir hamlede, meclisteki muhalefet ile ordunun bağlantısını kopardı ve ordunun kendisine bağlılığından emin olmuş oldu.

Muhalefet partisi Dahiliye Vekâleti'nden izin alındıktan sonra 17 Kasım 1924'te resmen kuruldu. Yeni partinin adı için değişik öneriler vardı. İstihlâs Fırkası ve Cezri Cumhuriyet Fırkası üzerinde duruldu, ama sonunda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ismi seçildi. "Cumhuriyet" kelimesinin

seçimi taktik bir hamleydi ve Halk Fırkası'nı bir hayli rahatsız etti, Halk Fırkası'nın adına "Cumhuriyet" kelimesinin eklenmesine neden oldu (Cumhuriyet Halk Fırkası).

CHF'den istifa dalgasıyla millî mücadelenin en önemli liderlerinin çoğu muhalefete katıldı. Bunlar arasında Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir, Refet (Bele), Rauf (Orbay), Cafer Tayyar (Eğilmez), Rüştü, Adnan (Adıvar), Mehmet Arif (1882-1926) (Mustafa Kemal'in eski yaveri) ve Bekir Sami bulunuyordu. İsmail Canbulat ve Ahmet Şükrü de yeni partiye katıldı. Yeni parti resmen cumhuriyeti desteklemesine rağmen, programı CHF ilkelerinden[101] ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'ndan birtakım açık farklılıklar gösterir. Yeni partinin programındaki en çok göze çarpan noktalar, demokratik kontrol mekanizmalarının ve adem-i merkeziyetin vurgulanması, güçler ayrılığı, iki meclisli bir parlamenter sistem ve dinsel inançlara saygı gösterilmesiydi. Programın 12. maddesi ilginçtir ve açıkça Mustafa Kemal'i hedeflemektedir. Bu maddeye göre, cumhurbaşkanı seçilen bir mebus meclisteki görevinden ayrılacaktı, böylece cumhurbaşkanı günlük parti siyasetinin dışında kalmaya zorlanacaktı.[102]

Kısacası TCF, Kemalist yönetimin daha radikal ve otoriter eğilimlerine karşı ılımlı ve Batı tipi liberal bir alternatifi temsil ediyordu. TCF programı, bu açıdan 1923 İttihatçı programını hatırlatmaktadır. O zamanki birtakım gazete yazılarının TCF'nin bir İttihatçı girişimi olduğunu ileri sürmelerine rağmen, 1923'teki İttihatçıların yeni parti veya programı üzerinde herhangi bir önemli etkisi olduğuna ilişkin hiçbir belge yoktur. Elbette, TCF programındaki siyasal yapı, eski liderlere, Mustafa Kemal ve yandaşlarının hâkim olduğu mevcut monolitik sistemden daha fazla faaliyet imkânı sağlayacaktı, ama bu TCF'nin kuruluşunun dürüst siyasal ideallere dayanmadığı anlamına gelmez.

TCF, kısa ömrü süresince hep görece küçük kaldı. Ama hiç etkisi yok da değildi, liderlerinin kimliği ve popülerliği, ayrıca İstanbul basınının neredeyse tamamından aldığı destek sayesinde, belli bir ağırlığı vardı. İstiklâl, Son Telgraf, Vatan, Tanin ve Tevhid-i Efkâr gibi en önemli gazeteler partinin davasını desteklediler.[103] Mustafa Kemal de, muhalefeti o derece ciddiye aldı ki, 21 Kasım'da İsmet'i (İnönü) başvekillikten almayı, yerine daha az ihtilaflı bir kişi olan Ali Fethi'yi (Okyar) atamayı uygun buldu (Kamuoyuna İsmet'in sağlık nedenleriyle istifa ettiği duyuruldu).

Şubat 1925'te Güneydoğu'da (Nakşibendi şeyhi) Şeyh Sait'in liderliğinde bir ayaklanma çıktı. Bu da TCF'nin sonu oldu.[104] İsyanla baş edemeyeceği görülen Fethi 3 Mart 1925'te başvekillikten alındı ve başvekilliğe yeniden İsmet (İnönü) getirildi. Ertesi gün hükümete iki yıllık bir süre için olağanüstü yetkiler veren bir yasa (Takrir-i Sükûn Kanunu) meclisten geçirildi ve İstiklâl Mahkemeleri[105] yeniden kuruldu. TCF, isyanın bastırılmasını kayıtsız şartsız desteklemesine rağmen, haftalarca taciz edildikten sonra, 3 Haziran'da resmen kapatıldı. Ayaklanmacılarda TCF'yi öven mektuplar bulunması üzerine, partinin ayaklanmayla ilgisi hakkında bir soruşturma açıldı, ama hiçbir bağlantı ortaya çıkarılamadı.

Muhalefeti destekleyen gazeteler de yasaklandı. Bazı gazeteciler tutuklandı ve İstiklâl Mahkemesi'ne çıkartılmak üzere İstanbul'dan Diyarbakır'a götürüldü. Bu mahkeme, Nisan sonunda

Şeyh Sait isyanı bastırıldıktan sonra doğuya gönderilmişti. Ayaklanmanın liderleri Haziran ayında Diyarbakır'da idam edildi. Gazeteciler bir süre hapishanede kaldılar, ama sonunda hiçbir cezaya çarptırılmaksızın serbest bırakıldılar. Ne var ki, yayın hayatlarını sürdürmelerine izin verilmedi.[106]

TCF liderlerinin anılarından ve 1926 davalarının[107] tutanaklarından, TCF'nin yönetici kadrosunun parti kapatıldıktan sonra da birbirleriyle ilişki içinde oldukları anlaşılmaktadır. Millet Meclisi'nde üye olan partililer bağımsız üye olarak mebusluklarını sürdürmüşlerdir. Dikkati çekecek bir davranışta bulunmamışlar ve yeniden siyasal muhalefeti örgütlemeye girişmemişlerdir. Böylece Türkiye Cumhuriyeti'ndeki ilk çok partili demokrasi deneyi yalnızca yedi ay sürmüştür.

Altıncı Bölüm

HESAPLAŞMA: 1926 TEMİZLİKLERİ

TÜRKİYE'DE SİYASAL muhalefetin susturulmuş, basının sindirilmiş, örgütünün dağıtılmış olmasına rağmen, Mustafa Kemal, hâlâ, kendini tam güvence altında hissetmiyordu. Gerçi, 1925 Haziran'ından sonra,[1] muhalif İttihatçıların, İkinci Grup muhafazakârlarının ve Batı tarzı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası liberallerinin hepsi siyasal görüşlerini açıkça yaymak imkânından mahrum kalmıştı, ama hâlâ saygınlıklarını ve muhtemelen taraftarlarını koruyorlardı. Kemalist yönetim onları siyasal sahne dışına attıktan sonra, gerçek güçlerini ölçmek hayli zordu.

Arka planda, yeniden canlandırılmış bir İTC hayaleti hâlâ korku veriyordu. Mustafa Kemal'e ve onun hareketine yardımcı olan cemiyetin adamları hâlâ ortalıkta dolaşıyordu, gerçi Mustafa Kemal Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında onların bağımsız hareket etmesini önlemişti.[2] Geçmişte Teşkilât-ı Mahsusa ve Karakol gibi gizli örgütler kurup yönetmişlerdi, aynı şeyi gene yapabilirdi. Bu örgütlerin üyesi olmuş kişiler hâlâ meydandaydı ve uzmanlıklarından ve tecrübelerinden ötürü bazen -hatta ülkeyi idare eden Kemalist grup içinde- önemli mevkiler elde ediyorlardı. Mustafa Kemal, kendine yönelik potansiyel tehlikeyi iyice kavrayacak ölçüde İttihatçı komitacıların yöntemlerini biliyordu.

Bu grupların varlığını özellikle tehlikeli kılan şey ise, ülkedeki genel huzursuzluktu. Bu huzursuzluk, bir yandan kötü ekonomik durumdan, bir yandan da radikal reformların hızla birbirini takip etmesinden kaynaklanıyordu; bu yüzden 1925'te ve 1926'nın ilk aylarında protesto gösterileri yapılmıştı.

Bu durumda, Mustafa Kemal bütün siyasal rakiplerini bir hamlede tasfiye ederek yerini sağlamlaştırmaya karar verir.

Yaklaşan fırtınanın ilk belirtileri Mart 1926'da görüldü: Milliyet gazetesinde –13 Mart'tan başlayarak– Mustafa Kemal'in ünlü anıları, daha doğrusu otobiyografik anekdotları yayınlandı.Bu anıların niteliği ve yayınlanış şekli Birinci Bölüm'de incelenmişti.[3] Bu bölüm bağlamında onlarla ilgili en ilginç soru şudur: Mustafa Kemal anılarını niye yayınlamıştı? Bir toplantıda kendisine bu soru sorulunca, doğrudan cevap vermekten kaçınmış ve o sırada bu nedenleri açıklayamayacağını, ama metinden bunun anlaşılabileceğini söylemiştir.[4] Bu elbette olumsuz olarak değerlendirilebilir, çünkü anıların yayınını 1926 yazında İTC'ye karşı girişilen temizlik hareketi izlemiştir. Deny bu anıların yayımının, kamuoyunun yaklaşan hareket için hazırlanmasına yönelik olabileceğini düşünmüştür.[5]

Gerçekten bunun tamamıyla rastlantısal olduğuna inanmak güçtür, çünkü Mustafa Kemal'in anılarında sürekli tekrarlanan tema, onun, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında İTC'nin sorumsuz siyasetlerine yönelik eleştiri ve muhalefetidir. Dahası, bu anılar yayınlandığı sırada, hükümetin, 1926 temizliklerinin bahanesini oluşturan Mustafa Kemal'e suikast planlarından haberdar

edilmiş olması çok kuvvetli bir ihtimaldir.[6]

Sanırım, İzmir duruşmalarında (26 Haziran-13 Temmuz 1926) en önemli sanıkların ifadeleri, böyle bir suikastin gerçekten planlandığını, bütünüyle hükümet tarafından bu amaç için yaratılmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, bence, temizliklerin planlandığını, ama idamların kısmen birdenbire ortaya çıkan durumla ilgili olduğunu düşünmemiz doğru olur.

Anıların üçüncü kısmının Türk hükümetinin baskısıyla yayından kaldırılması talihsizliktir, çünkü, bu kısım bağımsızlık hareketinin ilk yıllarına ilişkin olacaktı, böylece Mustafa Kemal direniş hareketinin öteki liderlerinin, TCF kurucularının oynadıkları roller üzerine görüşlerini belirtmiş olacaktı -ki bunu daha sonra Nutuk'ta yapmıştır.[7] Mustafa Kemal'in onları da eleştirmeyi planlayıp planlamadığını görmek ilginç olabilirdi.

Mustafa Kemal, 7 Mayıs 1926'da doğu ve batı Türkiye'ye doğru bir inceleme gezisine çıktı. (Bazen ileri sürüldüğü gibi sağlığını kazanmak amacıyla değil. Mustafa Kemal 1924'te ve 1927'de ciddi 'angina pectoris' nöbetleri geçirmişti, ama 1926'da böyle bir kriz geçirmemişti, gene de aşırı yorgunluk ve günde yarım litreden bir litreye kadar rakı içme alışkanlığından ötürü sağlığı pek de iyi sayılmazdı.)[8] Önce, Adana'yı, Mersin'i ve Silifke'deki örnek çiftliğini ziyaret etti, daha sonra Mudanya'ya geçti. Bursa'ya gitti ve Çekirge'deki şifalı sulardan yararlandı.

O zamana dek gezisi pek de parlak geçmemişti. Halkın sevgisi, reformlardan ve bazı reformların (özellikle şapka kanununun) İstiklâl Mahkemelerindeki sert uygulamalarından dolayı sarsılmıştı. Bu yüzden Mustafa Kemal'in morali 14 Haziran'da Bursa'ya vardığı sırada bir hayli bozuktu. Önceden 15 Haziran'da İzmir'e gelmesi planlanmıştı, ama beklenmeyen bir biçimde Balıkesir'de bir gün kalacağını açıkladı ve İzmir'e gelişi 16 Haziran öğleden sonraya kaldı. Bu erteleme, muhtemelen Mustafa Kemal'in hayatını kurtarmıştır ve suikastten daha önceden haberi olduğunun bir başka göstergesi sayılabilir.

15 Haziran gecesi saat on bire doğru bir kişi İzmir valiliğine ihbarda bulundu. Cumhurbaşkanına suikast hazırlandığını bildirdi. Giritli Şevki adlı bir motorcu olduğu anlaşılan bu kişinin yardımıyla, öteki suikastçiler de İzmir'deki çeşitli otellerde ele geçirildiler. Bunlar, birinci BMM'de (1920'den 1923'e) Rize mebusu ve İkinci Grup'un önde gelen üyelerinden biri olan Ziya Hurşit'in idaresindeki Çopur Hilmi, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf adlı birtakım kiralık katillerdi.

Polise karşı koymadan teslim oldular, hatta Ziya Hurşit odasındaki tabancaları ve bombaları kendi eliyle teslim etti. Polis merkezine götürüldüler ve aynı gece sorguya başlandı. (Resmî iddianameye göre) suikastçiler şunları söylediler:

Ziya Hurşit de içinde olmak üzere bir grup kişi, Mustafa Kemal'e suikast yapmayı bir yıldan fazla bir zamandır planlıyordu. Bu amaçla kiralık katiller tuttular ve planlarını gerçekleştirmek için çeşitli olasılıkları incelediler. Suikasti ilkin Ankara'da gerçekleştirmeyi denediler: Cumhurbaşkanını, Çankaya'daki köşkünden şehre giderken arabasında kurşunlamayı, geceleyin Anadolu Kulübü'nden ayrıldıktan sonra bekleyip öldürmeyi, hatta meclis binasındaki cumhurbaşkanı locasını bombalayarak

öldürmeyi tasarladılar. Ama bu girişimlerin hiçbiri plan aşamasının ötesine geçmedi. Nihayet suikastçiler Mustafa Kemal'in yurt gezisinden yararlanmaya karar verdiler. Laz İsmail, kuşku çekmemek amacıyla kız arkadaşıyla birlikte, suikast imkânını araştırmak üzere Bursa'ya gönderildi. Ama Bursa'da hiçbir şey yapılamayacağı sonucuna vardı. Bunun üzerine suikasti İzmir'de denemeye karar verdiler. Ziya Hurşit ve yardımcıları, 14 Temmuz'da İstanbul'dan İzmir'e geldi. Ziya Hurşit, hemen, Sarı Efe lakabıyla tanınan Edip'le bağlantı kurdu. Eski bir jandarma subayı ve İttihatçı fedaisi olan Sarı Efe Kurtuluş Savaşı'nda bir çete lideri olarak ün kazanmıştı.[9] Sarı Efe Edip'i, öteki iki suikastçi Ziya Hurşit'e tavsiye etmişti. Edip, Ziya Hurşit ve adamlarını, kendilerini ele verecek olan Giritli Şevki'ye tanıttı. Şevki onlara yatacak yer sağladı ve suikastten sonra onları motoruyla Sakız Adası'na kaçıracaktı.

Plan, bir virajda Mustafa Kemal'in arabasının virajı almak için yavaş gitmesini beklemek ve cumhurbaşkanını çeşitli açılardan tabancalarla vurmaktı. Eğer gerekirse, işi bitirmek için çiçek demetlerinin altında saklanan bombalar da kullanılacaktı.

Planı bozan, cumhurbaşkanının İzmir'e gelişinin beklenmedik bir biçimde ertelenmesi oldu. Sarı Efe Edip girişimin sonunu beklemeden 15 Haziran'da İstanbul'a gitti. Bu, bir de erteleme haberi, Şevki'de işten vazgeçildiği şüphesini uyandırmış ve kendisi ihbar edilmeden suikastçileri o ihbar etmeye karar vermişti.

Bu, suikastçilerin polise verdikleri ifadeye dayanan versiyondur.[10] Bir başka ihtimal, Edip'in hükümetin ajanı olmasıdır. Ali Fuat'a (Cebesoy) göre böyle bir söylenti vardı ve Edip daha önce hükümet ajanı olarak çalışmıştı. Edip'in, duruşma sırasında söylediği bazı sözler de bu yönden değerlendirilebilir ve her şeyden önce Şevki'yle suikastçilerin bağlantı kurmasını sağlayan da odur.[11]

Ertesi gün Mustafa Kemal İzmir'e geldi. Halk tarafından coşkun sevgi gösterileriyle karşılandı ve daha sonra iyice yaygınlaştırılan bir konuşma yaptı:

Benim naçiz vücudum bir gün elbette toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır ve Türk Milleti emniyet ve saadetini zâmin prensiplerle medeniyet yolunda tereddütsüz yürüyecektir.[12]

Bu arada İsmet Paşa (İnönü) idaresindeki hükümete de durum bildirildi. Hükümet de Ankara İstiklâl Mahkemesi'ni derhal İzmir'e yolladı. Mahkeme18 Haziran'da İzmir'e vardı.

Bu noktada, İstiklâl Mahkemelerinin işleyişi ve kimlerden oluştuğu hakkında bilgi vermemiz sanırım yerinde olur. İstiklâl Mahkemeleri, 1920 yılında, padişah hükümetinin casuslarına ve Milliyetçi kuvvetlerden artan sayıdaki firarlara karşı hızlı ve etkili bir araç olarak kuruldu. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, bu mahkemeler kaldırıldı, ama Aralık 1923'te halifeyle ilgili bir mektubun yayınlanması üzerine yeni bir İstiklâl Mahkemesi İstanbul'a gönderildi ve Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulünden sonra yeniden iki İstiklâl Mahkemesi kuruldu. Bir tanesi Ankara'da çalışıyordu, öbürü ise Doğu Anadolu'da âsileri yargılamak üzere şehirden şehre dolaşıyordu. Daha sonra aynı yıl içinde fesin kaldırılması gibi kimi reformların uygulanmasında bu mahkemelerden

yararlanıldı. Geleneksel başlığın yerine şapkanın konmasını sağlayan ve "şapka kanunu" diye anılan bu yasa, halktan, özellikle Doğu'da ve Doğu Karadeniz'de, büyük tepki gördü. İstiklâl Mahkemeleri, yalnızca 1925 yılında 800 kişiyi mahkûm etti, 70 kişi ölüm cezasına çarptırıldı.[13] Bu mahkemelerce Takrir-i Sükûn Kanunu dolayısıyla toplam 7446 kişi tutuklandı ve 660 kişi idam edildi (Kaçanları saymıyoruz).[14] Teoride, İstiklâl Mahkemeleri üyelerini Millet Meclisi kendi üyeleri arasından seçecekti. Uygulamada ise, yalnızca Mustafa Kemal'in çok güvendiği taraftarlarından oluştular, bunları kendisi büyük bir titizlikle seçti.

Bu mahkemeler normal hukuksal prosedüre göre davaları yürütmüyorlardı. Sanık, mahkemede, hem hâkim, hem de savcı tarafından sorguya çekiliyordu. Sanığın avukat tutma, tanık çağırma veya mahkeme kararına karşı başka bir yere başvurma hakkı yoktu. Dahası, mahkemenin verdiği ölüm cezalarını meclis hemen onaylıyordu.[15]

18 Haziran 1926'da İzmir'e gelen mahkemenin başkanı Kel Ali (Çetinkaya) idi. 46 yaşındaki bu güler yüzlü adam eski bir İTC üyesi ve ünlü fedailerden biriydi. Enver ve Mustafa Kemal'le birlikte Trablusgarp'ta çarpışmış, daha sonra Teşkilât-i Mahsusa subayı olmuştu. Nuri Paşa'nın (Kıllıgil) yaveri olarak görev yapmıştı. İzmir'in işgali sırasında Yunanlılara karşı savaşmış, İngilizler tarafından tutuklanıp Malta'ya sürülmüştü. Böyle bir İTC'li olmasına rağmen, Mustafa Kemal'e çok sadık ve onun çıkarlarını savunurken son derece acımasız bir kişiydi. 8 Şubat 1925'te, Millet Meclisi binasında Ardahan mebusu Deli Halit Paşa'yı öldürmüştü.[16]

Mahkemenin öteki üyeleri Kılıç Ali,[17] Rize mebusu Laz Ali (Zırh) (1888-1951),[18] Aydın mebusu Reşit Galip'ti (1897-1934)[19] ve savcı da Denizli mebusu Necip Ali (Küçüka) (1893-1941)[20] idi.

Mahkemenin İzmir'e gelişinden hemen sonra, sanıkların sorgusu yeniden başladı ve yeni tutuklama kararları verildi. Tutuklananların sayısı, 26 Haziran'da mahkeme açılana kadar 100'ü aşmıştı. Teker teker ve küçük gruplar halinde İzmir'e götürüldüler. Duruşmaların başlamasından sonra da tutuklamalar devam etti. Örneğin Mithat Şükrü (Bleda) 30 Haziran'da tutuklanmıştır.[21]

Tutuklananların adları açıklandığında, kamuoyunda büyük bir şaşkınlık yaşandı. İkisi hariç[22] TCF'nin önde gelen bütün üyeleri tutuklanmıştı. İkinci Grup'un birçok üyesi ve birçok önemli İTC üyesi de tutuklananlar arasındaydı.

Tutuklananların birçoğu Millet Meclisi üyesiydi ve yasama dokunulmazlıkları olduğunu ileri sürebilirlerdi. Yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması için, mahkeme Millet Meclisi başkanlığına başvurmalıydı. Ne var ki, mahkeme, tavrını, böyle bir girişimin yüzeysel olduğunu, çünkü tutuklanan kişilerin suçüstü yakalandığını belirterek savundu. Terimin alışılmamış bir yorumuydu bu. Doğu bölgeleri İstiklâl Mahkemesi 22 Haziran'da meclisten üyelerinin dokunulmazlıklarını kaldırmasını istemişti.[23]

Başta gelen üyelerinin tutuklanması haberini alınca, birtakım TCF liderleri, protesto edip etmeyeceklerini kararlaştırmak için Refet Paşa'nın (Bele) evinde bir toplantı yaptılar.[24] Sonunda Meclis Başkanı Kâzım'a (Özalp) bir protesto sundular, ama bunun hiçbir yararı olmadı. Hatta bu

protesto, daha sonra, yargılamalar sırasında suçun kabulü olarak bile yorumlandı.[25] O zaman Londra'da bulunan, mahkeme önüne çıkmaya çağrılan Rauf (Orbay) da meclis başkanına benzer bir protesto yolladı, bu da benzer sonuçlar doğurdu.[26] Meclis'teki Kemalist çoğunluk muhalefetin haklarını savunmasının gerekli olduğunu düşünmüyordu. Tutuklanan TCF'li mebuslar şunlardır: Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir, Refet (Bele), Cafer Tayyar (Eğilmez), Miralay Arif (1882-1926),[27] Rüştü (1873-1926),[28] Bekir Sami (1887-1932), Sabit (Sağıroğlu) (1881-1960), Ahmet Şükrü, Halis Turgut (1886-1926), Necati (Kurtuluş) (1882-1956), Halet (Sağıroğlu) (1880-1947), Münir Hüsrev (Göle) (1890-1955), Halil (Işık) (1879-1935), Zeki (Kadirbeyoğlu) (1884-1952), İsmail Canbulat, Kâmil (Mitas) (1875-1957), Hulusi (Zarflı) (1883-1968), Abidin (1890-1926), Besim (Özbek) (1882-1965), Faik (Günday-Ziya Hurşit'in ağabeyi) (1884-1964), Ahmet Muhtar (Çilli) (1871-1958).

Tutuklanan İTC üyeleri arasında en önemlileri, Mehmet Cavit, Hafız Mehmet, Küçük Talât, Mithat Şükrü (Bleda), Dr. Nâzım, Yenibahçeli Nail, Filibeli Hilmi, Azmi, İsmail Canbulat, Kara Vasıf ve Ahmet Nesimi (Sayan) idi. Bazı kişiler de mahkeme önüne çıkartılmak istendikleri halde tutuklanamadılar: Rauf'un (Orbay) yanı sıra Abdülhak Adnan (Adıvar) ve Rahmi (Evranos) yurtdışındaydı; Abdülkadir (ünlü İTC fedaisi, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı ve ilk Milliyetçi Ankara valisi) ve Kara Kemal ise saklanmıştı.

Mahkeme 18 Haziran'dan 25 Haziran'a kadar iddianameyi hazırlamakla uğraştı. O sırada, mahkeme ile hükümet arasında, 22 Haziran'da Kâzım Karabekir Paşa'nın tutuklanması üzerine büyük bir anlaşmazlık çıktı. Mahkeme, Ankara polisine bir telgraf çekerek, bütün TCF üyelerinin tutuklanması gerektiğini bildirmişti. Ancak, İsmet (İnönü) bunun aşırıya gitmek olduğunu düşünerek, başvekil sıfatıyla, Kâzım Karabekir'in (ki her şeye rağmen 1907'den beri yakın arkadaşıydı) serbest bırakılmasını emretti.

Mahkeme bunu, yargıya affedilmez bir müdahale olarak gördü ve yardım için Çeşme'deki yazlığında olan Mustafa Kemal'e başvurdu. Hatta mahkeme yargıyı engellemekten İsmet'i (İnönü) bile tutuklama tehdidinde bulundu. Mustafa Kemal mahkemeden yana çıktı. İsmet Paşa İzmir'e çağrıldı, onunla mahkeme arasında anlaşma sağlandı ve İsmet (İnönü), Ankara'dan durumu yanlış değerlendirdiğini ve artık mahkemeye güveninin tam olduğunu belirten bir açıklama yapmak zorunda kaldı. Kâzım Karabekir ikinci kez tutuklandı.[29]

Daha yargılamalar başlamadan, savcının tutumu basına yaptığı açıklamalardan belli olmuştu. Suikast İTC liderlerinin işiydi. Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında iktidarı ele geçirme çabaları boşa çıkan bu kişiler, önce 'paravan' örgüt olarak TCF'yi kullandılar ve TCF kapatılınca, cumhurbaşkanını öldürerek iktidarı ele geçirmeye karar verdiler.

Dava, İzmir'deki Elhamra Sineması'nda (bugün bir kütüphanedir) 26 Haziran'da başladı. Hâkimler, sahnede, arkalarında büyük bir Türk bayrağı ve Mustafa Kemal portresiyle oturuyordu, sanıklar ilk üç sırada bulunuyordu. Kimlik tespitinden sonra, yargılamalara Ziya Hurşit'in sorgulanmasıyla başlandı. Ziya Hurşit bütün sorulara sakin bir şekilde ve etraflıca cevap verdi.

Abdülkadir ve (eski İTC merkez komitesi üyesi ve fedai lideri) Ahmet Şükrü -ki onu da kendisine Abdülkadir tanıtmıştı- ile suikasti planladıklarını belirtti. Birlikte, kiralık katiller olan İsmail, Yusuf ve Hilmi'nin yardımını temin etmişlerdi. Şükrü'yle Ankara'da suikast imkânını araştırdılar. Ayıcı Arifle de konuştular, çünkü onun evi, Mustafa Kemal'i Çankaya'dan şehre gittiği yolda vurmak için çok müsaitti. Halis Turgut ve Hafız Mehmet önce yardım etmeyi kabul ettiler, ama sonra vazgeçtiler. Ankara'da tasarıları hiç bir sonuç vermedi ve Şükrü hariç hepsi İstanbul'a döndü, İstanbul'da her gün görüşmeye devam ettiler. Ziya Hurşit ve Abdülkadir'in yanı sıra, eski bir askerî veteriner olan Miralay Rasim (ulusal direniş hareketinin öncülerinden biri, Nutuk'ta da Kara Vasıf'ın örgütünün bir üyesi olarak gözükmektedir)[30] de bu toplantılara katıldı.

Nihayet, bu kez Mustafa Kemal'in gezisinden yararlanarak bir kere daha denemeye karar verdiler. Şükrü'den hem silah, hem de para aldılar. İzmir'deki adamları hem Şükrü'nün, hem de Rasim'in tanıdığı bir kişiydi.

Ziya Hurşit, 1923'te İkinci Grup üyesi olarak yeniden seçilmesi engellendikten sonra TCF üyesi olduğunu ve Lazistan'da parti şubelerini kurduğunu kabul etmekle birlikte, partinin bir örgüt olarak olaya karıştığı suçlamasını reddetti. TCF, Abdülkadir'le kendisinin, 1925 güzünde ilk suikast planını yapmasından önce kapatılmıştı.

Ziya Hurşit'in ve öteki suikastçilerin sorgulamalarına ilişkin en dikkat çekici noktalardan biri de, onlara eylemlerinin nedenlerinin hiçbir zaman sorulmamış olmasıdır. Ziya Hurşit'e suikastin siyasî bir maksadı olup olmadığı sorulur. Ziya Hurşit olduğunu söylemiştir ve bu cevap yaygınlaştırılıp daha büyük siyasal örgütlerin işin içinde olduğu anlamına çekildi. Aslında, Ziya Hurşit yalnızca cumhurbaşkanına yapılan suikastin ister istemez siyasal sonuçları olacağını belirtmek istemiştir. Daha sonra amaçlarının bir hükümet darbesi olduğunu açıkça yalanlamıştır.[31]

Ziya Hurşit'in tersine, kiralık katiller TCF'nin suikastin arkasında olduğunu söylemişlerdir. Şükrü onlara para ve tabanca vermiş, birini de Şişli'deki evinde saklamıştır. İfadeleri Miralay Arif için de son derece yıkıcı olmuştur. Dediklerine göre, Ayıcı Arif onları suikast konusunda konuşmak üzere evine davet etmiştir. Bu, Arifin şoförüne ve hizmetçisine de tasdik ettirilir. Bu basit insanlar birbirlerinin sözlerini o derece tekrarlamışlardır ki, pek çok kişi önceden prova ettirildiklerinden kuşku duymuştur. Bu kuşku, Gürcü Yusuf'un son savunmasında Mustafa Kemal'in eğer 'doğruyu söylerse' kurtulacağına dair söz verdiğini söylemesiyle daha da artmıştır. Bu sözler mahkemede karışıklık yaratmış ve Yusuf çabucak susturulup çıkartılmıştır.[32] Bu kiralık katiller Ziya Hurşit'in TCF'yle ilişkilerini komplonun liderinden daha iyi bilselerdi, bu çok şaşırtıcı olurdu.

Daha sonra sorgulanan Ahmet Şükrü davada anahtar kişidir. Ahmet Şükrü İTC'nin özellikle 1913'ten beri gerçekten önemli bir üyesiydi ve maarif nazırı olarak Türk eğitim sisteminin laikleştirilmesinde ve kız okullarının açılmasında büyük katkısı olmuştu. Mütarekeden sonra Malta'ya sürülmüş ve Türkiye'ye dönüşünün ardından Trabzon valisi ve İzmit mebusu olmuştu. 1924'te TCF'ye katılmış ve Rauf'un (Orbay) himayesinde bir kişi olarak görülmüştü. Böylece, onun suikaste

karıştığının kanıtlanmasıyla, hem İTC hem de TCF ile bu olay arasında bir bağlantı kurulmuş olacaktı.

Ziya Hurşit'in tersine, Şükrü bütün iddiaları reddetmiştir. Ona göre, bu işte çok önemli bir rol oynayan bir kişi olarak tanımladığı Abdülkadir, Ziya Hurşit'i tuzağına düşürmüştür. Onu suçlayanlarla yüzleştirildiği zaman bile bu ifadesini korumuştur.

Hem mahkeme başkanı hem de savcı, Nisan 1923'te Cavit'in evindeki eski İttihatçı liderlerin toplantısına[33] büyük önem vermiştir. Mahkeme, bu toplantının doğrudan İzmir suikastiyle ilgili olduğunu, her iki olayın da İTC'nin iktidarı yeniden ele geçirme girişimi olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Bu toplantı, Mustafa Kemal'i devirmeye yönelik bir komplo gibi gösterilmeye çalışılmıştır.

Şükrü'nün sorgulanmasından alınan aşağıdaki parça, mahkemenin konuya nasıl baktığını son derece iyi bir şekilde göstermektedir:

Reis: "Size yeni bir fırka kurmak fikri nereden geldi?"

Şükrü: "Bundan tabiî ne olabilir? Her mecliste olduğu gibi bizde de muhalefet lazım değil miydi? Muhalefetsiz demokrasi ve cumhuriyet olur mu?"

Reis: "Fırka demek, vatanın yükselmesi, ilerlemesi için çalışmak demektir. Onun aslında çetecilik yoktur."

Şükrü: "Tabiî öyledir efendim."

Reis: "Halk Fırkası'nın programını kabul eden siz değil miydiniz?"

Şükrü: "Halk Fırkası'nın programı yoktu ki. Hâlâ da yoktur."

Reis: "Umdeleri var ya."

Şükrü: "Umdeler, siyasî fırka programı değildir."

Reis: "Uzun yıllar boyunca harap olmuş memleketi imar eden, kurtaran, canlandıran bir fırkaya karşı koymak için mi yeni bir fırka kurdunuz?"

Şükrü: "Beni fırkamdan dolayı itham etmek için mi karşınıza getirdiniz?"

Reis: "Fırka prensiplerine bürünerek bir suikastin mücrimi, birinci derecede sanığı olarak karşımda bulunuyorsunuz."

Şükrü: "O halde onu sorunuz."

Reis: "Hâkimler heyeti, aydınlanmak için ne isterse sorar, her şeyi araştırır."

Şükrü: "Evet ama siz, soracaklarınızı sorarken tekdir ediyorsunuz."

Reis: "Sen cinayet yaptın. Sana azamî müsaadeleri tanıyoruz."

Şükrü: "Hâkimler, tarafsız olur."[34]

Şükrü'nün sorgulanmasından sonra, daha önemsiz sanık ve tanıkların sorguları da TCF'nin eylemle ilişkisi sorusunda yoğunlaştı. Faik, Abidin, Rüştü Paşa ve Halis Turgut dinlendi. Faik, elinden geldiğince, suçu kardeşinin (Ziya Hurşit) suç ortaklarına atmaya uğraştı.

TCF'nin bazı önemli üyelerinin, yani Sabit, Halis Turgut, Hafız Mehmet ve Rüştü'nün en azından

1925'te suikastçilerin planlarından haberdar oldukları anlaşılıyor. Sabit, Şükrü'nün, içki masasında planlarından övünmesini dinlemiştir. Duyduklarını Rauf'a (Orbay) haber vermiştir. Rauf eski TCF liderleri Refet (Bele) ve Ali Fuat'a danışmış ve Faik'e gidip ondan kardeşiyle konuşmasını, mümkünse, hemen Ankara'yı terk etmesini sağlamasını istemiştir. O zaman Ziya Hurşit de, Şükrü de, söylenenlerde hiçbir gerçek payı olmadığını, sarhoşluktan doğma sözler olduğunu iddia etmiştir. Ali Fuat da anılarında Sabit'in ifadelerini doğrular bilgi vermektedir. Meseleyi Rauf'tan öğrenmiştir. Ertesi gün eski TCF üyeleri, içlerinden herhangi birinin, herhangi bir suikast planı olduğundan şüphelenmesi halinde derhal hükümete haber vermesine karar vermişlerdir. Ne Faik, ne de Sabit yeni bir gelişmeden bahsetmektedir. 29 Haziran 1926'da Ankara valisi Hâkimiyet-i Milliye gazetesine hükümetin kıştan bu yana suikast planlarından bilgisi olduğunu ve Ziya Hurşit'i yakından takip ettiğini söylediği zaman, Ali Fuat, Faik veya Sabit'in hükümete bilgi yerdiğini düşünmüştür. Rauf da, anılarında, olayı aynı biçimde anlatır.[35]

4 Temmuz'da paşaların, Kurtuluş Savaşı liderlerinin yargılanmasına başlandı. Onların olaya karışmadığı ortaya çıktı. 1925 Aralık'ında ilkin Rauf yoluyla, sonra doğrudan doğruya Sabit ve Faik'ten söylentiler işitmekle birlikte hiçbir şekilde olaya karışmamışlardı. Mahkemenin Kâzım Karabekir aleyhinde bulduğu tek şey, Millet Meclisi binasının girişinde Ziya Hurşit'le birkaç kelime konuşmuş olmasıdır.

Paşaların sorgusunda daha çok TCF'nin tarihi üzerinde durulmuştur. Partinin kuruluşu vatana ihanet olarak gösterilip kınanmıştır. Kâzım Karabekir mahkemenin sorularını cevaplarken, ulusal hareketin birliğinin bozulmasına, cumhurbaşkanının eski arkadaşlarıyla arasını açan "inkılabın parazitlerinin" yol açtığını söylemiştir. Bu, hiç kuşkusuz, dolaylı olarak mahkeme üyelerini hedef almaktadır.

Dava sırasında gazeteler sanıklara karşı bir propaganda savaşı için kullanılmıştır, buna rağmen, ulusal hareketin ünlü liderinin tutuklanıp yargılanması Türk kamuoyunda büyük bir şok etkisi yaratmıştır. Hükümet için daha ciddi ve daha tehlikeli olan gelişme ise ordudaki huzursuzluk belirtileridir. Paşaların Elhamra Sineması'na gelişleri sırasında oradaki askerler hazırol vaziyetine geçtiler.[36]

Mustafa Kemal meselenin böyle bir boyut kazanmasıyla ilgilendi ve Kâzım Karabekir'in sorgusundan hemen sonra Çeşme'de mahkeme heyeti üyeleriyle bir görüşme yaptı. Kılıç Ali ile Falih Rıfkı'nın anılarından, en kısa zamanda generallerin serbest bırakılması kararının orada alındığını biliyoruz. Bu kararın alınmasına, muhtemelen, Kâzım Karabekir'in sorgusunun yarattığı kötü izlenim yol açmıştır.[37]

8 Temmuz'da Cavit'in yargılanmasına başlandı, ne var ki, onun davasının yeterince hazırlanmadığı meydana çıktı. Bu nedenle ve önde gelen öteki İTC üyeleri için ikinci, ayrı bir dava açılması kararlaştırıldı.

Böylece sorgular tamamlandı ve 11 Temmuz'da Necip Ali (Küçüka) talepnamesini okudu. Ziya

Hurşit, Ahmet Şükrü, Arif, Gürcü Yusuf, Laz İsmail, Çopur Hilmi, Sarı Efe Edip, Rasim, Hafız Mehmet, Abidin ile (gıyaplarında) Abdülkadir ve Kara Kemal için ölüm cezası talep ediyordu. Halis Turgut, İsmail Canbulat, Rüştü Paşa, Hüseyin Rauf (Orbay), Adnan Adıvar, Rahmi (Evranos) (son üçü için gıyaben olmak üzere) ve birtakım daha önemsiz kişiler hakkında ise hapis cezası istedi. Savcının konuşması, gene, İTC'nin meşru yollarla iktidarı ele geçiremeyeceğini anlayıp, TCF'ye sızarak, bu partiyi kullandığına ve 1925 Şeyh Sait isyanında ve "şapka kanunu"na karşı direnişte parmağı olduğuna işaret ediyordu. TCF'nin kuruluşu Türk devrimine karşı sorumsuz bir sabotaj olarak gösteriliyordu. TCF kapatılınca, eski İttihatçılar -son çare olarak- cumhurbaşkanını öldürmeye karar vermişlerdi.

Savcının taleplerini açıklamasından sonra, mahkeme oturumu, kararın ertesi gün saat 4'te açıklanacağını duyurarak kapattı.

Sanıkların bu sırada pek umudu yoktu, çünkü savcının talepnamesini okumasından bir önceki gün (10 Temmuz) Ali (Çetinkaya) Akşam gazetesine verdiği bir mülakatta, suikastin TCF içinde planlandığını ve bu partinin eski İttihatçılardan, İkinci Grup üyesi gericilerden ve cumhurbaşkanının kişisel düşmanlarından oluştuğunu söylemişti. Dava sonuçlanmadan önce yapılan bu yayın, birçoklarınca mahkeme başkanının hoşgörülemeyecek bir kabalığı şeklinde değerlendirildi.[38]

Karar açıklandığı zaman, savcının talebinden bile daha ağır olduğu görüldü. Ceza yasasının 55. maddesi (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu tebdil ve ilgaya ve bu kanuna dayanarak kurulan Büyük Millet Meclisi'ni vazifeden men etmeye yönelik fiiller) gereğince aşağıdakiler ölüm cezasına çarptırıldı:

1. Ziya Hurşit
2. Ahmet Şükrü
3. Gürcü Yusuf
4. Laz İsmail
5. Çopur Hilmi
6. Sarı Efe Edip
7. Abidin
8. Halis Turgut
9. İsmail Canbulat
10. Rüştü Paşa
11. Hafız Mehmet
12. Rasim
13. Arif
14. Kara Kemal
15. Abdülkadir

(Son ikisi halen yakalanmış değildi.)

Ölüm cezaları aynı gece infaz edildi. Mahkûmlar İzmir'in merkezinde çeşitli yerlere konulan

darağaçlarında asıldılar. Kurtuluş Savaşı kahramanlarının hepsi ertesi gün serbest bırakıldı. Serbest bırakılışları kendiliğinden halkın sevgi gösterisine dönüştü, ama Ali Fuat (Cebesoy) hariç hiçbiri bir daha Mustafa Kemal'in sağlığında Türk siyasal hayatında bir rol oynayamadı.[39]

Davanın ikinci kısmı 1 Ağustos'ta Ankara'da açıldı. Bu, büyük ilgi çekişiyle, birinci kısımdan bile daha fazla, tam anlamıyla 'gösteri'ye çevrilen bir davaydı.[40] Dava edilen elliden fazla eski İttihatçı içinde en önemlileri Hüseyin Rauf (Orbay) ve Abdülhak Adnan (Adıvar) (her ikisi de yurtdışındaydı), Mehmet Cavit, Dr. Nâzım, Hüseyinzâde Ali (Turan), Yenibahçeli Nail, Filibeli Hilmi, Hüseyin Cahit (Yalçın), Küçük Talât (Muşkara), Hüseyin Avni (Ulaş), Kara Vasıf, Mithat Şükrü (Bleda) ve Ahmet Nesimi (Sayman) idi.

Davanın açılışıyla, siyasal bir gösteri yapılmak istendiği ortaya çıktı. Savcı ilk konuşmasında sanıkları İzmir suikastinden sorumlu tuttu, bu suikastin bir intikam hareketi olarak değil, bir hükümet darbesi hazırlığı olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyledi. Suçlamalarının geri kalan kısmında suikaste pek değinmedi, onun yerine davanın üç ana teması olacak temalarda yoğunlaştı: 1. İTC liderlerinin özellikle dünya savaşında iktidarı kötüye kullanması ve sorumsuz siyasetleri, 2. 1921'de İttihatçıların Mustafa Kemal'in yerini alma girişimleri[41] ve 3. 1923 İttihatçı kongresi.[42]

Bu temalar ilk sorgulanan Küçük Talât'ın sorgusunda da odak noktalarıydı. Talât, Enver'in 1921'deki ülkeye dönme girişimlerine katılmıştı.[43] Bütün bu gösteriye çok nahoş nitelik veren şey, mahkeme başkanı Ali'nin (Çetinkaya) de Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Enver'in güvendiği bir taraftarı olduğunu herkesin bilmesiydi. Ali (Çetinkaya) aynı zamanda İTC döneminde Dr. Nâzım'ın da çok yakın arkadaşıydı.

10 Ağustos'ta Cavit'in sorgusu başladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinin şiddetli bir muhalifi olan eski maliye nazırı, geçmişini titizlikle savundu. Alışılmış tarihsel geçmiş sorularından sonra, 1923 Nisan'ında İttihatçıların kendi evinde yaptıkları toplantı hakkında sorular sorulmaya başlandı. Savcı bu toplantının yeni devleti yıkmaya yönelik bir komplo olduğunu ileri sürdü, mahkeme başkanı ise, bu toplantıda kabul edilen dokuz maddelik programın Mustafa Kemal'in 8 Nisan'da ilan ettiği 'Dokuz Umde'sinin reddi anlamına geldiğini iddia etti.

23 Ağustos'ta savcının talepnamesinde yeni hiçbir açıklama yapılmadı. Gene İTC'nin yozlaşmışlığının, 1921 ve 1923'te Mustafa Kemal'i devirme entrikaların dökümü yapıldı. Savcının iddialarının temel zayıflığı, savcının bu olaylarla 1926 suikasti arasında bağlantıyı kanıtlamamasıydı (hatta kanıtlamaya çalışmamasıydı).

24 Ağustos'ta Cavit Bey son savunmasını yaptı: 75 dakikalık savunmasında hem siyasal, hem özel hayatını çok parlak bir biçimde savundu. Ama bunun da hiçbir yararı olmadı. İki gün sonra aşağıdakiler hakkında ölüm cezası verildi:

1. Cavit
2. Dr. Nâzım
3. Yenibahçeli Nail

4. Filibeli Hilmi

Rauf (Orbay) ve Rahmi (Evranos) on yıl hapse mahkûm edildi, başka kimseler de daha kısa süreli hapis cezalarına mahkûm oldu ve sanıkların 26'sı [aralarında Mithat Şükrü (Bleda) de olmak üzere] salıverildi.

Bu hükümler, hem Türkiye'de hem de Rauf (Orbay) ve Cavit Bey'in adının hayli duyulmuş olduğu yurtdışında derin bir etki yarattı.[44] Savcınınölüm cezası istemesinden sonra birçok malî kuruluş ve Rothschild ailesi cezanın hafifletilmesi için çalıştı, ne var ki, eğer bu müdahalenin herhangi bir etkisi olmuşsa, bu negatiftir. Mustafa Kemal, ilan edildiği gün bütün cezaları onayladı ve cezalar aynı gece Ankara'da infaz edildi. Mustafa Kemal, o gece, Ankara'daki yeni örnek çiftliğinin kuruluşunu kutlamak üzere bir parti verdi.[45]

Bu olaya bir epilog olarak, Kara Kemal'in 27 Temmuz'da İstanbul'da polis tarafından saklandığı yere baskın yapılınca intihar ettiğini ve Abdülkadir'in kılık değiştirerek Yunanistan'a kaçmaya çalışırken yakalandığını ekleyebiliriz. Abdülkadir 31 Ağustos'ta idam edilmiştir. Giritli Şevki 1 Eylül 1926'da, suikastçileri ele verdiği için 6500 liralık bir ödül almıştır.

İddiaların niteliğinden ve mahkemenin bunları kanıtlamaya çalışma biçiminden, bütün davanın siyasal nitelikli olduğu açıkça görülmektedir. Bu, Ankara'daki ikinci kısım için özellikle doğrudur, burada savcı sanıklar ile suikast arasında bir bağ kurmaya bile çalışmamıştır. Bu davanın siyasal temizlik hareketi niteliğinde olduğu, yalnızca birkaç kişinin olaya karıştığının gösterilebilmesine rağmen, grupların ve partilerin suçlanmış olmasından da açıkça anlaşılmaktadır.

İşin garibi, bütün dava boyunca mahkeme TCF'nin bir örgüt olarak olaya karıştığını ısrarla vurgulamasına rağmen, Hüseyin Rauf (Orbay) hariç parti liderlerinden hiçbirinin mahkûm olmamasıdır. Rauf da, komplonun 'beyni' olarak gösterildiği düşünülürse, görece hafif bir cezayla kurtulmuştur. İstiklâl Mahkemesi'nin bile o derece aşırı gitmeye cesaret edemediği görülmektedir.

Benim görüşüme göre, suikaste karıştığı gerçekten gösterilen kişiler Ziya Hurşit ve Sarı Efe Edip'tir. Ziya Hurşit rolünü hiçbir zaman inkâr etmemiş, tam tersine, alabildiğince sorumluluğu üstüne almaya çalışmıştır. Edip için aynısı söylenebilir, ne var ki, aynı zamanda suikastçi ve hükümet ajanı olarak ikili rol oynamış olabilir. Hiç kuşkusuz kiralık katiller de suikastte yer almışlardır. Elbette Abdülkadir ve Miralay Rasim de suikastçiler tarafından olaya karıştırılmıştır. Bu, Faik ve Şükrü'nün tanıklıklarıyla desteklenmektedir.

Şükrü'nün rolü daha sorunludur. Bir yandan, bütün dava boyunca, hatta kendisini suçlayanlarla yüzleştirilirken bile hiçbir rolü bulunmadığını söylemiştir. Korkudan böyle yaptığı izlenimi de vermemiştir. Öte yandan, alabildiğince sorumluluğu almaya çalışan Ziya Hurşit onun rolü bulunduğunu söylemiştir, Faik de, kiralık katiller de aynısını söylemişlerdir. Şükrü muhtemelen bir ölçüde olaya karışmakla birlikte, rolü, İTC ve TCF'de çok önemli bir yeri olduğu için abartılmıştır.

Miralay Arif de tanıklıklara bakılınca az çok aynı durumdadır. O da suçlamaları reddetmiş, bu kez kiralık katiller ve kendi şoförü ve hizmetçisi tarafından olaya karıştığı ileri sürülmüştür. Bunların

ifadeleri prova edilmiş izlenimi vermektedir ve gözdağıyla verdirilmiş olabilir. Eğer olaya karıştıysa bile, yalnızca Ankara'da dokuz ay önceki sonuçsuz girişimlerle ilgili olmuş olabilir.

Mebuslardan ve eski mebuslardan az sayıda kişi, bir suikast söylentileri duymaları (Sabit, Faik, belki Abidin) veya suikastçilerin fikirlerine olumlu bakmaları (Halis Turgut, Hafız Mehmet, belki Rüştü) dolayısıyla 'olaya karışmış' sayılabilir.

Mahkeme önüne çıkarılan diğer bütün kişiler için, sanırım, hakçası, suikaste katıldıklarının kanıtlanmış olması bir yana, katılmalarının mümkün olduğunun bile gösterilememiş olduğunu söyleyebiliriz.

Mahkemenin sanıklara suikaste girişmelerinin nedenlerini hiç sormadığına daha önce işaret etmiştik. Bunun nedeni, rejime veya cumhurbaşkanına yöneltilebilecek eleştirilerin yaygınlaşmasından endişe edilmesi veya olayın TCF aracılığıyla İTC tarafından hazırlanmış bir suikast gibi sunulmasına çoktan karar verilmiş olması olabilir. Suikastçiler ceza yasasının 55. maddesine göre dolayısıyla hükümeti devirmeye çalışmaktan cezalandırılmıştır. Ama, başlıca sanıkların, eylemlerinin nedeni hakkında hiçbir ifadeye sahip olmamakla beraber, bir hükümet darbesi planlanmış olması hayli güçtür. Her şeyden önce, Ziya Hurşit'in duruşmasında belirttiği gibi, suikastçiler saldırıdan sonra motorla doğrudan Yunanistan'a kaçmayı düşünmüşlerdir. Ziya Hurşit'in ifadelerinden suikastten sonra ne olacağı konusunda hiçbir kesin planı olmadığı anlaşılmaktadır. Dava sırasında, TASS'ın yayınladığı darbeden sonra yönetimi ele alacak kabine üyelerinin listesi[46] şüpheli gözükmektedir. Fevzi Paşa (Çakmak) başvekil olarak gösterilmektedir. Ne var ki, Fevzi Paşa bütün bu dönem boyunca Türk ordusunun başında kalmıştır. Mahkeme önüne çıkması istenmemiştir. Ziya Hurşit'in saiklerinin, siyasal fikirlerin ve intikamın bir karışımı olması çok daha güçlü bir ihtimaldir.

Ziya Hurşit birinci Büyük Millet Meclisi'nde Mustafa Kemal'e karşı en etkili muhalefet liderlerinden biriydi ve özellikle Mustafa Kemal'in çevresinde oluşan kişilik 'kült'ünün eleştiricisi olarak tanınıyordu. Mustafa Kemal Sakarya zaferinden döndüğü ve mebuslar onu karşılamaya gittikleri sırada, bir söylentiye göre, o toplantı salonunda kalmış ve bir karatahtaya şöyle yazmıştır: "Bir millet putunu kendi yapar, kendi tapar."[47] 1922 yılında saltanatın kaldırılışına karşı çıkan önde gelen muhaliflerden biri olmuştur.

Ama Ziya Hurşit'in aynı zamanda intikam gerekçeleri de vardı. Mustafa Kemal'in baş muhafızı Topal Osman tarafından 27 Mart 1923'te öldürülen Trabzon mebusu Ali Şükrü'nün[48] ve başka bir muhalif mebusun, 8 Şubat 1925'te Kel Ali (Çetinkaya) tarafından vurularak öldürülen Ardahan mebusu Deli Halit Paşa'nın arkadaşıydı. Ziya Hurşit'in eyleminde intikamın bir etken olması kesinlikle mümkündür.[49]

Dahası, Ziya Hurşit, üçü hariç bütün öteki İkinci Grup üyeleri gibi 1923'te seçime katılmasının engellenmesine öfkelenmiş olsa gerektir.

1926 davalarının, hiç kuşkusuz, siyasal bir temizlik hareketi niteliği vardır. Sorun şudur: Hangi

gruplar, hangi nedenlerle temizlenmiştir? Sanıkların geçmişine ve iddianamelerde sürekli tekrarlanan konulara bakacak olursak, üç ayrı grubun temizlik hareketinin hedefi olduğunu görürüz. (Yalnızca mahkûm olanları değil, bütün sanıkları değerlendirmemiz yerinde olur, çünkü mahkemenin beraat ettirdiği sanıklar da siyasetten çekilmek zorunda kalmışlardır.) Bu gruplar şunlardır: 1. TCF; 2. İstanbul'da 1923'teki 'kongre'lerinde partilerini canlandırdıkları düşünülen İTC liderleri; 3. 1921'de Enver Paşa'nın Anadolu'ya dönmesi için çaba harcayan İttihatçılar.

Mahkeme bunları bir zincirin halkaları olarak değerlendirmiştir: Eski İttihatçı liderlerin, yeni cumhuriyeti yok ederek ülkede siyasal kontrolü yeniden kazanma girişimleri dizisi. Bu yüzden, İTC'nin 'paravan' örgütü olarak tanımladığı TCF'nin İttihatçı niteliğini vurgulamıştır.

Ama, mahkemenin (kanıtlamadan) kesin saydığı bu süreklilik reddedilmelidir. 1921'de Enver için çalışan grup 1923 kongresini yapan grupla aynı değildir, çünkü 1923 Nisan'ındaki toplantılara katılanların en önemlileri 1921 yazında ya Malta'da sürgündeydi (Hüseyin Cahit, Kara Kemal, İsmail Canbulat, Ahmet Şükrü) ya da Avrupa'da gönüllü sürgündeydi (Cavit, Dr. Nâzım).[50] TCF kesinlikle bu gruplarla özdeşleştirilemez, çünkü Mustafa Kemal'in hem 1921'de hem de 1923'te en yakın arkadaşı olan kişiler tarafından kurulup idare edilmiştir.

TCF liderlerinin İttihatçı geçmişleri bu bağlamda hiçbir şey ifade etmez. Milliyetçi hareket - Üçüncü Bölüm'de göstermeye çalıştığım gibi- büyük ölçüde İttihatçı subaylar, siyasetçiler ve idareciler tarafından oluşturulmuştu ve bu hareketin içinden gelen kişilerce kurulan TCF gibi bir örgütün eski İttihatçılardan oluşması şaşırtıcı sayılamaz. Aynı değerlendirme, ulusal direniş hareketinin öteki mirasçısı, Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) için de yapılabilir.

Bu partinin bütün görevlilerinin ve mebuslarının siyasal geçmişlerini bulmak büyük bir biyografik araştırmayı gerektirecektir, bu özellikle İTC üye kayıtlarının olmamasından ve 1923'ten, hele 1926'dan sonra hiçbir CHF üyesinin İttihatçı geçmişiyle övünmesinin mümkün olmamasından kaynaklanmaktadır. Ancak, Kemalist iktidar partisinin lider kadrosuna yüzeysel bir bakış bile, bu partide de, TCF'de olduğu kadar eski İttihatçı olduğu iddiasını doğrular. Yalnızca birkaç, ama önemli örnek vermek gerekirse:

1. Mustafa Kemal (Atatürk)	cumhurbaşkanı
2. İsmet (İnönü)	başvekil
3. Ali (Çetinkaya)	İstiklâl Mahkemesi başkanı
4. Celâl (Bayar)	maliye vekili, banka yöneticisi
5. Tevfik Rüştü (Araş)	hariciye vekili
6. Cemil (Ubaydın)	dahiliye vekili
7. Ali Fethi (Okyar)	başvekil
8. Kâzım (Özalp)	Millet Meclisi başkanı vekil
9. Recep (Peker)	CHF umumî kâtibi, dahiliye vekili
10. Şükrü (Kaya)	hariciye vekili

İttihatçı geçmişi olanlar yalnızca rejimin en üst düzeyindeki siyasetçiler değildi. Önde gelen

idareciler [Kâzım (Dirik) (1880-1941), Mazhar Müfit (Kansu) ve Hilmi (Uran) (1884-1956) gibi valiler ve tekel müdürü Hacı Adil (Arda) (1869-1935)] ve rejimle bağlantılı ideologlar ve gazeteciler [Yunus Nadi (Abalıoğlu), Falih Rıfkı (Atay), Abdullah (Cevdet)] için de aynı şey söylenebilir.

Hatta Mustafa Kemal'in yakın ilişki halinde olduğu uzun süreli kişisel dost çevresi de eski İttihatçılardan [Nuri (Conker), Kılıç Ali, Salih (Bozok) (1881-1941), Cevat Abbas (Gürer) (1887-1947), Ahmet Fuat (Bulca) (1881-1962) ve Müfit (Özdeş) gibi kişiler] oluşmuştur.

Hepsi bir yana, 1923'te Hâkimiyet-i Milliye gazetesine verdiği bir mülakatta Mustafa Kemal'in kendisi şöyle demişti: "Hepimiz onun (İTC-EJZ) âzasıydık."[51]

Yukarıda adı geçen kişilerin hiçbiri 1926'da temizlik hareketi içine alınmadığı için, genel bir 'İttihatçılara karşı temizlik' diye bir şeyin olmadığı açıktır. Bunun yerine, "Bütünü büyük ölçüde eski İttihatçılardan oluşan bir hareketten, üç ayrı grup temizlenmiştir" demek gerekir. Bu üç grubun ortak paydası, ulusal direniş hareketinin ilk evresinde hepsinin önemli roller oynamış ve şu veya bu zamanda Mustafa Kemal'in bu harekete lider oluşuna karşı çıkmış olmalarıdır. Her defasında bu girişimler Mustafa Kemal tarafından bastırılmıştır. Pekiyi, 1926'da bu gruplar niçin hâlâ tehlikeli sayılmışlardır? İTC Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk modern siyasal kitle hareketi idi ve onun yaygın örgütü[52] 1919'da Mustafa Kemal'in örgütünü oluşturmasında temel olmuştu. Bu yüzden, kalan İttihatçı liderler, Mustafa Kemal'in elindeki iktidar tabanının potansiyel rakipleriydi ve en azından hareketin bir kısmının sadakatine bel bağlayabilirdi. Dahası, -resmen feshedilmiş de olsa- İTC'nin gizli örgütleri dağılmamış olabilirdi ve hatta bunların saklı silahları ve gizli fonları bulunabilirdi.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası iki nedenle tehlikeliydi. İlk olarak, liderlerinin birçoğu, Kurtuluş Savaşı'ndaki rolleri dolayısıyla halk arasında ve özellikle orduda o kadar büyük bir itibar sahibiydi ki, kitleleri ve orduyu harekete geçirebilirlerdi, ikinci olarak, TCF'nin toplumsal bileşimi tehlikeliydi. İkinci Grup, toplumun CHF'den (ya da Birinci Grup'tan) değişik bir kesimini temsil ediyordu, mollalar, hukukçular ve tüccarlardan oluşuyordu ve Birinci Grup'tan daha fazla mahallî çıkarlara dayanıyordu; oysa TCF muhalefeti CHF ile aynı toplumsal nitelikleri paylaşıyordu. Gücünü aydınlardan, bürokratlardan ve ordu mensuplarından alıyordu, üyelerinin önemli bir kısmı siyasal tecrübe sahibiydi. Aydın, memur ve siyasal tecrübesi olan üye oranı CHF'den bile daha yüksekti ve -hepsinden önemlisi- üyeleri arasındaki asker oranı daha yüksekti: Yüzde 44'e karşı CHF'de yüzde 18.[53] Elbette, CHF, TCFden çok daha büyük olduğu için bu, mutlak güçleri hakkında bir ölçüde yanıltıcı olabilir, ama partinin Mustafa Kemal'in potansiyel olarak doğrudan rakibi olduğu açıktır.

Bu potansiyel rakiplerin varlığı, o sırada ülkede baş gösteren huzursuzluk havasıyla iyice tehlikeli bir hal aldı.

Hemen hemen aralıksız on yıl süren savaşlar ülkenin bütün insan gücüne ve üretim kaynaklarına ağır bir darbe vurduğu için, iktisadî durum vahimdi. Balkan Savaşları imparatorluğun en müreffeh bölgelerinin elden çıkmasıyla sonuçlanmıştı ve Yunanlılara karşı yapılan savaşta da Anadolu'nun en verimli yerleri harap olmuştu. 1923-1926 yılları arasında, Türkiye'nin (büyük ölçüde tarımsal

üretime dayanan) ulusal gelirinin bir hayli yükseldiği doğrudur, ama bu artış, on yıllık savaş döneminden sonra tarımın normal işleyişine dönmesinin ve ulaşım ağının onarılmasının sonucudur.[54] Daha sonra Türkiye'deki (İstanbul hariç) Rum azınlığın, Yunanistan'daki (Trakya hariç) Türk azınlıkla mübadelesi gerçekleşmiştir. Bu mübadelenin iktisadî sonuçları Türkiye için çok ciddi olmuştur, çünkü, Türkiye böylece, ticarî olarak faal olan orta sınıftan önemli bir kesimi, görece vasıfsız köylülerle mübadele etmiş oluyordu. Ayrıca, harap olmuş bir durumda olan ülke, böyle bir yeni göçmenler grubunun yerleştirilmesini gerçekleştirmekten bütünüyle âcizdi ve Millet Meclisi'nde sorular sorulmasına yol açan yolsuzluk skandalları oldu.

1925 ilkbaharında, TCF'nin kapatılmasına neden olan Şeyh Sait isyanı çıktı. Ordu isyanı bastırdı ve bundan sonra, birkaç ay içinde yüzlerce kişiyi çeşitli cezalara çarptıran İstiklâl Mahkemelerinin faaliyetleri başladı.

Mustafa Kemal, harap olan ülkenin yaralarını sarmasına zaman bırakmadan ve halkta doğan tedirginliğin yok olmasını beklemeksizin, birbiri ardınca reformlarını yapmaya başladı. 2 Eylül'de tekke ve türbeler kapatıldı. 25 Kasım'da fes kullanılması yasaklandı ve dindar Müslümanların gözünde bir kâfirlik simgesi olan şapka takılması kararlaştırıldı.

Bu son reform, halkın, saltanatın veya halifeliğin kaldırılmasına gösterdiği tepkiyi çok aşan büyük bir direnişle karşılaştı. İstiklâl Mahkemeleri yeniden göreve çağrıldı ve halkı çok sert yöntemlerle "şapka kanunu"na uymaya zorladı.

1 Ocak 1926'da Gregoryen takvim kabul edildi ve ilkbaharda İsviçre medenî kanunu ve İtalyan ceza kanunu benimsendi.

Aynı yılın yaz aylarında hükümetin durumu daha da zayıfladı, çünkü 5 Haziran'da Ankara Antlaşması imzalandı. Bu, petrol zengini Musul vilayetinin kimde kalacağı konusunda İngiltere'yle üç yıldır süregelen anlaşmazlığın sona ermesi anlamı geliyordu, ama aynı zamanda, vilayet, İngiliz mandası Irak'a bırakıldığı için, açıkça Türk hükümetinin yenilgisi demekti.

Belki de, 1926 temizlik hareketi, kamuoyunun ilgisini ülke sorunlarından uzaklaştırmak için bir yol olarak da düşünülmüştü.

1926 siyasal davalarından bir yıl sonra, Mustafa Kemal, 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Cumhuriyet Halk Fırkası kongresinde ünlü nutkunu okudu. Bu Nutuk, Türk cumhuriyet tarihçilerinin en çok dayandıkları kaynaktır -bunu Birinci Bölüm bağlamında da belirtmiştik.[55]

Batılı tarih yazımı da bu eseri en önemli bir kaynak olarak kabul etmektedir. 1919-1926 yılları arasındaki Türk tarihinin ve özellikle Mustafa Kemal'in rolünün betimlenmesi olarak okunup kullanılmasına rağmen, bu yapıtın gerçek niteliği başkadır. Bağımsızlık mücadelesinin öyküsü, Mustafa Kemal'ce, direniş hareketinin öteki liderlerinin hareketlerini eleştirmek için bir arka plan olarak kullanılmıştır (Rauf, Refet, Ali Fuat, Cafer Tayyar, Kâzım Karabekir, Kara Vasıf, Bekir Sami, Ali İhsan, Nurettin, Hüseyin Avni, Celâlettin Arif eleştiri hedefleridir)[56] ve Nutuk'un yaklaşık (basımına göre) yüz sayfası, bütünüyle, Lozan Antlaşmasından sonra hareket içindeki ayrılığa - ki bu,

özellikle Rauf'un hazırladığı bir komplo olarak gösterilmektedir - hasredilmiştir.[57] Bütün bu eleştiri hedefi kişiler temizlik hareketine tâbi tutulduktan yalnızca bir yıl sonra *Nutuk*'un okunduğu da göz önüne alındığında, eserin onlara 1926'da gösterilen tutumun haklı gösterilmesi için yazıldığı açıkça ortaya çıkmaktadır. İşin garibi, *Nutuk*'u kaynak olarak kullanan tarihçi ve biyografi yazarlarının hiçbiri *Nutuk*'un bu niteliğinin farkında değildir.

Mustafa Kemal 1923-1925 yılları arasındaki gelişmelere oldukça geniş yer ayırmasına rağmen, İzmir suikastinden hemen hemen hiç bahsetmez. Suikast ve davalara Nutuk'un sonunda çok kısa bir pasajda değinilir. 1925 Şeyh Sait isyanının anlatılmasından sonra gelen bu pasaj şöyledir:

"Netice, bittabi!, cumhuriyetin muvaffakiyetiyle tecelli etti. Âsiler imha edildi. Fakat, cumhuriyet düşmanları, büyük komplonun safahatı hitam bulduğunu kabul etmediler. Namerdâne, son teşebbüse girişiler. Bu teşebbüs İzmir suikasti suretinde tecelli etti. Cumhuriyet mahkemelerinin kahhar pençesi, bu defa da, cumhuriyeti, suikastçilerin ellerinden kurtarmaya muvaffak oldu."[58]

1926 yazındaki olaylar hakkında Mustafa Kemal'in yazdıklarının hepsi bundan ibarettir. Bu olaylar Türk ve Batı tarihyazımında nasıl yansıtılmıştır?

Birinci Bölüm'de gördüğümüz gibi, Mustafa Kemal'in sağlığında ve İsmet'in (İnönü) cumhurbaşkanlığı yıllarında, Türkiye'de, Türk devrimi ve Mustafa Kemal'in rolü konusunda, resmî nitelik taşıyan eserlerle temsil edilen ortodoks bir tarihçilik geleneği vardı. Bu eserlerin en önemlileri, 1926'da basılan Mustafa Kemal'in resmî biyografisi, 1935'te *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* ve *Historie de la République Turque* adıyla yeniden basılan 1931 yılındaki *Tarih*, Enver Ziya Karal'ın *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (1945) ve *İnönü Ansiklopedisi*[59] ile *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki[60] Atatürk üzerine makalelerdir.

Tarih'teki suikastle ilgili pasaj 1925'te TCF'nin kapatılmasıyla başlar. *Tarih*'e göre, bu parti içindeki bir grup Mustafa Kemal'i öldürmeye ve Osmanlı anayasasını ve saltanatı geri getirmeye karar vermiştir. Rauf suikastin lideri olarak gösterilir ve İttihatçılardan söz açılmaz. Pasajın bütünü *Nutuk*'taki pasaja benzemektedir, burada Mustafa Kemal'i öven, suikastten kurtulduğu öğrenilince duyulan sevinci ve suikastçilerin alçak karakterini betimleyen ifadeler bulunmaktadır. Üslup, şu örnekte görülebileceği gibi son derece şovenisttir:

"Bu sefillerin ve cürüm ortaklarının kanında Türklük cevherinden eser bulunmadığına şüphe yoktur. Asil, vefalı ve kadirşinas Türk milletinden bu kadar alçak duygulu, nankör ruhlar doğamaz. Bunlar hiçbir milletin varlığında barındırmaya razı olamayacağı soysuzlardır. Türkler için soysuzluktan daha ağır, daha aşağı vasıf yoktur."[61]

Karal'daki pasaj *Tarih*'tekinin benzeridir. Suç TCF'ye yüklenmekte ve İttihatçılardan söz açılmamaktadır. Rauf (Orbay) artık suikastın lideri olarak gösterilmemektedir. Karal, ayrıca, suikast girişimi bozulduğu zaman duyulan sevince görece daha çok yer ayırmıştır. *İnönü Ansiklopedisi*'nde de olay gene böyle anlatılmaktadır.

İslâm Ansiklopedisi'ndeki makale, Mustafa Kemal'in 1924'te halifeliğin kaldırılışına kadar

kronolojik bir biyografisini verip, sonra da Mustafa Kemal'in sosyal reformlarının incelenmesine atlayarak bu konuyu bütünüyle dışta bırakır. Siyasal muhalefetin gelişmesinden, TCF'den ve 1926 suikasti ve davalarından hiç bahsetmez. 1944'te basılan Şapolyo'nun ünlü Mustafa Kemal biyografisinde[62] de benzer biçimde davalar atlanır. 'Kemalist' dönemde tarihçiler için iki alternatif olduğu görülmektedir: 1. Davaları bütünüyle göz ardı etmek, ya da 2. Olayları TCF siyasetçilerinin düzenlediği bir komplo olarak betimlemek (Rauf en eski kaynaklarda baş suçlu olarak gösterilmektedir).

1950'lerden bu yana Mustafa Kemal'in çağdaşlarının anıları basılmaya başlanmıştır. Bunlar arasında davayla ilgili olan kişilerin (Ali Fuat Cebesoy, Hüseyin Cahit Yalçın, Rauf Orbay, Mithat Şükrü Bleda ve - karşı taraftan - Kılıç Ali) anıları da vardır. İzmir'deki davanın canlı tanıklığını veren ve davanın siyasal niteliği karşısında çok eleştirel olan Atay'ın *Çankaya*'sı[63] ilkin 1952'de bir gazetede tefrika edilmiştir. Bu yayınların Türk tarihyazımına etkisinin ne olduğunu görmek için bazı yeni yayınlara baktım.

1950 sonrası dönemde Türkiye'de basın özgürlüğü olduğu için 1950 öncesi döneme göre resmî veya genel kabul gören tarih versiyonunu yansıtan eserleri seçmek daha zordur. Eroğlu'nun *Türk Devrim Tarihi*'ni seçtim, çünkü Eroğlu Türk Devrim Kurumu Atatürk ve Devrimlerini Araştırma Kurulu başkanıydı, dolayısıyla eserleri bir çeşit resmiyet damgası taşır. Ergin ve Ateş'in eserlerini, her iki eser de, Ateş'inki üniversiteye yönelik olmak üzere ders kitabı olarak hazırlandıkları için seçtim. Gençosman ve Gologlu dönemin ünlü ayrıntılı tarihleri olduğu için seçildi. Çeçen ise, en yeni eserlerden biri olduğu ve yazar Mustafa Kemal üzerine yüzden fazla makalesiyle bu alanda (Halkevlerinin resmî tarihçisi ve Türk UNESCO Komisyonu'nun üyesi olarak) kabul edilmiş bir otorite olduğu için seçildi. Aydemir az çok resmî bir nitelik taşıdığından değil, Türklerin yazdığı Mustafa Kemal biyografileri içinde en iyisi olduğu için listeye alındı. Mumcu ve Kili de çok kullanılan ders kitapları olarak önemlidir. 1970 ile 1981 yılları arasında yayınlanmış bu eserlerde İzmir suikastinin sunuluşunda ne gibi sonuçlar çıkarabiliriz? Ergin,[64] Çeçen,[65] İlkin ve Mumcu [66] resmî versiyona sıkı sıkıya bağlı kaldıkları kısa pasajlarda olayı anlatırlar. Eroğlu,[67] Gologlu[68] ve Aydemir[69] olaya daha çok yer ayırırlar, ama bunlar da mahkeme versiyonuna bağlı kalırlar. 1950 öncesi dönemle karşılaştırıldığında, bu yazarların, 1950 öncesi kaynakların sözünü etmediği İttihatçıların rolünü vurgulamaları önemlidir. Gologlu, Kılıç Ali'nin anılarından yararlanır, başka anıları kullanmaz. Gençosman ve Ateş olaydan söz açmaz. Bu, Gençosman'ın 10 ciltlik tarihi için özellikle ilginç bir durumdur. Pek çok yerleşik kalıbı kırmış olan Avcıoğlu davaların şaşırtıcı bir biçimde kısa ve ortodoks bir aktarımını sunar.[70] Bu örneklemden hangi sonucu çıkarabiliriz? İlk olarak, son yıllarda hâlâ temizlik hareketine çok az ilgi gösterilmektedir. İkinci olarak, 1950 ve 1960'larda temizlik hareketinin kurbanlarının anılarının yayınlanması tarihçileri hemen hemen hiç etkilememiştir. Yine Türk tarihyazımında bir çeşit iki başlı sistemin olduğunu görüyoruz. Bir yandan muhalif cumhuriyet tarihi versiyonları anılarda ve otobiyografilerde ortaya çıkmaktadır. Bunlar

bazen biyografilerde ve biyografik makalelerde yansıtılmaktadır.[71] Öte yandan, Mustafa Kemal'in biyografisi ve Türk devriminin tarihi bu etkilere kapalı gözükmektedir ve hâlâ mahkeme kararında ortaya konan 'resmî' versiyona bağlı kalmaktadır. Yalnızca Tuncay açıkça bu davaların "siyasî-adlî terör" olduğunu belirtir.[72] Temizliklerin dönem üzerine Batılı kaynaklarda nasıl yansıtıldığına da baktım. İkinci Dünya Savaşı öncesi ünlü biyografiler genellikle resmî çizgiyi izlerler (örneğin von Kral,[73] Melzig,[74] von Mikusch,[75] Villalta).[76] Bazen temel olguları sorgulamadan sansasyonel ayrıntılar eklerler (Froembgen,[77] Armstrong).[78] Bazen de davalardan bahsedilmez (Georges-Gaulis).[79] Savaş sonrası eserlerden Benoist-Mechin [80]güvenilmez ve esas olarak ortodoks bir biçimde olayları anlatır, Sperco [81] bütünüyle ortodokstur, Orga [82] Mustafa Kemal'e karşı daha eleştirel bakar, ama o da güvenilmezdir. Yalnızca Kinross [83] olayları olduğu gibi anlatır, kendisi taraf tutmadan sanıkların ve mahkemenin sözlerinden alıntılar yapar. Marksist tarihçi Glasneck resmî versiyona bağlı kalır, ayrıca suikasti Türk devrimini hedefleyen gerici bir komplo olarak gösterir.[84] Türkiye'nin modern tarihi üzerine olan ders kitaplarında Rummel,[85] Philips-Price[86] ve Lewis[87] 1926 davalarını siyasal temizlik hareketi olarak niteleyerek kısaca anlatırlar. Ziemke[88] İzmir davası ile Ankara'daki arasında ayrım yapar ve yalnızca ikincisini siyasal dava olarak görür. "Webster[89] ve Davison[90] olaya değinerek geçerler. Von Kral[91] ise resmî çizgiye bağlı kalır. Allen, Bisbeg Hale, Lewis, *Turkey*, Robinson, Roux ve hatta Shaw, *History* suikastten ve davalardan söz açmaz. Türkiye'de solun bastırılması konusunda yoğunlaşan Marksistler, İzmir davasında son aşamasına varan Milliyetçi liderler arasındaki çatışmalara hiç ilgi göstermezler. Steinhaus suikastten bahseder, ama davalardan söz açmaz. Harputlu ile Keskin ise, her ikisi için de yer ayırmazlar.

Sonuç, Türk tarih ve biyografisinin karakteristik özelliklerinin yabancıların eserlerinde de bulunduğu olmalıdır. Birkaç yazar 1926 davalarının siyasal niteliğini kabul etmekle beraber genellikle Kemalist versiyonun temel varsayımlarını sorgulamazlar. Bu olaya ilgi genellikle pek azdır ve bu yazarların önemli bir kısmı olaya hiç değinmez.

SONUÇ

1918 YILINDA, yaklaşan yenilginin farkında olan İttihat ve Terakki Cemiyeti hem başkentte hem taşrada ulusal bir direniş hareketini örgütlemeye yönelik ilk adımları attı. Bunu iki düzeyde gerçekleştirdi: Gizli olarak, bir yeraltı ağı oluşturdu ve açık olarak, Türkiye'deki kamuoyunu uyarmaya ve barış konferansında Türk ulusunun haklarının tanınmasına yönelik siyasal örgütler kurdu.

Gizli örgütlenmenin başlıca aracı, bugüne kadar ulusal direniş hareketindeki önemli rolü göz ardı edilmiş olan Karakol Cemiyeti idi. 1918 Ekim'inde İttihatçı lider kadronun kurduğu bu örgüt, eski İttihatçıları çatısı altında topladı, direniş şebekeleri kurdu ve Anadolu'ya adam ve malzeme kaçırdı. Bu iş için, Enver'in 1914'te kurduğu Teşkilât-ı Mahsusa'nın kaynaklarından ve uzmanlığından geniş ölçüde yararlandı.

İttihatçılar siyasal düzeyde, eski İTC'nin doğrudan devamı olan siyasal partiler (Teceddüt Fırkası, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası) ve İTC'yle güçlü bağları olan kültürel ve sosyal örgütler aracılığıyla kamuoyunu harekete geçirmeye çalıştılar. İttihatçıların ve başkalarının ulusal bir siyasal cephe oluşturma girişimleri, İttihatçı karşıtı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, eski İTC üyeleriyle işbirliği yapmayı reddetmesi yüzünden sonuçsuz kaldı.

Anadolu ve Trakya vilayet merkezlerindeki İTC yerel şubeleri, çoğu zaman başkentteki bölgelerinin mebuslarıyla yakın işbirliği içinde, ulusal ajitasyonu başlattılar. Bu, ilk direniş merkezleri olan Kars, Trabzon, Erzurum, İzmir ve Edirne'de böyle olmuştur. Ulusal eylemciler Birinci Dünya Savaşı'nın son evresinde Teşkilât-ı Mahsusa'nın yaptığı gizli silah ve malzeme depolarından yararlanabilirlerdi, gerçekten yararlanmışlardır.

Ulusal hareket, Osmanlı ordusunun hem Harbiye Nezareti'ndeki hem de çeşitli yerlerdeki önde gelen birçok subayı tarafından desteklendi. Bunlar direnişe yardımcı oldular ve ordunun terhisini baltaladılar. Bu süreçte, 1908'den önce İTC'nin kurulmasında aktif olan, yakın işbirliği içindeki, miralay ya da mirliva rütbeli subaylar grubu en aktif rolü oynadı.

Bugüne kadar İttihatçılara ait hiçbir ulusal direniş planı ortaya çıkarılmamıştır, ama 1918 yılında hem Enver hem de Talât direnişi hazırlamak için çalışmalar yapmışlardı. Enver 1918'de Kafkaslardan mücadeleyi sürdürmeyi planlamış, ama ani ve ciddi bir rahatsızlıktan ötürü bu planını gerçekleştirememişti. Ne var ki, bu amaçla daha önce kuvvetlerini doğuda toplamıştı. Anadolu'da ulusal çetelerle mücadeleyi sürdürme planı 1918'de yeni değildi, 1915'e uzanıyordu. Bu tarihte İTC, İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale Boğazı'nı yarmasından endişe etmiş ve başkenti terk edip Eskişehir veya Konya'da bir üs kurma yolunda çalışmalar yapmıştı. Bu planlar 1918-1919'daki direnişin temelini oluşturmuş olabilir.

Mustafa Kemal Anadolu'ya geçme kararını, başkentte etkili bir siyasal mevki elde etmek için altı ay uğraştıktan sonra, görece geç bir tarihte, 1919 Nisan'ının ortasında vermiştir. Bu kararı verirken, Anadolu'da bulunan subay arkadaşlarının baskısından veya Ferit Paşa hükümeti tarafından eski İttihatçı subayların tutuklanmalarının devam etmesinden ve bazı İtilafçı gazetelerin kendisinin de tutuklanmasını istemelerinden etkilenmiş olması güçlü bir ihtimaldir. Öte yandan, Karakol Cemiyeti'nin önerisiyle direniş hareketinin başına geçmek üzere Anadolu'ya gitmiş olduğu iddiası da doğru olabilir. 1919 başlarında hem Mustafa Kemal'in hem de İsmet'in Karakol Cemiyeti liderleriyle bağlantı halinde oldukları ve bu bağlantıların ulusal direniş konusunda olduğu kesindir.

Mustafa Kemal'in Dokuzuncu Ordu müfettişliğine atanmasındaki amaç, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde huzuru sağlamasıydı. Bu atama, onu başkentten uzaklaştırmak için yapılmadığı gibi, hükümetin ulusal direniş hareketini başlatmak amacıyla yaptığı bilinçli bir girişim de değildir. Harbiye Nezareti'ndeki subaylar, Mustafa Kemal'in planlarını biliyorlardı ve bu planların uygulanmasında ona destek oldular.

Bağımsızlık mücadelesi yıllarında Mustafa Kemal, tedricî olarak, hareket içindeki bazı grupların kendilerine bağlılık göstermesini isteyebilecek -ve gerçekten istemiş olan- bütün rakipleri karşısında üstünlük sağladı. Hareket, İttihatçı örgütlere dayanarak oluşturulmuştu, dolayısıyla hareketin liderliği için en tehlikeli rakipler eski İttihatçılardı. 1920'de İtilaf Devletlerinin İstanbul'u işgali, Ankara'ca, bağımsız bir çizgi izleyen ve Sovyet hükümetiyle görüşmeler yapan Karakol Cemiyeti'ni tasfiye etmek için kullanıldı. Karakol'un yerine Ankara'nın sıkı bir biçimde kontrol ettiği Millî Müdafaa Grubu yerleştirildi.

1921'de ulusal hareketin radikal kanadı Mustafa Kemal'in İtilaf Devletleriyle anlaşmak istediğinden şüphelendi ve onun yerine Enver'i getirmeye çalıştı. Enver Türk sınırlarına geldi ve onun tarafına geçen Trabzon'daki Milliyetçi örgütün yardımıyla ülkeye girmeye çalıştı. Ama yurtiçindeki İttihatçılarla yurtdışındakilerin çalışmalarının kötü koordinasyonu Kemalistlere etkili karşı önlemler alma imkânını verdi ve Sakarya zaferi, liderliği kaybetme tehlikesini ortadan kaldırdı.

Mustafa Kemal'e karşı 1921-1922'de gelişen İkinci Grup muhalefetinin belirgin bir İttihatçı karakteri yoktur.

Millî mücadelenin zaferinden sonra, Ocak 1923'te, (eski İTC İstanbul şubesi başkanı ve Karakol Cemiyeti'nin kurucusu) Kara Kemal ile Mustafa Kemal, muhtemelen Mustafa Kemal'in isteği üzerine, İttihatçıların gelecekteki rolü konusunu görüştü. Bu görüşmeler, Mustafa Kemal'in kamuoyunu yönlendiren kişilerle bağlantı kurmak için çıktığı Batı Anadolu gezisi sırasında gerçekleşmiştir. Bu görüşmelerin bir sonucu olarak bir grup İttihatçı, Nisan 1923'te İstanbul'da 'kongre' biçiminde toplantılar yapmıştır. Ayrı bir parti olarak gelecek seçimlere katılmama kararı almışlar, ama aynı zamanda yeniden canlandırılan İTC için dokuz maddelik bir program hazırlamışlardır. Bu görünüşteki çelişkinin açıklaması, bu kişilerin Mustafa Kemal'in yeniden canlandıran bir İTC'nin başına geçmesini -bu durumda onu destekleyeceklerdir- istemeleridir. Ancak, Mustafa Kemal bu

öneriyi reddetmiş ve bu gruptan yalnızca iki kişi, Halk Fırkası'nın üyesi olarak ikinci Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir. 1924'te, liberal demokratik programı 1923'teki önerilerine benzeyen TCF'yi desteklemişlerdir.

1926'da, reformlarına karşı artan muhalefet, sürekli olarak kötü olan iktisadî durum ve dış siyasette bir yenilgi (Musul sorunu) ile karşılaşan Kemalist yönetim, liderliğin bütün potansiyel rakiplerini ezmiştir. Ziya Hurşit (İkinci Grup'un önde gelen bir üyesi) idaresinde cumhurbaşkanını öldürmeye yönelik bir komplonun ortaya çıkarılışı; 1921'de Enver'i geri getirmeye çalışan İttihatçıların, eski Karakol Cemiyeti üyelerinin, 1923'te eski duruma dönmeye çalışan İttihatçıların ve 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kuran ulusal direniş hareketi liderlerinin temizlenmesi için kullanılmıştır.

1926 davaları sırasında, savcı, suikastin, İTC'nin paravan örgütü olarak işlev gören TCF içinde hazırlandığını iddia etmiştir.

Ama TCF ve İTC'nin suikastle ilişkisi hiçbir zaman kanıtlanmamıştır. TCF, Mustafa Kemal'in kendi partisinden, Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan daha belirgin bir İttihatçı karakter taşımaz ve kesinlikle 1921 ve 1923 İttihatçı eylemcileriyle özdeş sayılamaz. Kaldı ki, 1921 eylemini gerçekleştirenler ile 1923 eylemini gerçekleştirenler başka başka kişilerdir.

Suikast, ikinci derecede önemli siyasetçilerden küçük bir grubun işidir ve esas olarak Mustafa Kemal'in adamlarının Ali Şükrü (muhalefete mensup Trabzon mebusu) ve Halit Paşa (muhalefete mensup Ardahan mebusu) cinayetlerine karşı bir intikam duygusuyla hazırlanmıştır.

Ulusal direniş hareketi ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde Mustafa Kemal'in oynadığı rolün büyüklüğünden dolayı, İTC'nin ulusal hareketteki rolünü incelememiz için, önce, bir önceki dönemde Mustafa Kemal ile cemiyet arasındaki ilişkileri berrak bir biçimde anlamamız gerekir.

Mustafa Kemal, İTC'nin gerçek kurucusu (daha sonra liderliği Enver, Talât ve Cemal gibi 'sorumsuz kişiler'ce gasp edilmiş) ya da İTC ile büsbütün ilişkisiz bir subay olarak değişik biçimlerde gösterilmektedir. Bu iki versiyon da reddedilmelidir.

Bu yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1876 anayasasının tekrar yürürlüğe konmasını hedefleyen ihtilalci faaliyetler yeniden güç kazanmıştır. Bu faaliyetler, birtakım gizli örgütlerin kurulmasına yol açmış, 1889'da kurulup 1896'da yurt çapında bir örgüt iken dağıtılan ilk İTC'nin yerel şubeleri bunlar için güç kaynağı olmuştur.

1905'in ikinci yarısında, Mustafa Kemal, Şam'da Vatan adlı gizli bir cemiyete katılmıştır. Nisan veya Mayıs 1906'da doğduğu yer olan Selanik'te bir şube açmıştır. Ama kısa bir süre sonra 1906 yazında, Selanik'te, başka kişiler tarafından başka bir örgüt kurulmuştur. Bu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'dir. Daha sonra İTC'ye dönüşen ve 1908 devrimini gerçekleştiren bu örgüttür. Mustafa Kemal Suriye'ye gittikten sonra Vatan Cemiyeti'nin Selanik şubesi gelişememiş ve üyeleri OHC'ye katılmışlardı. Yeni örgütlerinde de önemli bir rol oynamadıkları kesindir. OHC, 1907 Eylül'ünde Ahmet Rıza'nın Paris'teki İTC'si ile birleşmiş, 'göçmen' siyasetçilerin de etkisi pek gözükmemiştir.

Mustafa Kemal, Makedonya'daki Üçüncü Ordu'ya atandıktan sonra Ekim 1907'de sıradan bir üye olarak İTC'ye yeniden girmek zorunda kalmıştır. Bu, muhtemelen İTC ile ilerideki ilişkilerini derinden etkilemiştir.

Mustafa Kemal, 1908 devriminde önemli bir rol oynamamıştır ve Enver gibi bir halk kahramanı olamamıştır, ama cemiyetin güvendiği bir üye olduğu anlaşılıyor. Cemiyetin vurucu gücünü oluşturan ve ne zaman bir kriz olsa yardıma çağrılan genç eylemci subaylar arasındaydı. 1908 devriminden sonra cemiyete taraftar kazandırması amacıyla Trablusgarp'a gönderildi. 1909 Nisan'ında karşı-devrimin bastırılmasında, 1911'de Libya'nın İtalyanlara karşı savunulmasında ve 1913 Balkan Savaşı'nda önemli roller oynadı. Bu dönemde İTC'nin önde gelen fedaileriyle yakın ilişki içindeydi.

1911'de Libya'da var olan ve Balkan Savaşı sırasında Şarköy harekâtının fiyaskoyla sonuçlanması nedeniyle daha da büyüyen Mustafa Kemal ile Enver arasındaki anlaşmazlık, Enver'in 1913'te önde gelen diğer İttihatçılarla birlikte düzenlediği hükümet darbesinden sonra harbiye nazırı olması üzerine, Mustafa Kemal'in İTC'nin güç merkezinden uzaklaştırılmasıyla sonuçlandı. Ne var ki, bundan, Mustafa Kemal'in İTC'den ayrıldığı sonucunu çıkarmak yanlıştır. İTCden ayrıldığını gösteren hiçbir belge yoktur. Tam tersine, 1919'da bile bir İttihatçı sayılmaktaydı. Ancak, İTC monolitik bir örgüt değildi. Değişik ve çoğu zaman birbiriyle çarpışan fraksiyonlardan oluşmuştu. Mustafa Kemal etkisini 1914'ten sonra kaybeden Cemal Paşa - Fethi (Okyar) fraksiyonuna bağlı görünüyor. Dünya Savaşı sırasında Mustafa Kemal, Enver'in siyasetlerini açıkça eleştirmiştir, bundan kariyeri zarar görmüş olabilir. Kuşağının öteki subaylarıyla karşılaştırılınca kariyerinin normal bir çizgi izlediği görülüyor. Tarihçiler ve biyografi yazarları, onun kariyeri ile Enver'inkini karşılaştırmaya meraklı gözüküyorlar, ama siyasal mevkii sonucu fevkalâde hızlı bir yükseliş gösteren ikincisidir.

Mustafa Kemal, Türkiye'nin modern tarihini etkilediği kadar, modern Türk tarihyazımını da etkilemiştir. Bu, yeni Türk devletinin kurulmasını sağlayan ulusal direniş hareketinin kuruluş evresi için özellikle doğrudur ve bunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu dönemdeki betimlenişinde son derece belirgin bir etkisi vardır.

Bu dönemin, ders kitaplarında ve devlet yayınlarında görülebilecek 'ortodoks' Türk tarihi, şeklini, İTC'nin Kemalist propaganda ve 1926 yazındaki siyasal davalar ile bütünüyle karalandığı bir zamanda (1926-1927) almıştır. Bu tarih, esas olarak, Mustafa Kemal'in -siyasal rakiplerini tasfiye mücadelesinde bir silah olan- kendi anılarına dayanır. 1926 temizlik hareketi, muhtemelen Mart 1926'da Mustafa Kemal'in İTCyi sert bir biçimde eleştirdiği anılarının yayınlanmasıyla hazırlanmıştır. Mustafa Kemal'in 1927'de okuduğu ünlü Nutuk'u 1919-1927 yıllarının tarihi olarak değil, 1926 temizlik hareketini haklı çıkarma girişimi olarak görülmelidir. Böylece Türk tarih ve biyografileri, Kemalistler ile İttihatçılar (bunlar tamamen farklı gruplar olarak değerlendirilir) arasındaki karşıtlığı, birincilerin rolünü abartıp ikincilerinkini hemen hemen yok sayarak büyütür.

Onlar ulusal hareketi Mustafa Kemal'in özgün bir yaratımı olarak belirler ve Jön Türk dönemi ile Kemalist dönem arasındaki sürekliliği ve ulusal direniş hareketinde İTC'nin oynadığı rolü yok sayarlar.

Ancak 1950'li yılların ortalarından bu yana, Mustafa Kemal'in çağdaşlarının ve çalışma arkadaşlarının anılarının yayınlanmasıyla -ki bunlar özellikle 1960'larda daha özgürlükçü bir ortamın oluşması sayesinde yayınlanabilmektedir- bu tablonun değiştirilmeye çalışıldığını görüyoruz. Ancak, Türk tarihyazımının ana çizgisi üzerinde muhalif kaynakların etkisi sınırlı olmuştur. Bugün bile, yabancı ve Türk tarihçiler, genellikle ulusal direniş hareketini ve bu harekette İTC'nin ve Mustafa Kemal'in rollerini incelerken 'ortodoks' Türk tarih versiyonuna sıkı sıkıya bağlı kalmaktadır.

KAYNAKÇA ve KISALTMALAR

Abadan: Abadan, Yavuz, **İnkılâp Tarihine Giriş.** Ankara, 1960.

Abadan, **Çetecilik:** Abadan, Yavuz, **Mustafa Kemal ve Çetecilik.** İstanbul, 1972.[2]

Abalıoğlu, **Ankara**: Abalıoğlu, Yunus Nadi, **Ankara'nın İlk Günleri.** İstanbul. 1955,

Abalıoğlu, **Açılış:** Abalıoğlu, Yunus Nadi, **Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyanlar,** İstanbul, 1955.

Adil: Selahattin Adil, **Hayat Mücadeleleri. Selahattin Adil Paşanın Hatıraları.** İstanbul, 1982.

Adıvar, **Memoirs:** Adıvar, Halide Edip, **Memoirs.** London, 1926.

Adıvar, **Ordeal**: Adıvar, Halide Edip, **The Turkish Ordeal.** London, 1928.

Adıvar, **West:** Adıvar, Halide Edip, **Turkey Faces West.** New Haven, 1930.

Afet İnan, **Atatürk:** Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler.** Ankara, 1954.

Afet İnan, **Karlsbat**: Afet İnan, Atatürk'ün Viyana Karlsbat Hatıraları (Karlsbat'ta Geçen Günlerim). **Atatürk Konferansları 3 (1969) içinde.** Ankara, 1970. s. 19-24.

Afet İnan, **Mektuplar:** Afet inan, **Atatük'ten Mektuplar.** Ankara, 1981.

Afet İnan, **Revolver:** Afet inan. Le revolver sacré. **Belleten,** 1 (1937), s. 611 -617.

Afet İnan, **Société**: Afet İnan, La société 'Patrie et Liberte'. **Belleten,** 1 (1937), s. 299-309.

Afet İnan, **Tabanca:** Afet İnan, Mukaddes Tabanca. **Belleten,** 1 (1937), s. 604-610.

Afet İnan, **Türkiye**: Afet İnan, **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi.** Ankara, 1977.

Afet İnan, **Vatan**: Afet İnan. Vatan ve Hürriyet. **Belleten,** 1 (1937), s. 289 - 298.

Ağaoğlu, **Baba**: Ağaoğlu, Samet, **Babamın Arkadaşları.** İstanbul, 1958.

Ağaoğlu, **Kuva**: Ağaoğlu, Samet, **Kuvayı Milliye** Ruhu. İstanbul, 1944.

Ahmad, **Cebesoy**: Ahmad, Feroz, The Role of Ali Fuat Cebesoy in the Turkish Revolution. **IJMES,** 4 (1973), s. 365-366.

Ahmad and Rustow: Ahmad, Feroz and Dankwart A, Rustow, İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler. **Güney-doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** 4-5 (1976), s. 245 - 284.

Ahmad, **Vanguard**: Ahmad, Feroz, Vanguard of a Nascent Bourgeoisie. The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918. (paper sent By the author, later published in:) Okyar - İnalcık.

Ahmad, **Young Turks**: Ahmad, Feroz, **The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Polities 1908-1914**. Oxford, 1969.

Ahmad, **Concepts:** Ahmad, Manzooruddin, Key Political Concepts in the Qur'an. **IS** 10 (1971), s. 77 - 102.

Akçura, **Türkçülük:** Akçura, Yusuf, **Türkçülük. Türkçülüğün Tarihî Gelişimi.** İstanbul, 1928 (Yeniden basım: İstanbul, 1978).

Akşin, **İttihat:** Akşin, Sina, İttihat ve Terakki Üzerine. **AÜSBFD,** 26 (1971), s. 153-182.

Akşin, **Jön**: Akşin, Sina, **Yüz Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki.** İstanbul, 1980.

Aktepe, **Belgeler**: Aktepe, Münir, Atatürk'e dair bazı Belgeler. **Belleten,** 32 (1968), s. 441-457.

Aktepe, **Sofya:** Aktepe, Münir, Atatürk'ün Sofya Ataşeliğine kadar ittihat ve Terakki ile olan Münasebetleri. **Belleten,** 38 (1974), s. 263-297.

Akyüz, **Kamuoyu**: Akyüz, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu. 1919-1922.** Ankara, 1915.

Alderman: Alderman, Naney Margaret, **Secularization in the First Turkish Republic.** New York, 1975.

Allen: Allen, Henry Elisha, **The Turkish Transformation. A Study in Social and Religious Development.** Chicago, 1935 (Yeniden basımı: New York, 1968).

Altay: Altay, Fahrettin, **On Yıl Savaş. 1912-1922.** İstanbul, 1970.

Altuğ: Altuğ, Yılmaz, **Türk Devrim Tarihi Dersleri.** İstanbul, 1973.

Anderson: Anderson, M.S, **The Eastern Question. 1774-1923. A Study in International Relations.** London, 1966.

Antonius: Antonius, George, **The Arab Awakening.** London, 1935.

Apak: Apak, Rahmi, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?** İstanbul, 1942.

Arar: Arar, İsmail, **Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı. 16-17 Ekim 1923**. İstanbul, 1969.

Arıburnu: Arıburnu, Kemal, **Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri.** Ankara, 1951.

Arıburnu, **Atatürk**: Arıburnu, **Kemal, Atatürk'ten Anılar.** Ankara, 1976,2

Arif: Arif, Mehmet; **Anadolu İnkılâbı.** İstanbul, 1969. (Yeniden basımı).

Arısan: Arısan, Abdullah Galip, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bugünkü Beyaz İhtilâlciler.** Ankara, 1955.

Armstrong: Armstrong, H.C., **Grey Wolf. Mustafa Kemal. An Intimate Study of a Dictator**. London, 1932.

A.T.: A.T. (Temir, Ahmet), Birinci Büyük Millet Meclisinin İlk Günleri, **Türk Kültürü,** 8 (1970) s. 9-13.

Atamer: Atamer, Hamdi, Millî Mücadele Başlangıcında Hürriyet ve İtilâf Partisi. **BTTD,** 14 (1972), s. 4-9.

Atatürk, **Nutuk:** Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk.** İstanbul, 1967. (3 cilt)

Atatürk, **Speech**: Atatürk, Mustafa Kemal, **A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk. 1927**. İstanbul, 1963.

Atatürk, **Söylev: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri.** (5 cilt) Ankara,. 1961,[2] 1961,[2] 1964, 1972, derleyen Nimet Arslan, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri** adındaki 4. cildi Sadi Borak ve Utkan Kocatürk hazırlamıştır.

Atay, **Bana:** Atay, Falih Rıfkı, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları.** İstanbul, 1955.

Atay, **Çankaya:** Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya. Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar.** İstanbul, 1980.

Atay, **Defter:** Atay, Falih Rıfkı, **Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri.** İstanbul, 1955.

Atay, **19 Mayıs**: Atay. Falih Rıfkı, **19 Mayıs**. Ankara, 1944.

Ateş: Ateş, Toktamış, **Türk Devrim Tarihi.** İstanbul, 1980.

Atılhan: Atılhan, Cevat Rifat, **İttihad ve Terakki'nin Suikastleri.** İstanbul, 1971.

Attrep, **State**: Attrep, Abe, A State of Wretchedness and Impotence. A British View of Istanbul and Turkey, 1919. **IJMES**, 9 (1978), s. 1-9.

Attrep: Attrep, Abraham Moses, **The Road to Empty Peace. Anglo-Turkish Relations 1918-1920.** University of Georgia 1972. (Yayınlanmamış doktora tezi).

Aulneau: Aulneau, Joseph, **La Turquie et la guerre.** Paris, 1915.

Avcıoğlu: Avcıoğlu, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi. 1838-1995.** İstanbul, 1974 (3 cilt).

Aybars: Aybars, Ergun, **İstiklâl Mahkemeleri.** Ankara, 1975.

Aydemir, **Enver**: Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonyadan Orta Asyaya kadar Enver Paşa.** İstanbul, 1972. (3 cilt)

Aydemir, **İkinci**: Aydemir, Şevket Süreyya **İkinci Adam. İsmet İnönü.** İstanbul, 1966. (3 cilt)

Aydemir, **Tek:** Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam. Mustafa Kemal.** İstanbul, 1976. (3 cilt)

Bailey: Bailey, Frank Edgar, **British Policy and the Turkish Reform Movement.** Cambridge, Mass, 1942.

Banoğlu: Banoğlu, Niyazi Ahmet, **Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı. (1899-1919-1927-1932).** İstanbul, 1973. (2 cilt)

Banoğlu-Kesim: Banoğlu, Niyazi, Ahmet and Nurcihan Kesim, **Atatürk Başmuharrir ve Atatürk'ün Kulübesi.** İstanbul, 1957.

Bartl: Bartl, Peter, **Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung. 1878-1912.** Wiesbaden, 1968.

Bayar: Bayar, Celâl, **Ben de Yazdım. Milli Mücadeleye Gidiş (1-4). Milli Mücadeleye Giriş (5-8)**. İstanbul, 1965. (8 cilt).

Baykal, **Erzurum**: Baykal, Bekir Sıtkı, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler.** Ankara, 1969.

Baykal, **Heyet**: Baykal, Bekir Sıtkı, **Heyet-i Temsiliye Kararları.** Ankara, 1974.

Bayrak: Bayrak, M. Orhan, **Atatürk ve Kurtuluş Savaşı. Kronolojik.** İstanbul, 1981.

Bayur, **Barış**: Bayur, Yusuf Hikmet, Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış ve Antlaşmalarımız. **Belleten,** 29 (1965), s. 499-516, 30. (1966), s. 115-156.

Bayur, **1918:** Bayur, Yusuf Hikmet, 1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşanın Başyaver Naci Bey yolu ile Padişaha bir Başvurması. **Belleten,** 21 (1957), s. 561-565.

Bayur, **İnkilâp**: Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkilâbi Tarihi.** Ankara, 1983[2].

Bayur, **Meşrutiyet**: Bayur, Yusuf Hikmet, İkinci Meşrutiyet Üzerinde bazı Düşünceler. **Belleten,**

23 (1959), s. 267-285.

Bayur, **Tinsel:** Bayur. Yusuf Hikmet, 1918 Bırakışması Sırasındaki Tinsel Durum ve Mustafa Kemal'in iki Demeci. **Belleten,** 32 1968), s. 479-497.

Belen: Belen, Fahri, ed. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi.** (8 cilt) Ankara, 1967-1979.

Belleten: Belleten. (TTK yayını). Ankara, 1937.

Bennett: Bennett, John Godolphin, **Witness.** London, 1861.

Benoist-Méchin, **Kémal**: Benoist-Méchin, Jacques, **Le loup et le léopard. Mustapha Kémal ou la mort d'un empire.** Paris. 1954.

Benoist-Méchin, **Türkei**: Benoist-Méchin, Jacques, **Die Türkei 1908-1938. Das Ende des osmanischen Reiches.** Kehl am Rhein, 1981.

Bérard, **Mort**: Bérard, Victor, **La mort de Stamboul. Le gouvernement des Jeunes Turcs.** Paris, 1913.

Bérard, **Politique**: Bérard, Victor, **La politique du Sultan.** Paris, 1897.

Bérard, **Révolution**: Bérard, Victor, **La révolution Turque.** Paris, 1909.

Berkes, **Batı**: Berkes, Niyazi, **Türk Düşününde Batı Sorunu.** Ankara, 1975.

Berkes, **Batıcılık**: Berkes, Niyazi, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler.** İstanbul, 1965.

Berkes, **Çağdaşlaşma**: Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma.** İstanbul, 1978.

Berkes, **Facets**: Berkes, Niyazi, The two Facets of the Kemalist Revolution. **MW,** 64 (1974), s. 292-306.

Berkes, **Nationalism**: Berkes, Niyazi, **Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected Essays of Ziya Gökalp.** New York, 1959.

Berkes, **Secularism**: Berkes, Niyazi, **The Development of Secularism in Turkey.** Montreal, 1964.

Bıyıklıoğlu, **Atatürk**: Bıyıklıoğlu, Tevfik, **Atatürk Anadolu'da.** Ankara, 1959.

Bıyıklıoğlu, **Meclis:** Bıyıklıoğlu, Tevfik, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Hukukî Statüsü ve İhtilâlci Karakteri. **Belleten,** 24 (1960), s. 637-663.

Bıyıklıoğlu, **Trakya**: Bıyıklıoğlu, Tevfik, **Trakya'da Millî Mücadele.** Ankara, 1956.

Bilâ: Bilâ, Hikmet, **C.H.P. Tarihi. 1919-1979.** Ankara, 1979.

Bilbaşar: Bilbaşar, S, **Çanakkale 1915.** 1971.

Bisbee: Bisbee, Elaine, **The new Turks. Pioneers of the Republic. 1920-1950.** Philadelphia, 1951.

Blaisdell: Blaisdell, Donald C, **European Financial Control in the Ottoman Empire.** New York, 1929.

Bleda: Bleda, Midhat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü.** İstanbul, 1979.

Bodurgil: Bodurgil, Abraham, **Atatürk and Turkey. A Bibliography. 1919-1938.** Washington, 1974.

Borak, **Bozkurt :** Borak, Sadi, **Armstrong'tan Bozkurt-Mustafa Kemal. İftiralara Cevap.**

İstanbul, 1955.

Borak, **Gizli :** Borak, Sadi, **Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları.** İstanbul, 1977.

Borak, **İktidar:** Borak, Sadi, **İktidar Koltuğundan İdam Sehpasına. Yakın Tarihimizde Siyasî Cinayetler ve İdamlar.** İstanbul, 1962.

Borak, **Özel :** Borak, Sadi, **Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları.** İstanbul, 1980.

Broadus: Broadus, John R, Soviet Historical Literature on the Reform Periods of Later Ottoman History. **WZKM** 73 (1981), s. 137-165.

Bruinessen: Bruinessen, Martin M. van, **Agha, Shaikh and State. On the Social and Political Organization of Kurdistan.** Utrecht, 1978.

Busch: Busch, Briton Cooper, **From Mudros to Lausanne.** New York, 1977.

Buxton: Buxton, Charles Roden, **Turkey in Revolution.** London, 1909.

B.T.T.D. **: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.** İstanbul, 1967

Bülkat: Bülkat, Esat, **Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları.** İstanbul, 1975

Carrère: Carrère d'Encausse, Hélène, **Réforme et Révolution chez les musulmans de l'empire Russe, Bukhara 1867-1924.** Paris, 1966.

Cebesoy, **Lider :** Cebesoy, Ali Fuat, Mustafa Kemal. Millî Lider. **Belleten,** 20 (1956), s. 549-555.

Cebesoy, **Millî :** Cebesoy, Ali Fuat, **Millî Mücadele Hatıraları.** İstanbul, 1953.

Cebesoy, **Moskova :** Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları.** İstanbul, 1955.

Cebesoy, **Sınıf :** Cebesoy, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk. Okul ve Gene Subaylık Hatıraları.** İstanbul, 1967.

Cebesoy, **Siyasî**: Cebesoy, Ali Fuat, **Siyasî Hatıralar**. (2 cilt) İstanbul, 1957, 1960.

Cemal: Cemal, Ahmed, M**emories of a Turkish Statesman. 1913-1919**. New York, 1922. (Yeniden basımı: 1973).

Clark: Clark, Edward C, The Ottoman Industrial Revolution. **IJMES**, 5 (1974), s. 65-76.

C.M.R.S.: **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**. Paris, 1960.

Collection Turcica: Collection Turclca 1. La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk. Paris, 1981.

Creel: Creel, F, **The Program and Ideology of Dr. Abdullah Cevdet. A. Study of the Origins of Kemalism in Turkey**. Chicago, 1979. (Yayınlanmamış doktora tezi).

Cruickshank: Cruickshank, A.A, The Young Turk Challenge in Post-war Turkey. **MEJ**, 22 (1968), s. 17-28.

Çarıklı: Turan, Şadi (ed), **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları**. 1919-1920. Ankara, 1967.

Çaycı: Çaycı, Abdurrahman, Atatürk'e dair En Eski Yabancı Arşiv Belgesi Hakkında. **Türk Kültürü** (1971), s. 593-597.

Çeçen: Çeçen, Anıl, **Atatürk ve Cumhuriyet**. Ankara, 1981.

Dağtekin: Dağtekin, Hüseyin, İstiklâl Savaşında Anadolu'ya Kaçırılan Mühimmat ve Askerî Eşya Hakkında Tanzim Edilmiş Mühim bir Vesika. **Tarih Vesikaları (Yeni Seri)** 1 (1955), s. 9-15.

Danişmend: Danişmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**. Cilt 4 (1730-1924). İstanbul, 1975.

Darendelioğlu: Darendelioğiu, İlhan E, **Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri**. İstanbul, 1968.

Davison: Davison, Roderic H, **Reform in the Ottoman Empire. 1856-1876**. New York, 1973.

Davison, **Turkey**: Davison, Roderic H, **Turkey**. Englewood Cliffs, N.J. 1968.

Deliorman: Deliorman, Altan, **Mustafa Kemal Balkanlarda**. İstanbul, 1959.

Demiray, **İç**: Demiray, Tahsin, **Türkiye'de Son Elli Yıllık İç Politika, Gizli Cemiyetler, Komiteler ve Partiler**. İstanbul, 1955.

Demiray, **İstiklâl**: Demiray. Tahsin, **İstiklâl Harbimiz'ın Müdafaası**. İstanbul, 1969.2

Demirhan: Demirhan, Pertev, **Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz. Das Lebensbild eines grossen Soldaten**. Gottingen, 1960.

Deny, **Biographie**: Deny, Jean, La biographie de Moustafa Kemal. **RMM,** 63 (1926), s. 146-167.

Deny, **Souvenirs**: Deny, Jean, Les souvenirs du Gâzi Moustafa Kemal. Version française remaniée d'après l'original turc. **REI**, I (1927), s. 117-222.

Devereux: Devereux, Robert, **The First Ottoman Constitutional Period. A Study of the Midhat Constitution and Parliament.** Baltimore, 1963.

Dickinson: Dickinson, G. Lowes, **The International Anarchy.** 1904-1914. London, 1937.2

Duda: Duda, Herbert W, **Vem Kalifat zur Republik. Die Türkei im 19. und 20. Jahrhundert.** Vienna, 1948.

Dumont, **Axe**: Dumont, Paul, L'axe Moscou-Ankara. Les relations Turco-Soviétiques de 1919 à 1922. **CMRS** 18 (3) (1977), s. 165-193.

Dumont, **Bolchévisme**: Dumont, Paul, Bolchévisme en orient. Le Parti Communiste Turc de Mustafa Suphi. 1918-1921. **CMRS** 18 (4) (1977), s. 377-409.

Dumont, **Fascination:** Dumont, Paul, La fascination du bolchévisme. Enver Pacha et le Parti des Soviets Populaires. 1919-1922. **CMRS,** 16 (2) (1975), s. 141-166.

Dumont, **Organisations**: Dumont, Paul, Les organisations socialistes et la propagande communiste à Istanbul pendant l'occupation alliée. 1918-1922. (A la lumière des archives du Château de Vincennes). **EB,** 4 (1979), s. 31-51.

Dumont, **Révolution:** Dumont, Paul, La révolution impossible. Les courants d'opposition en Anatolie. 1920-1921. **CMRS,** 19 (1-2) (1978), s. 143-174.

Dumont, **Sources**: Dumont, Paul, Sources inédites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'empire Ottoman au debut du XXe siècle. **EB,** 3 (1978) s. 16-34.

Dumont, **Türk yurdu**: Dumont, Paul, La revue Türk Yurdu et les musulmans de l'empire russe. 1911-1914. **CMRS**, 15 (3-4) (1974), s. 315-331.

Dursunoğlu, **Atatürk**: Dursunoğlu, Cevat, Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri. **Belleten,** 27 (1963), s. 633-639.

Dursunoğlu, **Erzurum**: Dursunoğlu, Cevat, **Millî Mücadelede Erzurum.** Ankara, 1946.

Duru, **İttihat**: Duru, Kâzım Nami, **İttihat ve Terakki Hatıralarım.** İstanbul, 1957.

Duru, **Amerikan**: Duru, Orhan, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları.** İstanbul, 1978.

Dyer: Dyer, Gwynne, The Turkish Armistice of 1918. 1. The Turkish Decision for a Sepaiate Peace in Autumn, 1918. **MES,** 8 (1972), s. 143-178.

2. Lost Opportunity: the Armistice Negotiations of Moudros. **MES,** 8 (1972), s. 313-348.

Dyer, **Falsifiers:** Dyer, Gwynne, Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers'. Historiography and the Armenian Massacres. **MES,** 10 (1974), s. 99-107.

EB: **Etudes Balkaniques.** Sofia, 1S64-. [Académie Bulgare des Sciences], Egeli: Egeli, Münir Hayri, **Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları.** İstanbul, 1954.

E.I.: **Encyclopaedia of İslam.** Leiden, 1913-1938. (4 cilt ve ek).

E.I.2: **Encyclopedia of İslam,** (ikinci bası). Leiden, 1954-.

Einstein: Einstein, Lewis, **Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary During the Dardanelles Expedition. April-September 1915.** London, 1917.

Eldem: Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik.** Ankara, 1970.

Emre: Emre, Ahmet Cevat, **İki Neslin Tarihi, Mustafa Kemal Neler Yaptı.** İstanbul, 1969.

Enginün: Enginün, İnci, **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi.** İstanbul, 1978.

Erden: Erden, Ali Fuat, **İsmet İnönü.** İstanbul, 1952.

Erer: Erer, Tekin, **Enver Paşanın Türkistan Kurtuluş Savaşı.** İstanbul, 1973.

Ergil, **Reassessment**: Ergil, Doğu, A Reassessment. The Young Turks, Their Politics and Anti-colonial Struggle. **IC,** 49 (1975), S. 75-149.

Ergil, **Reform:** Ergil, Doğu, The Turkish Reform Movement and Beyond. 1923-1938. **IS,** 14 (1975), s. 249-260.

Ergil, **Sosyal**: Ergil, Doğu, **Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi.** Ankara, 1981.

Ergin, **Atatürk:** Ergin, Feridun, **K. Atatürk.** İstanbul, 1978.

Ergin, **Maarif:** Ergin, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi.** İstanbul, 1939 (Yeniden basımı, 1977) (3 cilt)

Erman: Erman, Azmi Nihat, **İzmir Suikasti ve İstiklâl Mahkemeleri.** İstanbul, 1971.

Eroğlu: Eroğlu, Hamza, **Türk Devrim Tarihi.** İstanbul, 1974.

Ertürk: Tansu, Samih Nafiz (ed), **İki Devrin Perde Arkası. Hatıratı Anlatan: Osmanlı İmp. Teşkilâti Mahsusasında ve M.M. Grubu Başkanı Bulunan Albay Hüsamettin Ertürk.** İstanbul, ,

1957.

Esatlı: Esatlı, Mustafa Ragip, **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü.** İstanbul, 1975.

Esengin, **Ayaklanmalar:** Esengin, Kenan, **Milli Mücadelede İç Ayaklanmalar.** İstanbul, 1975.[2]

Fehmi: Fehmi, Yusuf, **La révolution Ottomane.** Paris, 1911.

Felsefe: Felsefe Kurumu Seminerleri (1974-1975). 3. Türkiye'de Tarih Eğitimi. Ankara, 1977.

Fesch: Fesch, Paul, **Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid.** Paris, 1907.

Fındıkoğlu: Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, **Ziya Gökalp.** İstanbul, 1956.

Findley: Findley, Carter W., **Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte. 1789 -1922.** Princeton, 1980

Finefrock: Finefrock, Michael Martin, **From Sultanate to Republic: Mustafa Kemal Atatürk and the Structure of Turkish Politics 1922-1924.** Princeton University, 1976. [Yayınlanmamış doktora tezi].

Frey: Frey, Frederick W., **The Turkish Political Elite.** Cambridge, Mass., 1965.

Froembgen: Froembgen, Hanns, **Kemal Atatürk. A Biography.** London, 1937.

Frunze: Frunze, M.V., **Türkiye Anıları. Kasım 1921-Ocak 1922.** İstanbul, 1978.

Gençosman: Gençosman, Kemal Zeki, **Atatürk Ansiklopedisi. Türkiye Cumhuriyeti Siyasî Tarihi.** (10 cilt). İstanbul, 1971.

Georges-Gaulis, **Question**: Georges-Gaulis, Berthe, **La Question turque. Une page d'histoire turque et d'erreurs européennes. 1919-1931.** Paris, 1931

Georges-Gaulis, **Turquie**: Georges Gaulis, Berthe, **La nouvelle Turquie**. Paris, 1924.

Giritli,**Fifty**: Giritli, İsmet, **Fifty Years of Turkish Political Development.** İstanbul, 1975.

Glasneck, **Befreiungskampf**: Glasneck, Johannes, Die Rolle der Persönlichkeit Kemal Atatürks im nationalen Befreiungskampf der Völker des Nahen Osten. İn: **Mustafa Kemal Atatürk**. Berlin, 1982. s. 5-32.

Glasneck, **Historiographie**: Glasneck, Johannes, Kemal Atatürk in der Historiographie. **ZFG** (1971), s. 1154-1166.

Glasneck, **Türkei**: Glasneck, Johannes, **Kemal Atatürk und die moderne Türkei.** Berlin, 1971.

Glasneck, **Türkiye**: Glasneck, Johannes, **Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye.** Ankara, 1976,.

Goloğlu: Goloğlu, Mahmut, **Millî Mücadele Tarihi.** Ankara, 1969- 1974. (8 cilt)

Gökalp: Gökalp, Mehmet Ziya, **The Principles of Turkism. Translated by Robert Devereux.** Leiden, 1968.

Gökbilgin: Gökbilgin, M. Tayyib, **Millî Mücadele Başlarken. 1. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine. 2. Sivas Kongresinden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına.** Ankara, 1959, 1965. (2 cilt)

Gökman, **Bibliyografya**: Gökman, Muzaffer, **Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası.**

İstanbul, 1968.

Gökman, **Ek**: Gökman, Muzaffer, **Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası. Ek 1**. İstanbul, 1974.

Gövsa: Gövsa, İbrahim Alaettin, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi.** İstanbul, [1946].

Griswold, William J., **The Modernization of Turkey. A Study of Intellectuals who Influenced Social Change.** Los Angeles, 1960. [Yayınlanmamış inceleme]

Groot, de: Groot, Alexander Hendrik, de, De verandering van het Osmaanse rijk in de Turkse republiek (1923), stroomversnelling in het Turkse nationalisme. In: **Handelingen van het vijf en derligste Nederlands filologencongres.** Amsterdam, 1979, s. 171-175.

Güngör: Güngör, Selâhaddin, **Atatürk'e Kafa Tutanlar:** İstanbul, 1955.

Güralp: Güralp, Şerif **İstiklâl Savaşının İçyüzü.** İstanbul, 1958.

Hale: Hale, William, **The Political and Economic Development of Modern Turkey.** London, 1981.

Harputlu: Harputlu, Kâmuran Bekir, **La Turquie dans I'impasse. Une analyse marxiste de I'Empire Ottoman â nos jours.** Paris, 1974.

Harris: Harris, George S, The Role of the Military in Turkish Politics. Part 1. **MEJ** 19 (1965), s. 54-66.

Hartmann: Hartmann, Martin, **Unpolitische Briefe aus der Türkei.** Leipzig, 1910.

Hasırcıoğlu: Hasırcıoğlu, Talât, Kâzım Karabekir Mustafa Kemal Paşayı Tutuklamayı Reddediyor. **BTTD** 4 (1968), s. 10-14.

Haslip: Haslip, Joan, **The Sultan, The Life of Abdulhamid II.** London, 1958.

Helmreich, **Balkan**: Helmreich, Ernst Christian, **The Diplomacy of the Balkan Wars.** Cambridge, Mass., 1938.

Helmreich, **Paris**: Helmreich, Paul C. **From Paris to Sèvres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920.** Columbus, 1974.

Hershlag: Hershlag, Zvi Yehuda, **Introduction to the Modern Economic History of the Middle East.** Leiden, 1964.

Heyd: Heyd, Uriel, **The Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp.** London, 1950.

Himmetoğlu: Himmetoğiu, Hüsnü, **Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları.** İstanbul, 1975.

Histoire: Histoire de la République Turque. İstanbul, 1935. (Tarih'in çevirisi).

Holt: Holt, P.M., **Egypt and the Fertile Cresent. 1566-1922.** Ithaca, 1966.

Hostler: Hostler, Charles Warren, **Turkism and the Soviets.** London, 1957.

Hovanissian: Hovanissian, Richard G,, Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente. **IJMES** 4 (1973), S. 129-147.

Howard: Howard, Harry Nicholas, **The Partition of Turkey.** Norman, Oklahoma, 1931.

HTVD: **Harb Tarihi Vesikaları Dergisi.** Ankara, 1952-1969.

Irmak, **Çevre;** Irmak, Sadi, **Atatürk ve Çevresi.** İstanbul, 1974.

Irmak, **Tarih**: Irmak, Sadi, **Atatürk'ün Devrimleri Tarihi.** İstanbul, 1973.

İA: **İslam Ansiklopedisi.** İstanbul, 1950-.

IC: **Islamic Culture.** Hyderabad, 1927-.

İdikut: İdikut, İhsan, **Türk Lavrensleri.** İstanbul, 1953.

İğdemir, **Atatürk:** İğdemir, Uluğ, **Atatürk 1880-1938.** Ankara, 1939.

İğdemir, **Sivas**: İğdemir, Uluğ, **Sivas Kongresi Tutanakları.** Ankara, 1969.

İğdemir, **Yaşam:** İğdemir, Uluğ, **Atatürk'ün Yaşamı. Cilt 1.** Ankara. 1980.

IJMES: **International Journal of Middle East Studies.** Cambridge, 1969-.

İleri: İleri, Rasih Nuri, **Atatürk ve Komünizm.** İstanbul, 1970.

Imhoff: Imhoff, Die Entstehung und Zweck des Comités für Einheit und Fortschritt. **Wl** 1 (1913), P. 167-177.

İnal: İnal, ibnülemin Mahmut Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar.** İstanbul, 1940-1953. (14 cilt).

İnalcık: İnalcık, Halil, **Application of the Tanzimat and its Social Effects.** Lisse, 1976**.** [**Archivum- Ottomanicum.** 5 (1973). s. 97-128].

İnönü: Selek, Sabahettin (ed), **İnönü'nün Hatıraları. Genç Subaylık Yıllarım 1884-1918.** İstanbul, 1969.

İS: **Islamic Studies.** Karachi, 1962-.

İskit: İskit, Server, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları.** Ankara, 1943.

İzzet: Ahmet İzzet [Furgaç], **Denkwürdigkeiten des Marschais İzzet Pascha.** Leipzig, 1927.

Jäckh: Jäckh, Ernst, **Der aufsteigende Halbmind. Auf dem Weg zum deutsch-türkischem Bündnis.** Stuttgart, 1916.

James: James, Robert Rhodes, **Gallipoli.** London, 1974.2

Jäschke, **Angebot**: Jäaschke, Gotthard, Ein Angebot Mustafa Kemals an die Engländer vom November 1918. **Wl (NS)** 10 (1965), s. 69.

Jäschke, **Auftrag:** Jäschke. Gotthard, Auftrag und Vollmacht Mustafa Kemals vom 6. Mai 1919. **WKZM** 62 (1969), s. 264-279.

Jäschke, **Beiträge**: Jäschke, Gotthard, Beiträge zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhängigkeit. **Wl (NS)** 5 (1958). s. 1-64.

Jäschke, **Beziehungen**: Jäschke, Gotthard, Zu den russichtürkischen Beziehungen 1920-1922. **Wl (NS)** 8 (1962), s. 35-43.

Jäschke, **England:** Jäschke, Gotthard, Mustafa Kemal und England in neuer Sicht. **Wl (NS)** 16 (1954), s. 166-228.

Jäschke, **Gründung**: Jäschke. Gotthard, Die Gründung der türkische Republik, **Belleten** 37 (1973),

s. 471 -473.

Jäschke, **Kemal**: Jäschke, Gotthard, Mustafa ¡Kemal'i Alıp Götürmek İsteyenler. **Belleten** 32 (1968), s. 499-508.

Jäschke, **Kronoloji:** Jäschke, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi.** Ankara, 1970. (2 cilt).

Jäschke, **Mandat**: Jäschke, Gotthard, Ein amerikanisches Mandat für die Türkei **Wl (NS)** 8 (1963), s. 219-234.

Jäschke, **Nationalismus**: Jäschke, Gotthard, Nationalismus und Religion im türkischen Befreiungskriege. **Wl** 18 (1936), s. 54-69.

Jäschke, **Nationalpakt:** Jäschke, Gotthard, Zur Geschichte des türkischen Nationalpakts. **MSOS** 36 (1963), s. 101-116.

Jäschke, **Republik**: Jäschke, Gotthard, Auf dem Wege zur türkischem Republik. **Wl (NS)** 5 (1958), s. 206-218.

Jäschke, **Scheinkaüfat**: Jäschke, Gotthard, Das osmanische Scheinkalifat von 1922. **Wl (NS)** 1 (1951), s. **195-22.**

Jäschke, **Streitfragen**: Jäschke, Gotthard, Zwei Streitfragen aus der Frühgeschichte der türkischen Revolution. Wl (NS) 13 (1971), s. 162-167.

Jäschke, **Todesurteil**: Jäschke, Gotthard, Das Todesurteil gegen Mustafa Kemal. **Anatolica** 1 (1971), s. 143-149.

Jäschke, **Turanismus-1**: Jäschke, Gotthard, **Der Turanismus und die Kemalistische Türkei. In: Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaft.** Leipzig, 1944.

Jäschke, **Turanismus-2**: Jäschke, Gotthard, **Der** Turanismus der Jungtürken. **Wl** 23 (1941), s. 1-54.

Jäschke, **Weg**: Jäschke, Gotthard, Der Weg nach Mudros im Lichte der englischen Dokumente. **Belleten** 31 (1967), s. 113-130.

Jäschke and Pritisch: Jäschke, Gotthard and Erich Pritsch, Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichtskalender 1918-1928. **Wl** 10 (1927- 1929), s. 1-154.

JCH: **Journal of Contemporary History.** Cilt 3, nr. 3. London, 1968.

Kamenkq: Kamenka, Eugene, (ed), **Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea.** London, 1976.

Kandemir, **Cinayetler:** Kandemir, Feridun, **Cumhuriyet Devrinde Siyasî Cinayetler.** İstanbul, 1955.

Kandemir, **İzmir:** Kandemir, Feridun, **İzmir Suikastinin İçyüzü**. İstanbul, 1955.

Kandemir, **Millî:** Kandemir, Feridun, **Millî Mücdaeie Başlangıcında Mustafa Kemal Arkadaşları ve Karşısındakiler.** İstanbul, 1964.

Kandemir, **Rauf**: Kandemir, Feridun, **Rauf Orbay Hatıraları.** İstanbul, 1965.

Kandemir, **Suikast**: Kandemir, Feridun, **Atatürk'e İzmir Suikastinden Ayrı Onbir Suikast.** İstanbul, 1955.

Kansu, **Atatürk**: Kansu, Ceyhun, **Atatürk ve Kurtuluş Savaşı.** İstanbul, 1969.

Kansu, **Erzurum**: Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne kadar Atatürk'le Beraber.** Ankara, 1966. (2 cilt).

Karabekir, **Enver**: Karabekir, Kâzım, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı.** İstanbul, 1967.

Karabekir, **Esaslar**: Karabekir, Kâzım. **İstiklâl Harbimizin Esasları**. İstanbul, 1951.

Karabekir, **İstiklâl**: Karabekir, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz.** İstanbul, 1960.

Karabekir, **İttihat**: Karabekir, Kâzım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1908.** İstanbul, 1982.

Karal, **Osmanlı**: Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi.** 5., 6., 7., 8. ciltler. Ankara, 1947-1962.

Karal, **Trakya:** Karal, Enver Ziya, Tevfik Bıyıklıoğlu: Trakya'da Millî Mücadele. **Belleten** 20 (1956), s. 175-200.

Karal, **Türkiye**: Karal, Enver Ziya, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi. 1918-1944.** İstanbul, 1945.

Karaman: Karaman, Sami Sabit, **Trabzon ve Kars Hatıraları: İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa.** İstanbul, 1949.

Karaosmanoğlu, **Sodom**: Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Sodom ve Gomore.,** Ankara, 1972.2

Karaosmanoğlu, **Yakup Kadri, Politikada 45 Yıl.** Ankara, 1968.

Karpat: Karpat, Kemal, The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalism. **IJMES** 6 (1975), s. 276-298.

Kayıhan: Kayıhan, Ahmet, **Lozan ve Batı Trakya. 1913 de İlk Türk Cumhuriyeti.** İstanbul, 1S67.

Kazancıgil and Özbudun: Kazancıgil, Ali and Ergun Özbudun (od.), **Atatürk. Founder of a Modern State.** London, 1981.

Kedourie, **Nationalism:** Kedourie, Elie, **Nationalism.** London, 1971.[3]

Kedourie, **Young Turks:** Kedourie Elie, Young Turks, Freemasons and Jews. **MES** 7 (1971), s. 89-104.

Keskin: Keskin, Hakkı, **Die Türkei. Vom Osmanischen Reich zum Nationalstaat.** Berlin, 1981.

Kılıç: Kılıç, Ali [Kılıç Ali], **İstiklâl Mahkemesi Hatıraları**. İstanbul, 1955.

Kırzıoğlu: Kırzıoğlu, M. Fahrettin, **Kars Tarihi,** cilt 1. İstanbul, 1953.

Kısakürek, **Abdülhamit:** Kısakürek, Necip Fazıl, **Ulu Hâkan Abdülhamit Han.** İstanbul, 1965.

Kısakürek, **Vahidüddin:** Kısakürek, Necip Fazıl. **Vatan Haini Değil, Büyük Vatan Dostu Sultan Vahidüddin.** İstanbul, 1975.[2]

Kızıldoğan: Kızıldoğan, Hüsrev Sami, Vatan ve Hürriyet = İttihat ve Terakki. **Belleten** 1 (1937), s. 619-625.

Kili: Kili, Suna, **Türk Devrim Tarihi.** İstanbul, 1982.[3]

Kinross: Lord Kinross [Balfour, John Patrick Douglas], **Atatürk. The Rebirth of a Nation.** London, 1964.

Knight: Knight, E.F., **Turkey. The Awakening of Turkey. The Turkish Revolution of 1908**.

Boston, 1910.

Kocatürk, **Hatıra:** Kocatürk, Utkan. **Atatürk'ün Hatıra Defterine Yazdıkları.** Ankara, 1971.

Kocatürk, **Telgraflar:** Kocatürk, Utkan, **Atatürk'ün Toplanmış Telgrafları.** Ankara, 1971.

Koçer**:** Koçer, Kemal, **Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul. İşgal Senelerinde. M.M. Grupunun Gizli Faaliyeti.** İstanbul, 1946.

Kohn **:** Kohn, Hans, **A History of Nationalism in the East.** New York, 1929.

Kornrumpf: Kornrumpf, Hans-Jürgen, Mustafa Kemal in Mazedonien. 1881-1911. **Atatürk Devrimleri Birinci Milletlerarası Simpoziyomu.** İstanbul, 1975.

Kortepeter**:** Kortepeter, Carl Max. (ed), **Atatürk Centennial Issue. Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization.** 1 (1981). New York, 1981.

Kral: Kral, August Ritter von, **Kemal Atatürks Land.** ViennaLeipzig, 1938.

Kuran, **İttihat:** Kuran, Ahmet Bedevi, **İnkilâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki.** İstanbul, 1943.

Kuran, **Jön** Kuran, Ahmet Bedevi, **İnkilâp Tarihimiz ve Jön Türkler.** İstanbul, 1945.

Kuran, **Osmanlı:** Kuran, Ahmet Bedevi, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkilâp Hareketleri ve Millî Mücadele.** İstanbul, 1956.

Kushner: Kushner, David, **The Rise of Turkish Nationalism.** 1876-1908. London, 1977.

Kut: Sorgun, M. Taylan (ed), **Bitmeyen Savaş. Kütulamare Kahramanı Halil Paşanın Anıları.** İstanbul, 1972.

Kutay, **Bilinmeyen**: Kutay, Cemal, **Bilinmeyen Tarihimiz.** İstanbul, 1974.

Kutay, **Enver**: Kutay, Cemal, **Atatürk-Enver Paşa Hadiseleri. Yakın Tarihin Meçhul Sahifeleri.** İstanbul, 1956.

Kutay, **Ethem**: Kutay, Cemal, **Çerkez Ethem Dosyası.** İstanbul, 1977. (2 cilt)

Kutay, **Halit**: Kutay, Cemal, **Halit Paşa, Ali Çetinkaya Vuruşması.** İstanbul, 1955.

Kutay, **Malta:** Kutay, Cemal, **Siyasî Mahkumlar Adası Malta.** İstanbul, 1963.

Kutay, **Millî**: Kutay, Cemal, **Millî Mücadele Öncekileri ve Sonrakileri.** İstanbul, 1963.

Kutay, **Mimarlar**: Kutay, Cemal, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları.** Ankara, 1973.

Kutay, **Teşkilât:** Kutay, Cemal, **Birinci Dünya Harbinde Teşkilât-ı Mahsusa.** İstanbul. 1962.

Kutay, **Trablusgarb:** Kutay, Cemal, **Trablusgarbde Bir Avuç Kahraman.** İstanbul,

Kutay, **Üç:** Kutay, Cemal, **Üç Paşalar Kavgası.** İstanbul, 1964.

Külçe: Külçe, Süleyman, **Mareşal Fevzi Çakmak. Siyasî ve Hususî Hayatî.** İstanbul, 1953.

Kürkçüoğlu: Kürkçüoğlu, Ömer, Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926. Ankara, 1978.

Landau: Landau, Jacob M., **Panturkism in Turkey. A Study in Irredentism.** London, 1981.

Longer: Longer, W., **European Alliances and Alignments.** 1871-1890. New York. 1950.[2]

le Lannou: le Lannou, Yves, La fin de I'Empire Ottoman vue par la presse française (1918-1922). **Turcica** IX, 2-X (1978), s. 176-195.

Larcher: Larcher, M., **La guerre turque dans la guerre mondiale.** Paris, 1926.

Lerner: Lerner, Warren, **Karl Radek. The Last Internationalist.** Stanford, 1970.

Lewis, **Emergence**: Lewis, Bernard, **The Emergence of Modern Turkey.** London, 1961.

Lewis, **Turkey:** Lewis, Geoffrey, **Modern Turkey.** London, 1974.[4]

Liddell Hart: Lidell Hart, Sir Basil, **History of the First World War.** London, 1972. [4]

Life: **Gazi Mustafa Kemal Atatürk. Founder of the Turkish Republic.** Ankara, 1961.

Liman von Sanders: Liman von Sanders, Otto, **Fünf Jahre Türkei.** Berlin, 1919.

Luke, **Cities: Luke,** Harry, **Cities and Men. An Autobiograpny. Cilt 2. Aegean, Cyprus, Turkey, Transcaucasia and Palestine (1914-1924).** London, 1953.

Luke, **Old and new :** Luke, Harry, **The Old Turkey and the New. From Byzantium to Ankara.** London, 1955.

Mango: Mango, Andrew, The Young Turks. **MES** 8 (1972), s. 107-116.

Mardin, **Continuity :** Mardin, Şerif A., **Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks.** İstanbul, 1969.

Mardin, **Genesis :** Mardin, Şerif A., **The Genesis of Young Ottoman Thought.** Princeton, 1962.

Mardin, **Ideology:** Mardin, Şerif A., Ideology and Religion in the Turkish Revolution. **IJMES** 2 (1971), s. 197-211.

Mardin, **Jön:** Mardin, Şerif A., **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri. 1895-1908.** Ankara, 1964.

Marwick: Marwick, Arthur, **The Nature of History.** London, 1979.6

MEA: **Middle Eastern Affairs.** New York, 1950-1963.

Mears: Mears, Elliot Grinnell, **Modern Turkey. A Politico-economic Interpretation. 1908-1923.** New York, 1924.

MEJ **: Middle East Journal.** Washington, 1947.

Mélia: Mélia, Jean, **Mustapha Kemal ou la rénovation de la Turquie.** Paris, 1929.

Melzig: Melzig, Herbert, **Kamâl Atatürk. Untergang and Aufstieg der Türkei.** Frankfurt, 1937.

MES: **Middle East Studies.** London, 1964.

MESA Bulletin: Bulletin of the Middle East Studies Association of North America. Cambridge, 1966-.

Mikusch: Mikusch, Dagobert von, **Gasi Mustafa Kemal**. Zwischen Europa und Asien. Leipzig, 1929.

Miller: Miller, A. F., Premières pages de la biographie d'Atatürk. **EB** 7 (1971), s. 27-56.

MIO: **Mitteilungen des Instituts für Orientforschung.** 1-17. Berlin, 1953-1972.

Mısıroğlu: Mısıroğlu, Kadir, **Ali Şükrü Bey.** İstanbul, 1978.

Morgenthau: Morgenthau, Henry, **Secrets of the Bosphorus.** London, 1918.

MSOS **: Mitteilungen des Seminars für orientalischen Sprache an der K. Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin.** 1906-1937.

Mumcu: Mumcu, Ahmet, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi.** İstanbul,

1979.[5]

MW: **The Moslem World**. Hartford, Conn., 1911-.

Nalbandian: Nalbandian, L, **The Armenian Revolutionary Movement**. Berkeley, 1963.

Nigâr: Nigâr, S. Keramet, **Halife İkinci Abdülmecit**. İstanbul, 1964.

Niyazi: Niyazi, **Balkanlarda bir Gerillacı. Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi.**

Nössig: Nössig, Alfred, **Die neue Türkei und ihre Führer. Halle**, 1917.

Nur: Nur. Rıza, **Hayat ve Hatıratım**. İstanbul, 1967-1968. (4 cilt).

Okyar, **Üç:** Okyar Fethi, **Üç** Devirde bir Adam. İstanbul, 1980 [ed. Cemal Kutay].

Okyar, **Development**: Okyar, Osman, Development Background of the Turkish Economy. **IJMES** 10 (1979), s. 325-344.

Okyar ve İnalcık: Okyar, Osman ve Halil İnalcık (ed), **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071 -1920). Social and Economic History of Turkey (1071-1920).** Ankara, 1980.

Olson: Olson, Robert W, ve William F. Tucker, The Sheikh Sait Rebellion in Turkey (1925). **Wl (NS)** 18 (1977-1978), s. 195-211.

OM: **Oriente Moderno**. Rome, 1922-.

Orga, **Atatürk**: Orga, İrfan and Margaretha Orga, **Atatürk**. London, 1962.

Orga, **Phoenix**: Orga, İrfan, **Phoenix Ascendant**. London, 1958.

Özalp: Özalp, Kâzım, **Millî Mücadele. 1919-1922.** Ankara, 1971.

Özerdim: Özerdim, Sami N., **Atatürk Devrimi Kronolojisi**. Ankara, 1974.

Paillarès: Paillarès, Michel, **Le Kémalisme devant les Alliés**. Constantinople-Paris, 1922.

Pears: Pears, Sir Edwin, **Forty Years in Constantinople**. London, 1916.

Philips-Price: Philips-Price, M., **A History of Turkey from Empire to Republic**. London, 1956

Pomiankowski: Pomiankowski, Joseph, **Der Zusammenbruch des osmanischen Reiches**. Leipzig, 1928.

Price: Price. Clair, **The Rebirth of Turkey**. New York, 1923.

Pritsch: Pritsch, Erich, Verfassungsgeschichtliche Entwicklunfjen der neuen Türkei. **MSOS** (1924), s. 164-201.

Quataert: Quataert, Donald, The Young Turk Revolution: Old and New Approaches. **MESA Bulletin** 13 (1979), s. 22-29.

Raccogni; Raccagni, Michelle, The French Economic Interests in the Ottoman Empire. **IJMES** 11 (1980), s. 339-376.

Ramsaur, **Bektashi**: Ramsaur, Ernest Edmondson, The Bektashi Dervishes and the Young Turks. **MW** 32 (1942), s. 7-14.

Ramsaur, **Young Turks:** Ramsaur, Ernest Edmondson, **The Young Turks. Prelude to the Revolution 1908.** New York, 1970. [2]

Ramsay: Ramsay. William Mitchell, **The Revolution in Constantinople and Turkey.** London,

1609.

Rashid: Rashid, M., Al-Jumhuriya al-lslâmiya. **Qadaya Arabiya** 7 (1980), s. 135-144.

Rawlinson: Rawlinson, Alfred, **Adventures in the Near East.** London, 1923.

REI: **Revue des Etudes Islamiques.** Paris, 1926-.

RMM: **Revue du Monde Musulman.** Paris, 1906-1926.

Robinson: Robinson, Richard D, **The First Turkish Republic.** Cambridge, Mass., 1963.

Roux: Roux, Jean-Paul, **La Turquie.** Paris, 1957.

Rumrhel: Rummel, Friedrich von. **Die Türkei auf dem Wegnach Europa.** München, 1952.

Rustow: Rustow, Dankwart A., The Army and the Founding of the Turkish Republic. **World Politics** 11 (1959), s. 513-552.

Ryan: Ryan, Andrew, **The Last of the Dragomans.** London, 1951.

Saab: Saab, Hassan, **The Arab Federalists of the Ottoman Empire.** Amsterdam, 1958.

Sâbis: Sâbis, Ali İhsan, **Harb Hatıralarım.** İstanbul. 1943, Ankara, 1951-1952. (5 cilt)

Sax: Sax, Carl Ritter von, **Nachtrag zur Geschichte des Machtsverfalls der Türkei.** Vienna, 1913.

Selek, **Anadolu**: Selek, Sabahattin, **Anadolu İhtilâli.** İstanbul 1963, 1965.

Sertel: Sertel, Zekeriya, **Hatırladıklarım. 1905-1950.** İstanbul. 1977.

Sertoğlu: Sertoğlu, Mithat, Balkan Savaşı Sonlarında Edirne'nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi için Atatürk'ün Harbiye Nezaretine Uyarışına dair Bilinmeyen bir Belge. **Belleten** 32 (1968), s. 459-468.

Shannon: Shannon, Richard T., **Gladstone and the Bulgarian Agitation. 1876.** London, 1963.

Shaw, **History:** Shaw, Stanford J. and Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and modern Turkey. Volume 2. Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey 1808-1975.** London, 1977.

Shaw, **Old and New**: Shaw, Stanford J.. **Between Old and New. The Ottoman Empire Under Selim III. 1789-1807.** Cambridge, Mass., 1971.

Simon: Simon, Rachel, Beginnings of Leadership: Mustafa Kemal's First Visit to Libya, 1908. **Belleten** 44 (1980), s. 69-82.

Smith: Smith, Elaine D., **Turkey: the Origins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly (1919-1923).** Washington, 1959.

Snouck-Hurgronje: Snouck Hurgronje, Christiaan, Jong Turkije. Herinneringen uit Stambol. 25 juli-23 semptember 1908. **Versprelde Geschritten** içinde, cilt 3. s. 229-256.

Sonyel, **Diplomacy:** Sonyel, Salah! Ramsdan, **Turkish Diplomacy 1918-1923.** London, 1975.

Sonyel, **İngiliz**: Sonyel, Salahi Ramsdan, 1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kerral ve Millî Mukavemet. **Türk Kültürü** 8 (1970), s. 35-52.

Sonyel, **Kurtuluş:** Sonyel, Salahı Ramsdan, Kurtuluş Savaşımızla İlgili Yunan Kaynakları. **Türk**

Kültürü 8 (1970), s. 9-20.

Sonyel, **Türk:** Sonyel, Salahi Ramsdan, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika.** Ankara, 1973.

Spector, **Cebesoy:** Spector, Ivar, General Ali Fuat Cebesoy and the Kronstadt Revolt (1921): A Footnote to History. **IJMES** 6 (1975) s. 491-493.

Spector, More: Spector, Ivar, More on the Rôle of Ali Fuat Cebesoy as Turkish Military Expert and Diplomat. **IJMES** 6 (1975), s. 238-239.

Sperco: Sperco, Willy, **Moustapha Kemal Atatürk. Créateur de la Turquie moderne. 1882-1938** Paris, 1958.

Steinhaus: Steinhaus, Kurt, **Soziologie der türkischen Revolution. Zum Problem der Entfaltung der bürgerlichen Gesellschaft in sozio-ökonomisch schwach entwickelten Ländern.** Frankfurt, 1969.

Stoddard: Stoddard, Philip Hendrick, **The Ottoman Government and the Arabs, 1911-1918: a Preliminary Study of the Teşkilat-i Mahsusa.** Princeton, 1963. [Yayınlanmamış doktora tezi].

Stürmer: Stürmer, Harry, **Deux ans de guerre à Constantinople. Etudes de morale et politique allemandes et Jeunes - Turques.** Paris, 1917.

Survey: Toynbee, Arnold J. éd., **Survey of International Affairs. 1 (1925). The Islamic World Since the Peace Settlement,** London, 1927.

Swanson: Swanson, Glen Wilfred, Enver Pasha. The Formative Years. **MES** (1980), s. 193-199.

Şakir: Şakir, Ziya, **Celâl Bayar. Hayatı ve Eserleri.** İstanbul, 1952.

Şapolyo, **Atatürk:** Şapolyo, Enver Behnan, **Atatürk.** İstanbul, 1943.

Şapolyo, **Gökalp:** Şapolyo, Enver Behnan, **Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi.** İstanbul, 1943.

Şapolyo, **Kemal :** Şapolyo, Enver Behnan, **Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi.** Ankara, 1944.

Şapolyo, **Kuva :** Şapolyo, Enver Behnan, **Kuva-i Milliye Tarihi.** Ankara, 1957.

Şapolyo, **Mustafa :** Şapolyo, Enver Behnan, **Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Alemi.** İstanbul, 1967.

Şehidoğlu: Şehidoğlu, Süreyya, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kongre Hazırlıkları ve Mustafa Kemal Erzurumda. **BTTD** 9 (1971), s. 7-11.

Şehsüvaroğlu, **İkinci:** Şehsüvaroğlu, Bedi N., İkinci Meşrutiyet ve Atif Bey. **Belleten** 23 (1959), s. 307-332.

Şehsüvaroğlu, **Sağlık:** Şehsüvaroğlu, Bedi N., **Atatürk'ün Sağlık Hayatı.** İstanbul, n.d.

Şimşir, **İngiliz:** Şimşir, Bilâl N,, **İngiliz Belgelerinde Atatürk. British Documents on Atatürk. Cilt 1 Nisan 1919-Mart 1920. Cilt 2 Nisan 1920-Aralık 1920. Cilt 3 Ocak-Eylül 1921.** Ankara, 1973, 1975, 1979.

Şimşir, **Malta:** Şimşir, Bilâl N., **Malta Sürgünleri.** İstanbul, 1976.

TA: Türk Ansiklopedisi. Ankara, 1946-.

Talât : Yalçın, Hüseyin Cahit (ed), **Talât Paşanın Hatıraları.** İstanbul, 1958.

Tanju: Tanju, Sadun, **Atatürk'ün Yanındakiler Karşısındakiler.** İstanbul, 1981.

Tansel, **Gökalp:** Tansel, Fevziye Abdullah, **Ziya Gökalp Külliyatı 2. Llmni ve Malta Mektupları.** Ankara, 1965.

Tansel, **Mondros :** Tansel, Selâhattin, **Mondros'tan Mudanya'ya kadar.** Ankara, 1973-1974.

Tarih: **Tarih. Cilt 4: Türkiye Cumhuriyeti.** İstanbul, 1931. **[Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Yayını]**.

Taylak: Taylak, Muammer, **Saltanat, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Cumhuriyette Öğrenci Hareketleri.** Ankara, 1969.

Taylor: Taylor, A. J. P., **The First World War.** London, 1976.[2]

Tekeli ve İlkin: İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selâniklin Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği. **Okyar ve İnalcık** içinde, s. 351-382:

Temo: Temo, İbrahim, **İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-i Vataniye ve İnkilâb-i Milliye dair Hatıralarım.** Medjidia, Rumenia, 1939.

Tevetoğlu: Tevetoğlu, Fethi, **Atatürkle Samsuna Çıkanlar.** Ankara, 1971.

Thobie: Thobie, Jacques, **Intérêts et impérialisme français dans l'Empire Oltoman. 1895-1914.** Paris, 1977.

Toker: Toker, Metin, **Şeyh Sait ve İsyanı.** Ankara 1968.

Toynbee: Toynbee, Arnold J., **The Western Question in Greece and Turkey.** Boston, 1922.

Toynbee and Kirkwood: Toynbee. Arnold J., and Kenneth P. Kirkwood, **Turkey.** New York, 1922.

Trumpener: Trumpener, Ulrich, **Germany and the Ottoman Empire 1914-1918.** Princeton, 1968.

Tunaya, **Osmanlı:** Tunaya, Tarık Zafer, **Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş.** İstanbul, 1956.

Tunaya, **Partiler:** Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasî Partiler.** İstanbul, 1952.

Tunçay, **Akımlar:** Tunçay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925).** İstanbul, 1967.

Tunçay, **Mesaî:** Tunçay, Mete, **Mesaî. Halk Şuralar Fırkası Programı. 1920. Ek: Halk Zümresi Siyasî Programı.** Ankara, 1972.

Tunçay, **Tek:** Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931).** Ankara, 1981.

Türk Kültürü: Türk Kültürü. Ankara, 1964-.

Türkgeldi, **Mondros:** Türkgeldl, Ali Fuat, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi.** Ankara, 1948.

Türkgeldi, **Görüp:** Türkgeldi, Ali Fuat, **Görüp İşittiklerim.** Ankara, 1951.

Türkiye Ansiklopedisi **: Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi.** İstanbul, 1974.

Tütüncü: Tütüncü, Ziya, **Şark Fatihi General Kâzım Karabekir.** İstanbul, 1975.

Twomschka: Twomschka, M., **Die Rolle des Islams in den arabischen Staatsverfassungen.** Waldorf, 1976.

Ulagay: Ulagay, Osman, **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı.** İstanbul, 1974.

Unat, **Atatürk**: Unat, Faik Reşit, Atatürk'ün İkinci Meşrutiyet İnkilâbinin Hazırlanmasındaki Rolüne alt bir Belge. **Belleten** 26 (1962), s. 339-348.

Uşaklıgil: Uşaklıgil, Halit Ziya, **Saray ve Ötesi.** İstanbul, 1940-1941.

Uykucu: Uykucu, K. Ekrem, **1919'dan 1973'e kadar Cumhuriyet Tarihi Ansiklopedisi.** İstanbul, 1973.

Uzunçarşılı: Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin ne Suretle İlân Edildiğine dair Vesikaları. **Belleten** 20 (1956), S. 103-174.

Ülken: Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.** İstanbul, 1979.2

Ünal. **Cemal**: Ünal, Tahsin, Mustafa Kemal ile Cemal Paşanın Muhaberatı. **Türk Kültürü** 13 (1963), s. 109-113.

Ünal, **Beginn:** Ünal, Tahsin, Mustafa Kemal zu Beginn des Freiheitskrieges. Culture **Turcica,** s. 16-69.

Vardar: Tansu, Samih Nafiz (ed), **İttihat ve Terakki İçinde Dönenler. Anlatan: Galip Vardar.** İstanbul, 1960.

Velay: Velay, A. du. **Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne du Sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours.** Paris, 1903.

Velikov: Velikov, Stefan, Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie après la révolution Jeune Turque en 1908. **EB** 1 (1964), s. 29-48.

Villalta: Villalta, Jorge Blanco, **Atatürk.** Ankara, 1979.

Wallach: Wallach, Jehuda L., **Anatomie einer Militärhilfe. Die preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei. 1835-1919.** Düsseldorf, 1976.

Ward and Rustow: Ward, Robert E., and Dankwart A. Rustow, ed., **Political Modernization in Japan and Turkey.** Princeton, 1964.

Webster: Webster, Donald E., **The Turkey of Atatürk.** Philadelphia, 1939.

Weiker, **Tutelage**: Weiker, Walter F., **Political Tutelage and Democracy in Turkey. The Free Party and its Aftermath.** Leiden, 1973.

Weiker, **Yakınlar:** Weiker, Walter F., Kemal Atatürk'ün Yakınları 1932-1938. **Belleten** 34 (1970), s. 609-631, 633-641.

Werner: Werner, E.,Wesen und Formen des türkischen Nationalismus. **ZFG** 16 (1968).

Wl: **Welt des Islams.** Berlin, 1913-1942.

Wl (NS): **Welt des Islams. Neue Serie.** Leiden, 1951-.

Wortham: Wortham, Hugh Evelyn, **Mustafa Kemal of Turkey.** London, 1930.

WZKM: **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.** Vienna, 1915-.

Yalçın: Mutluay, Rauf (ed), **Hüseyin Cahit Yalçın. Siyasal Anılar.** İstanbul, 1976.

Yalman, **Türkei:** Yalman, Ahmet Emin, **Die Türkei.** Gotha, 1918.

Yalman, **Turkey:** Yalman, Ahmet Emin, **Turkey in My Time,** Norman, Oklahoma, 1956.

Yalman, **World War:** Yalman, Ahmet Emin, **Turkey in the World War.** New Haven, Conn., 1930.

Yalman, **Yakın:** Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim.**

Yerasimos: Yerasimos, Stefanos, **Türk-Sovyet ilişkileri. Ekim Devriminden Millî Mücadele'ye.** İstanbul, 1979.

Yetkin: Yetkin, Çetin, **Etnik ve Toplumsal Yönleriyle Türk Halk Hareketleri ve Devrimleri**. İstanbul, 1974.

YT: **Yakın Tarihimiz.** Ankara (?), 1962-1963.

Zarevand: Zarevand [Zaven and Vartouhle Nalbandian], **United and Independent Turania. Aims and Designs of the Turks.** Leiden, 1971.

Zeine: Zeine, Zeine N, **Arab-Turkish Relations and the Emergence Of Arab Nationallsm.** Beyrut, 1958.

ZFG: **Zeitschrift für Geschichte.** Berlin, 1949-. [Demokratik Almanya].

Ziemke: Ziemke, Kurt, **Die neue Türkei und ihre politische Entwicklung. 1914-1929.** Stuttgart, 1930.

Zürcher: Zürcher, Erik Jan, Atatürk and the Start of the National Resistance Movement. **Anatolica** 8 (1981), s. 99-113.

NOTLAR

GİRİŞ

GENÇ OSMANLILAR VE JÖN TÜRKLER

1 Osmanlı ıslahat hareketinin ilk evresi için bakınız: Stanford J. Shaw, **Between Old and New. Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807.** Cambridge, Mass, 1971.

2 Davison, s. 406.

3 Sultan Abdülmecit (1823-1861) Otuzbirinci Osmanlı padişahı. 1839'dan 1961'e kadar tahtta kaldı. II. Mahmut'un oğludur. Jean Deny, Abd al-Madjid I (Abdülmecid), **EI**^{2}, Cilt 1 (1960), s. 74-75. A. H. Ongunsu, Abdülmecid, **İA,** Cilt 1 (1950), s. 92-94.

4 Sultan Abdülaziz (1830-1876) Otuzikinci Osmanlı padişahı. 1861'de tahta çıktı. 1876'da tahttan indirildi. II. Mahmut'un oğludur. İlkin Abdülmecit'in siyasetlerini sürdürdü, onun ıslahatlarını sağlamlaştırdı. Batı Avrupa'yı ziyaret eden ilk Osmanlı padişahıdır (1867). 1871'den sonra muhafazakâr grubu destekledi ve Rus desteğine dayandı. Tahttan indirildikten sonra intihar etmiştir. Karl Süssheim, Abd al-Aziz (Abdülaziz), b. Mahmud, **EI.** Cilt 1 (1913), s. 38. Enver Ziya Karal, Abd al-Aziz, **EI**^{2}, Cilt 1 (1960), s. 56-57. A. H. Ongunsu. Abdülaziz, **İA,** Cilt 1 (1950), s. 57-60.

5 Mustafa Reşit Paşa (1799-1857). İstanbul'da doğdu. Bir devlet memurunun oğludur. Enişte si Seyit Ali Paşa'nın mühürdarı olarak göreve başladı. Paris ve Londra büyükelçisi tayin edildi. 1836'da Hariciye Nazırı oldu. Babıâli'deki İngiliz yanlısı grubun başındaydı. Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasına önayak oldu. 1845'ten sonra altı kez sadrazamlığa getirildi. Ercüment Kuran, Reşid Paşa, İA, Cilt 9 (1971), s. 701-705.

6 Mehmet Emin Âli Paşa (1815-1871). 15 yaşında Babıâli'de çalışmaya başladı. 1835 yılında. Viyana elçiliğine kâtip tayin edildi. Reşit Paşa'nın himayesine girdi. Divan'da resmi tercümanlık yaptı. Reşit Paşa'nın büyükelçi olduğu sırada, Londra elçiliğinde kâtip oldu. 1841'de Londra büyükelçisi oldu. 1846'dan sonra yedi kez Hariciye Nazırı oldu. 1852'den sonra beş kez sadrazamlığa getirildi. Harold Bowen, Ali Pasha Muhammad Amin, **EI**^{2}, Cilt. 1 (1960), s. 396-398. A. H. Ongunsu, Ali Paşa **İA,** Cilt 1 (1950), s. 335-340.

7 Keçecizade Mehmet Fuat Paşa (1815-1868). Şair Keçecizade İzzet Molla'nın oğlu. İstanbul'da doğdu. Tıp öğrenimi gördü, Fransızca öğrendi. 1837'de Babıâli Tercüme Odası'na girdi. Reşit Paşa'nın himayesi altına alındı. 1838'de baştercüman oldu. Londra elçiliğinde birinci kâtiplik görevini yaptı. Madrit'e büyükelçi atandı. 1845'te Divan'a tercüman oldu. 1851'den sonra beş kez hariciye nazırlığı yaptı. 1861'de ve 1863'te olmak üzere iki kez sadrazam oldu. R. H. Davinson, Fuad Paşa, Kecedji-Zade Mehmed, EI^2, Cilt 2 (1965), 934-936. Orhan Fuat Köprülü, Fuat Paşa, **İA,** Cilt 4

(1948), s. 672-681.

8 Tanzimat Dönemi'nin tarihi için bakınız: Karal, **Osmanlı**, Cilt 5 (Nizam-i Cedit ve Tanzimat Devirleri. 1789-1856). Tanzimat, **İA,** Cilt 11, s. 709-765. 1856 Islahat Fermanı'ndan sonraki dönem için: Davison. Dönemin batılılaşma ve laikleşme tarihi konusunda: Berkes, **Secularism,** s. 57-60.

9 Mehmet Ali Paşa'nın ıslahatları için bakınız: P. M. Holt, **Egypt and the Fertile Crescent** 1566-1922. Ithaca, 1966, s. 176192.

10 XIX. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinin gelişimi konusunda Findley, passim. Yeni okullar konusunda: Ergin, Cilt 2.

11 Lewis, **Emergence,** s. 122-125.

12 Berkes, **Çağdaşlaşma,** s. 196-197, s. 229-230. Findley,

13 Genç Osmanlı hareketi ve onların fikirleri için bakımız: Mardin, **Genesis.** Bu kitapta konu üzerine geniş bir kaynakça da vardır. Ayrıca bakınız: Karal, **Osmanlı,** Cilt 7 (Islahat fermanı devri).

14 İbrahim Şinasi (1826-1871). İstanbul'da doğdu. Bir topçu yüzbaşının oğludur. Tophane kalemine girdi. Reşit Paşa onu yüksek öğrenim görmek için Fransa'ya gönderdi. 1853'te İstanbul'a dönüşünden sonra Reşit Paşa tarafından Maarif Meclisi üyeliğine tayin edildi. Reşit Paşa'nın görevinden alınışından sonra görevine son veren Ali Paşa'nın düşmanıdır. 1860'da Tercüman-ı Ahval gazetesini çıkardı. 1862'de ikinci gazetesi Tasvir-l Efkâr yayınlandı. Ayrıca oyun ve şiirler yazdı. Jean Deny, Shinasi, **EI,** Cilt 4 (1934), s. 399-401. Ömer Faruk Akün, Şinâsî, **İA,** Cilt 11, (1970), s. 545-560.

15 Abdülhamit Ziya Paşa (1825-1880). İstanbul'da doğdu. Bir gümrük kâtibinin oğludur. 17 yaşında Sadaret Mektubi kalemine girdi. Reşit Paşa tarafından 1855'te mabeyin üçüncü kâtipliğine getirildi. Ali Paşa tarafından mabeyinden çıkarıldı. 1867'de Fransa'ya kaçışına kadar mutasarrıflık yaptı. Fransa'da Namık Kemal'le birlikte muhalefet gazeteleri çıkardı. 1872'de yurda dönüşünden sonra Şura-yı Devlet üyeliğine tayin edildi, 1876'da yeni padişah V. Murat'ın mabeyn başkâtibi oldu Ama V. Murat 24 saat sonra tahttan indirildi. Mardin, **Genesis,** s. 337-359.

16 Namık Kemal (1840-1888). Tekirdağ'da doğdu. Babası müneccimbaşı Asım Bey'dir. Ailesinde birçok yüksek memur bulunuyordu. Şinasi'yle tanıştı ve onun gazetesinde yazmaya başladı. Tercüme Odası'na tayin edildi. 1867'de Avrupa'ya kaçtı. Orada Hürriyet gazetesini çıkardı. 1870'de yurda dönüşünden sonra İbret gazetesini çıkardı. 1873'te Kıbrıs'a sürgün edildi. 1876'da Ziya Paşa ile birlikte Anayasa'nın hazırlanması çalışmalarına katılmak üzere çağrıldı. Ama kısa bir süre sonra Abdülhamit onu gene sürgün etti: Bu kez Midilli'ye. Hayatının son yıllarında Midilli, Rodos ve son olarak Sakız mutasarrıflığı yaptı, F. A. Tansel, Kemal, Mehmed, Namık, EI^2, Cilt 4 (1978), s. 875-879, Nâmık Kemâl, **İA,** Cilt 9 (1971), s. 54-72.

17 Ali Suavi (1838-1878). İstanbul'da yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Çok az eğitim görmüş olmasına rağmen, Rüştiye muallimliğine tayin edildi. 1866'da bu görevinden alındı. Muhbir gazetesinde çalışmak üzere İstanbul'a geldi. Yazılarının eleştirel yanının ağır basması

yüzünden Kastamonu'ya sürgün edildi. Ama 1869'da Fransa'ya kaçtı. Anon, Ali Suâvi, **TA,** Cilt 2 (1948), s. 96.

18 Örneğin Namık Kemal'in, şeriat'ı Fransız filozoflarının doğal hukukuyla eşit tutması gibi (Mardin, **Genesis,** s. 291-293).

19 Bazı son derece yeni örnekler: Manzooruddin Ahmad, Key political concepts in the Qur'an. **IS** 10 (1971), s. 77-102 M. Tworuschka, **Die Rolle des Islams In den arabischen Staatsverfassungen.** Waldorf, 1976.

20 V. Murat (1840-1904) Otuzüçüncü Osmanlı padişahı. 1876'da 93 gün tahtta kalmıştır. Abdülmecit'in büyük oğludur. J. H. Kramers, Murad V, **EI,** Cilt 3 (1936), s. 790-791. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Murad V, İA, Cilt 8 (1971), s. 647-651.

21 II. Abdülhamit (1842-1918) Otuzdördüncü Osmanlı padişahı. 1876'dan 1909'a kadar tahtta kaldı. V. Murad'ın kardeşidir. Jean Deny, Abd al-Hamid II (Ghazi) (Abdülhamid), **EI**^{2}, Cilt 1 (1960), s. 63-65. A. H. Ongunsu, Abdülhamid II, **İA**, Cilt I (1950), s. 76-80.

22 XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mali ve iktisadi gelişmeler konusunda bakınız: Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik.** Ankara, 1970. Z.Y. Herslag, **Introduction to the Modern Economic History of the Middle East.** Leiden, 1964. Okyar ve İnalcık, s. 243-270, 297-328. Daha eski eserlerden A. du Velay, **Essai sur l'histoire financière de la Turquie.** Paris, 1903. ve D. C. Blalsdell, **European Financial Control in the Ottoman Empire.** New York, 1929. hâlâ yararlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız çıkarları konusunda bakınız: Jacques Thobie, **Intérêts et impérialisme français dans l'Empire Ottoman 1895-1914.** Paris, 1977. ve Michelle Raccagni, **The French Economic Interests in the Ottoman Empire.** IJMES 11 (1980), s. 339-376.

23 Bulgar İsyanı'na ve bu isyanın bastırılmasına İngilizler'in tepkisini Shannon incelemiştir: R. Shannon, **Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876.** London, 1963.

24 Ahmet Şefik Mithat Paşa (1822-1884). Babası Rusçuklu bir kadıdır. 1836'da Divan-ı Hümayun kalemine kâtip olarak girdi. Son derece yetenekli bir idareci olarak ünlendi. İlk hizmet yeri Niş'tir. Bu vilayetin 1865'te iki vilayetle birleştirilmesiyle kurulan Tuna vilayetine vali tayin edildi. 1868'de Şurayı Devlet başkanlığına getirildi. Ama Ali Paşa ile birlikte görevinden alındı. 1869'da Bağdat valiliğine tayin edildi. 1872'de üç ay kısa bir süre sadrazam olarak görev yaptı. 1877, Abdülaziz'i öldürmekten ilkin ölüm cezasına çarptırıldı, daha sonra Taif'e sürgün edildi, Taif'te Mayıs 1884'de hükümetin adamları tarafından öldürüldü. Franz Babinger, Midhat Pasha. **EI,** Cilt 3 (1936), s. 555-557. İsmet Parmaksızoğlu, Mithat Paşa, Hafız Ahmed Şefik Paşa. **TA,** Cilt 24 (1976), s. 251-254.

25 1876'daki olayların iyi bir özeti için bakınız: Davison, s. 317-346.

26 Avrupa devletleri'nin Osmanlı toprakları üzerindeki çatışan taleplerinin yol açtığı sorunlara özel önem veren, dönemin uluslararası ve diplomatik tarihi konusunda bir çalışma için bakınız: M. S. Anderson, **The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations.** Londra, 1966.

İstanbul Konferansı sayfa 178-192'de incelenmiştir. Ayrıca: W. Longer, **European Alliances and Alignments 1871-1890.** New York, 1950, passim.

27 İlk Osmanlı parlamentosu Devereux'un konusudur.

28 Devereux, s. 101-108.

29 Örneğin bakınız: Paul Fezch, **Constantinople aux derniers ¡ours d'Abdul-Hamid.** Paris, 1907. Sir Edvin Pears, **Forty Years in Constantinople.** Londra, 1916. Victor Bérard, **La politique du Sultan.** Paris, 1897.

30 Konu üzerine 1960'a kadar çıkan en önemli yapıtların bir değerlendirmesi J. Deny tarafından yapılmıştır: Jean Deny. Abd al-Hamid II (Ghazi), **EI**^{2}, Cilt 1 (1960), s. 63-65.

31 Örneğin bakınız: Necip Fazıl Kısakürek, Ulu **Hâkan Abdülhamid Hân,** İstanbul, 1965.

32 Lewis. **Emergence,** s. 174-182. Shaw, s. 172-272. Shaw, Abdülhamit dönemini çok ayrıntılı bir biçimde anlatır. Ama padişahı aydın bir despot olarak gösterirken bir ölçüde abartmaktadır.

33 İlgili rakamlar İçin bakınız: Shaw, s. 112-113.

34 Lewis, **Emergence,** s. 184-190. Kushner, s. 14-19.

35 Mülkiye Mektebi, Tanzimat döneminde idarenin merkezileştirilmesi dolayısıyla ihtiyaç duyulan yeni kadroların yetiştirilmesi için 1859'da kurulmuştu. 1877'de II. Abdülhamid zamanında genişletildi. O günkü derslerin konuları şunlardı: Çeviri, Fransızca, Kompozisyon, Coğrafya, Etnografya, İstatistik, İktisat, Mali İdare ve Muhasebe, Yönetim, Ticaret Hukuku, Uluslararası Hukuk, Gelir ve Vergiler, Osmanlı Anayasası, iktisadi ve Ticari Coğrafya, Medeni Hukuk. Abdülhamit döneminde okul Çemberlitaş'ta bir konakta öğretimini sürdürdü. (Ergin, Cilt 2, s. 594-619). Harbiye Mektebi yeni batı terzi orduya subaylar yetiştirmek için 1834'te kuruldu. Bu okul, XIX. yüzyılda kurulan bütün öteki mesleki okullar için bir model oluşturmuştur. 1845'e kadar Maçka'daki kışlalarda eğitim yapıldı. Bu tarihte okul Pangaltı'ya taşındı. (Ergin, Cilt 12, s. 354-368. Cilt 2, s. 435-436). Bahriye Mektebi, 1773'te kurulan Mühendishane-i Berri Hümayun'un geliştirilmiş bir şekliydi. Muhtemelen 1845'te kurulmuş olan bir Bahriye Rüştiye'sinden sonra 1870'de kurulmuştu. Okul Heybeliada'daydı. (Ergin, Cilt 1, s. 323. Cilt 2, s. 436-438). Mekteb-i Tıbbiye-yi Askeriye modern haliyle 1870'de kuruldu. 1827'de kurulan Tıbhane-i Amire'nin modernleştirilmiş haliydi. (Ergin, Cilt 1. s. 334-353. Cilt 3, s. 1196-1208).

36 Karşılaştırınız: s. 36 ve s. 78.

37 Ramsaur, s. 19.

38 Ramsaur, s. 15-16. Nur, Cilt 1, s. 101, ishak Sükuti, Şerafettin Magmumî, Arifbeyzade Hasan ve Hüseyinzade Ali. Shaw, Kazım Nami Duru'nun anılarına dayanarak başka liste veriyor. (Shaw, s. 256).

39 İbrahim Temo (1865-1939). Ohrl'de doğdu. 1889'da Gülhane Mektebi'nde göz hastalıkları ihtisası yapıyordu. 1895'te Romanya'ya kaçtı. 1908 Devrimi'nden sonra İstanbul'a geldi. Ama Demokrat Ahali Fırkası'nı kurduktan ve İTC'yle arası açıldıktan sonra Romanya'ya dönmek zorunda kaldı. 1920'de Romanya senatosuna seçildi. Bakınız: Gövsa, s. 378; Ramsaur, s. 14-15.

40 Abdullah Cevdet (1869-1932). Arapkir'de doğdu. 1896'da Trablusgarp'a sürgün edildi. Birbuçuk yıl sonra Avrupa'ya kaçtı. Cenova'da Osmanlı gazetesini çıkardı. 1899'da Padişahtan diplomatik bir görev kabul etti Yeniden ajitasyon çalışmalarına başlayınca görevinden alındı ve gıyaben hapse mahkum edildi. 1904'ten itibaren ilkin Cenova'da ve daha sonra Kahire'de İçtihad'ı çıkardı. 1908 Devrimi'nden sonra İçtihad'ın yayımını İstanbul'da sürdürdü. Toplam 66 kitap yazdı ve çevirdi. Ateist fikirleriyle ünlüdür. Latin alfabesinin kabul edilmesini savunan ilk Türk yazarıdır. Karl Süssheim, Djewdet, Abd Allah, **EI** (1938), s. 55-60. Geoffrey L. Lewis, Djewdet, Abd Allah, **EI**^{2}, Cilt 2 (1965), s. 533. Anon, Abdullah Cevdet, **İA,** Cilt 1 (1950), s. 46. Ayrıca bakınız: Olken, s. 240-251.

41 İshak Sükuti (1868-1903). Abdullah Cevdet'le birlikte Trablusgarp'a sürüldü. 1897'de onunla birlikte kaçtı. 1899'da Roma'daki Osmanlı Elçiliğinde görev kabul etti. San Remo'da öldü.

42 Çerkez Mehmet Reşit (1872-1919). Trablusgarp'a sürgün edildi ve 1908 Devrimi'ne kadar orada kaldı. İstanbul'a geldikten sonra önemli bir yerel yönetici olarak ünlendi. Diyarbakır, Basra, Musul ve Ankara valiliği yaptı. Mütarekeden sonra savaş sırasında Ermeni tehciri ile ilişkisi olduğu İddiasıyla tutuklandı. Kaçtı ama saklandığı yerde bulundu ve intihar etti. Y. Ö, Reşid Bey, Dr. Mehmed Şâhingiray. TA, Cilt 27 (1978), s. 293.

43 Ramsaur, s. 15. Devrimin hazırlanmasında Nâzım ve Talât'ın rolü için bakınız: I. bölüm, 80 ve 73-75.

44 Ahmet Rıza (1859-1930). İlk parlamento üyesi Ali Rıza Bey'in oğlu. İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'nde okudu, daha sonra Ziraat öğrenimi görmek üzere Avrupa'ya gitti. Jön Türk hareketindeki rolü bu kitapta anlatılmaktadır. 1908 Devrimi'nden sonra İTC merkez-i umumisine ve Osmanlı parlamentosuna üye seçildi. Ama gerçekten büyük güç sahibi olamadı. 1912'de Ayan' Meclisi üyesi oldu. Ayan Meclisi'nde İTC'nin siyasetlerinin başlıca eleştiricisiydi. Mütarekeden sonra bir Milli Blok kurmaya çalıştı ama başarılı olamadı. Anon, Ahmet Rıza Bey, TA, Cilt 1 (1946), s. 268. Bakınız: III. bölüm, s. 145.

45 Ramsaur, s. 32-33.

46 Mizancı Murat (1853-1912). Tiflis'te doğdu. Rusya'da eğitim gördü. İstanbul'da Mülkiye'de tarih dersi verdi. Aynı zamanda gazetesi Mizan'ı çıkarttı. Jön Türk hareketindeki rolü bu kitapta anlatılmaktadır. 31 Mart olayının kışkırtıcılarından biri olarak görüldüğü için İttihatçılar tarafından sürgün edildi. Daha sonra yurda döndü ama siyasal bir rol oynamadı. Kemal Akyüz, Murad Bey, Mîzâncı Mehmed. **TA,** Cilt 24 (1976), s. 439-440. Ayrıca; Birol Emil, **Mizancı Murat Bey. Hayatı ve Eserleri.** İstanbul, 1979.

47 Murat'ın hareketinin sonuçları o sırada Cenova'da bulunan Mithat Şükrü (Bleda) tarafından anlatılır. Bleda, s. 18-20.

48 Prens Sabahattin (1877-1948). İstanbul'da doğdu. Hanedan ailesine mensuptur. Jön Türk hareketindeki rolü bu kitapta anlatılmaktadır. 1908'de İstanbul'a döndü. Ama İTC'ye muhalefeti yüzünden yurdu terketmek zorunda kaldı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Osmanlı

hanedanına mensup olduğu için yurda girmesi yasaklandı. İsmet Parmaksızoğlu, Sabâhaddln Bey, Prens **.TA,** Cilt 27 (1978), s. 492-493.

49 Edmond Demolins (1852-1907). Fransız sosyal tarihçisi. Le Play'ın öğrencisi. Eğitim sorunlarıyla da ilgilendi. İngiliz eğitim sisteminin özellikle Cecil Reddie'nin 1889'da kurduğu deneysel Abbossholme okulunun hayranıydı. Bu okulu örnek alarak Ecole des Roches'u kurdu. (Roman d'Amat ve R. Limouzin-Lamothe, ed. **Dictionnaire de biographie française,** Cilt 10 (1965), s. 995.

50 Hınçak (çan) örgütü. 1886'da Fransa ve İsviçre'deki bir grup Ermeni tarafından kuruldu. Taşnaksutyun (Ermeni İhtilalci Federasyonu) 1890'da Rusya'da kuruldu. Bakınız: L. Nalbandian. **The Armenian Revolutionary Movement.** Berkeley, 1963.

51 1902 Kongresi, Ramsaur, s. 65-75 ve Kuran, **İttihat,** s. 174-180'de anlatılır.

52 Ramsaur, s. 76-79. Kuran, **Jön,** s. 155-165. General Cemil Cahit (Cönk) anılarında (YT, Cilt 4, s. 373-376) 1902 yılında subay olarak Trablusgarp'a gönderildiğini anlatır. Trablusgarp'taki garnizon komutanı Recep Paşa'nın vatanseverliği üzerine pek çok şey duymuştur ve birkaç arkadaşıyla birlikte (içlerinde o sırada Trablusgarp'ta sürgün olan Çerkez Mehmet Paşa da **vardır**) Recep Paşa'yı meşrutiyet ilan etmek konusunda ikna etmeye çalışır, ama Recep Paşa bu öneriyi reddeder.

53 Sürgündeki Jön Türk hareketinin tarihi için bakınız: Ramsaur (konu üzerine batı dillerindeki en eksiksiz incelemedir). Bayur, **İnkılâp,** passim. Kuran, **Jön** ve Kuran, **İttihat.** Tunaya, s. 102-160, bütün Jön Türk yayınlarının listesi de içinde olmak üzere birçok ad ve belge sunar. Akşin, **Jön** Türkiye'de günümüz de konu üzerine olan incelemelerin durumunu gösterir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1908 DEVRİMİNİN HAZIRLANMASI

1 O zaman Makedonya'daki en yüksek rütbeli asker Selanik'teki Üçüncü Ordu müşiri idi. Üçüncü Ordu esas olarak Manastır'da bulunuyordu.

2 Kâzım Nami'nin (Duru) Şevket Süreyya Aydemir'e gönderdiği bir mektuptan. Aydemir, **Tek,** Cilt 1, s. 130-131.

3 Şapolyo, Atatürk, s. 77. Süleyman ve Asım hakkında daha fazla bilgi bulamadım.

4 Kuşçubaşızade Eşref (Sencer) (1873-1964) II. Abdülhamit'in kuşçubaşısının oğlu. Kuleli Lisesi'nde okudu. İhtilalci bir örgüte katıldığı için Edirne'ye sürgün edildi. 3 yıl Edirne'de kaldıktan sonra liseye döndü. 1900'de yeniden sürgün edildi, bu kez Hicaz'a. Orada kardeşleriyle birlikte Arap İhtilalci Cemiyeti'ni kurdu. 1907'de İTC'ye katıldı. En ünlü fedailerden biri oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Enver Paşa'nın istihbarat teşkilatının yöneticilerinden biri oldu. 1917'de İngilizler

tarafından esir edildi. (Stoddard, s. 161-172).

5 Stoddard, s. 162.

6 Akşin, **İttihat**, İmhoff ve Unat 1905 tarihini veriyor. Ama bizim hesaplamamıza göre Mustafa Kemal'in cemiyete katılış tarihi 1904 de olabilir. Bakınız s. 64-67.

7 Cebesoy, Sınıf, s. 30-34. Ali Fuat (Cebesoy) (1882-1968). Mustafa Kemal'in Harbiye'den sınıf arkadaşı. 1918'de mirliva oldu. Ulusal direniş hareketinin liderlerinden biridir. 1920-1921'de Moskova büyükelçiliği yaptı. 1924'te TCF'nin kurucularından biri oldu. 1926'da tutuklandı. Nafıa vekili (1939-1943), Millet Meclisi Başkanı (1947-1950). Anon., Cebesoy, Ali Fuat, **TA,** Cilt 10 (1960), s. 72-73.

8 Kut, s. 9-17. Halil (Kut) (1881-1957). Enver Paşa'nın amcası. 1916'da von der Goltz'un ölümünden sonra Irak'taki Osmanlı kuvvetlerini yönetti. Savaştan sonra Türk Milliyetçilerinin temsilcisi olarak Moskova'ya gitti.

9 Enver (1881-1922). 1906'dan itibaren İTC'nin önde gelen üyelerinden biri. 1913'teki Babıâli Baskını'ndan sonra Harbiye Nazırı olunca devletteki en güçlü kişi haline geldi. Osmanlı ordusunun yeniden örgütlenmesini ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlılar'ın savaş siyasetini yönetti. 1918'de Almanya'ya kaçtı, oradan Moskova'ya gitti. 1921'de Anadolu'ya dönmeye çalıştı. Ağustos 1922'de Kızılordu ile yapılan bir çarpışmada öldü. Dankwart Rustow, Enver Pasha. **EI**^{2}, Cilt 2, (1965), s. 698-702. Enver muhtemelen askeri ateşe olarak Berlin'de bulunurken (1909 sonbaharı), doğumundan 1908 Temmuzuna kadar olan döneme ait anılarını yazmıştır. Bu anılar basılı değildir, ama Aydemir, Enver'in bazı bölümlerinin temelini oluşturur. Aydemir yapıtının birinci cildinde bu anıları geniş ölçüde fragmanlar halinde alıntılar. Bu anıların Almanca bir çevirisi Swanson tarafından Ernst Jöckh'ın evrakı arasında bulunmuştur. Swanson, s. 198, not 1.

10 Atatürk, Söylev, Cilt 5 s. 86-87, Bkz., s. 64-65.

11 Kuran, Jön Türkler, s. 221.

12 Tunaya, s. 149. Kuran, Jön Türkler, s. 224-228.

13 Karabekir, İttihat, s. 67.

14 Bkz., s. 50. Ramsauf, s. 36-51. Bleda, s. 18-19.

15 Ramsaur, s. 68-73.

16 Kuran, İttihad, s. 195.

17 Tunaya'nın aktardıkları (s. 137-142): İTC'nin 23.7.1908'de duvarlara astığı bir bildiri. Flrzovik'ten saraya çekilen bir telgraf. Preşova'dan saraya çekilen bir telgraf. Aydemir'in aktardığı (Aydemir, Enver, Cilt 1, s. 515-518): Mayıs 1908'de büyük devletlerin konsolosluklarına verilen muhtıra. Niyazi anılarında 3.7.1908'de dağa çıktıktan sonra bütün bildiri ve konuşmalarını aktarır. (Niyazi, passim)

18 Bkz., s. 45. (not 7, 8, 9, 10). Ayrıca bkz: Kuran, **İttihad,** Kuran, **Jön Türkler,** Okyar, Bleda, Yalçın, passim.

19 Nur, Cilt 1, s. 96 vd.

20 Resneli Niyazi (1873-1912). 1897 Yunan Savaşında ün kazandı. Temmuz 1908'de hürriyet kahramanlarından biri oldu. Cemiyet içinde önemli bir rol oynamadı. Fethi Tevetoğlu, Niyazi Bey, Resneli, **TA,** Cilt 25 (1977), s. 296-297. Avukat kökenli Niyazi'nin gerçekten inanmış bir Osmanlıcı olduğu anlaşılıyor. (Aydemir, Enver, Cilt 1, s. 494).

21 Tunaya, s. 167.

22 İTC üyelerinin etnik ve sosyal durumları üzerine önemli bilgiler için bkz: Karpat, Batzaria ve Tekeli ve İlkin. İTC'de önemli bir sivil unsur da vardı. Cemiyet Talât, Rahmi ve Refik gibi siviller tarafından kurulmuştu. Cemiyet'in amacına ulaşmak için yararlandığı askerler üyelerinin çoğunluğunu oluşturuyordu. Sivil üyeler asker üyelerden etnik bakımdan daha az türdeştir. Azınlıkların özellikle Yahudiler'in bir kısmı Cemiyet içinde rol oynamışlardır. (Hıristiyanlar İTC'yi desteklemezken Yahudiler'in niçin İTC'yi destekledikleri konusunda bkz: Tekeli ve İlkin, s. 296). Bazen Yahudiler'in rolü abartılır (Bkz. Kedourie, Young Turks).

23 Bartl, s. 151-166.

24 Cemiyet'in en ünlü Arap üyesi Aziz Ali al-Masri'dir. Bu kişi daha sonra Cemlyet'ten ayrılarak 1914'de Arap Milliyetçi Örgütü El-Ahd'ı kurmuştur. Aynı yıl tutuklanmış, ama affedilmiştir. Bundan sonra Mısır'a gitmiş 1916-1918 yıllarında Şerif ordusunda çalışmış, 1930'larda Mısır ordusu genel müfettişi olmuş (Antonius, s. 118-121) ve Moskova'ya Mısır elçisi olarak gitmiştir. Bkz. Antonius, s. 101-102.

25 Karpat, **Batzaria,** s. 293-295. Bkz. Karabekir, **İttihat,** s. 101 vd.

26 Landau, s. 46-55. Horsler, s. 150-156. Zarevand. passim.

27 Tunaya'nın verdiği (s. 514) Sivas Kongresi programına göre. Ocak 1920'de kabul edilen Misakı Milli'de Osmanlı Devleti'nde Arap olmayan Müslüman çoğunlukların bulunduğu bölgeler için bağımsızlık talep eder. (**Tarih,** Cilt IV, s. 45-46).

28 Marwick, s. 15-16.

29 Atilla Çetin, **Başbakanlık Arşivi Kılavuzu,** İstanbul, 1979.

30 Dumont, **Sources.**

31 Örneğin Ramsaur, Rustow, Stoddard ve Aydemir mülakatlardan yararlanmıştır.

32 Gökman, **Bibliyografya** ve **Gökman,** Ek.

33 Karlsbad notları için Aydemir'in önsözüne bakınız. (Aydemir, **Tek**, s. 9) ve ayrıca bkz: Afet inan, Karlsbat. Mektuplar İçin bakınız: Borak, **Özel.**

34 Atatürk, **Söylev,** Cilt 5, s. 84-95.

35 Atay, 19 **Mayıs,** s. 4.

36 İğdemir, Uluğ (ed.), Mustafa Kemal, **Anafartalar Muhaberatına Ait Tarihçe.** Ankara, 1962. Mustafa Kemal'in askeri raporu 1968'de yayınlanmıştır. Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu** (Hazırlayan Uluğ İğdemir). Ankara, 1968.

37 Atatürk, **Söylev.**

38 Deny, Biographie. Biyografi 1928'de **Türkün Altın Kitabı: Gazinin Hayatı** adıyla yayınlanmıştır.

39 **Gazi Mustafa Kemal Atatürk. Founder of the Turkish Republic.** (Ankara, 1961) başlığıyla. Metin Salih Omurtak, Hasan Ali Yücel, İhsan Süngü, Enver Ziya Karal, Faik Reşat Unat, Enver Sökmen ve Uluğ İğdemir'den oluşan bir komisyon tarafından yazılmıştır.

40 Aydemir, **Tek.** Akşin, Tokgöz ve Üçyiğit gibi önde gelen Türk tarihçileri bu kitabı mevcut Atatürk biyografilerinin en iyisi olarak görmekteler. Bkz. **Felsefe,** s. 407, 417, 424. Tunçay, **Sol** ve Tunçay, **Tek** özellikle bu açıdan önemlidir.

41 Şapolyo, **Atatürk.** Bayur, **Atatürk.**

42 **Afet** inan, **Vatan; Société. Afet** İnan, **Tabanca; Revolver.**

43 Bu iddia 1926 tarihli resmi biyografide ve **Tarih'te** ileri sürülür. Ayrıca bkz: Kızıldoğan ve Afet İnan, **Tabanca.** Bu yapıtların hepsi Mustafa Kemal'in Selanik'te kurduğu örgütün 1908 Devrimi'ni gerçekleştiren örgütle aynı örgüt olduğunu belirtirler. Mustafa Kemal de 1922'deki bir mülakatında bunu savunmuştur. (Atatürk, **Söylev, Cilt** 5, s. 89)

44 Bkz. Orga, **Atatürk,** s. 34. Ancak Mustafa Kemal'in Cemiyet'ten ayrıldığına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Tam tersine Falih Rıfkı Atay **19 Mayıs'ta** onun Cemiyet'ten ayrılmadığını yazıyor. (s. 3)

45 Bkz., bölüm 6.

46 Mahmut Celâl (Bayar) (1883-1986) 1908'de İTC üyesi oldu. İTC'nin Bursa ve daha sonra İzmir şubesinin kâtibidir. İzmir'deki Teşkilat-ı Mahsusa'nın önemli bir üyesidir (bkz., s. 112). İzmir'deki ulusal direniş hareketinin kurucusu. Daha sonra iktisat vekili ve başvekil. 1950-1960 yılları arasında cumhurbaşkanı. 1960 askeri darbesinden sonra yargılandı ve ölüm cezasına çarptırıldı. Cezası ömür boyu hapse çevrildi. 1964'te sağlık nedeniyle salıverildi.

47 Kâzım Karabekir (1882-1948) 1907'de Edirne'de İTC üyesi oldu. 1918'de mirliva rütbesiyle Kafkasya Kolordusu komutanlığına getirildi. Mart 1919'da Doğu Anadolu'daki Dokuzuncu Ordu komutanlığına atanmasından sonra ordusu direniş hareketinin belkemiğini oluşturdu. 1924'te TCF'yi kuranlardan biridir. 1926'da İzmir suikasti davasında tutuklandı, daha sonra salıverildi. Mustafa Kemal'in ölümünden sonra yeniden siyasete döndü. 1946'da Millet Meclisi başkanlığına seçildi. Waiter F. Weiker, Kazım Karabekir, **EI**^{2}, Cilt 4 (1978), s. 853-854.

48 Mustafa İsmet (İnönü) (1884-1973). 1907'de Edirne'de İTC üyesi oldu. Doğu cephesinde Mustafa Kemal komutasında kurmay subay olarak görev yaptı. 1920'de Anadolu'ya geçti. Ocak 1921'de Batı Cephesi Komutanlığına getirildi. 1923'te Lozan Barış görüşmelerinde Türk heyetinin başkanlığını yaptı. Birçok kez başbakan oldu. Mustafa Kemal'in ölümünden sonra Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçildi. 1950-1960 arasında ana muhalefet lideri idi. 1961-1965'te bir kez daha başbakan oldu. Anon, İnönü, Mustafa İsmet, **TA,** Cilt 20 (1972), s. 153-160.

49 Ali Fethi (Okyar) (1880-1943) 1907'de Selanik'te İTC'ye katıldı. 1911'de İTC kâtibi umumisi

oldu. 1912'de askerlikten ayrıldıktan sonra İTC dönemi boyunca mebus, büyükelçi, nazır (1917) oldu. Mütarekeden sonra 1918'de Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kurdu. İngilizlerce tutuklandı. 1920'de Milliyetçiler'e katıldı. Millet Meclisi üyesi, dahiliye vekili ve 1924-1925'te 4 ay başvekil oldu. Daha sonra, 1930'da Serbest Fırka başkanı olduğu kısa bir dönem dışında diplomat olarak görev yaptı. Fethi Tevetoğlu, Okyar, Ali Fethi, **TA,** Cilt 25 (1977), s. 408-409.

50 Hüseyin Cahit (Yalçın) (1874-1957). Gazeteci. Hüseyin Kâzım ile birlikte önde gelen İTC yanlısı bir gazete olan Tanin'i çıkardı. Osmanlı parlamentosunun başkanvekili (1914-1916) ve başkanı oldu. 1919'da İngilizler tarafından tutuklandı ve Malta'ya sürüldü. Anadolu'ya döndükten sonra tekrar Tanin'i yayınladı. Hükümetin siyasetini eleştirdiği için iki kez tutuklandı ve 1925'te Corum'a sürüldü. Mustafa Kemal'in ölümünden sonra 1943'te Millet Meclisi'ne seçildi. 1948'den itibaren CHF'nin yayın organı Ulus'un başyazarlığını yaptı. 1954'te bu kez Demokrat Parti yönetimi tarafından tutuklandı ve iki yıl hapse mahkum edildi. Fahir İz, Husayn Djahid, **EI**^{2}, Cilt 3 (1971), s. 621-622.

51 Ali İhsan (Sabis) (1882-1957). 1905'te Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden sınıf birincisi olarak mezun oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya ve Mezopotamya cephelerinde savaştı. 1919'da İngilizler tarafından tutuklandı ve Malta'ya sürüldü. 1921'de yurda dönüşünden sonra Batı Cephesindeki Birinci Ordu komutanlığı yaptı, ama İsmet'le (İnönü) anlaşmazlığa düşmesinden sonra (bkz. s. 97) görevinden alındı ve emekliye sevkedildi. İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyasını destekledi ve Türkiye müttefikler safında savaşa girince basında Cumhurbaşkanı İnönü'yü sert bir biçimde eleştirdi. 1944'te tutuklandı ve 1947'de 15 yıla mahkum oldu. 1950'de affedildi ve 1954'te Demokrat Parti milletvekili oldu.

52 Demiray, s. 78.

53 Bkz. Demiray.

54 Nur, Cilt 2, s. 542.

55 Frans van Hasselt, NRC-Handelsblad (29.12.1981)

56 İğdemir, **Yaşam.**

57 Armstrong'un kitabı. **Grey Wolf-Mustafa Kemal. An Intimate Study of a Dictator,** Türkiye'de çokça eleştirilmiş hatta yasaklanmıştır. Bkz.: Borak, **Bozkurt.** Ayrıca, bkz: Finefrock. Michael, Turkey-a Select Bibliography, Kortepeter'in içinde, s. 33.

58 Halide Edip'in anıları, o 1924'te Türkiye'yi terketmek zorunda kaldıktan sonra iki cilt halinde yayınlanmıştır. İkinci bölümü (Adıvar, **Ordeal**) 1928'de çıktığı zaman Türk basınında sert bir biçimde eleştirilmiştir. Türkçe'ye ancak 1962'de çevrilmiştir. (Enginün, 70-71, 514).

59 Glasneck, **Historiographie.**

60 Bkz., s. 119-120.

61 Atatürk, **Söylev,** Cilt 5. s. 86 (10.1.1922'deki mülakat). Cebesoy, **Sınıf,** s. 30-31.

62 Sina Akşin'in yazdığı gibi birkaç ay değil. ¡Akşin, **Jön,** s. 56).

63 Cebesoy, Sınıf, s. 79.

64 Bu tarih, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi bölümünün yayınladığı Mustafa Kemal'in askeri biyografisinde vardır. Unat'ta 11 Ocak tarihi (gerçekte gördüğümüz gibi bu Mustafa Kemal'in yüzbaşılığa terfi olduğu tarihtir) verilmektedir (s 344).

65 Müfit (Özdeş) (1874-1940). Harbiye'de ve Erkânı Harbiye'de Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşı. Cumhuriyet döneminde Kırşehir mebusu olmuştur. Türkiye, Cilt 1. s. 241.

66 Unat, s. 344. Mustafa (Cantekin) (1878-1955). Tıbbiye-yi Askeriye'de okurken 1900'de ihtilalci propaganda yapmaktan tutuklandı. 3 yıl hapiste kaldıktan sonra Şam'a sürüldü. Ne İTC ne de ulusal direniş döneminde önemli bir rol oynamadı. Cumhuriyet döneminde Çorum mebusu oldu. **Türkiye,** Cilt 2. s. 242.

67 10.1.1922 tarihli Vakit gazetesinde yayınlanan mülakat.

68 Cemil (Ubaydın) (1881-1957) Cumhuriyet döneminde Tekirdağ mebusu. CHF genel sekreteri (1924-1925), dahiliye vekili (1925-1927). **Türkiye,** Cilt 2, s. 717.

69 Akabe harekâtı, Medine'ye Hicaz demiryolunun yapılmasından sonra önem kazanan Akabe Limanı üzerine İngiliz Mısır talepleri üzerine yapılan askeri gösterilerdi. Bu demiryolunun inşasını Kızıldeniz'deki çıkarlarına bir tehdit olarak gören İngilizler Akabe'nin Mısır'a verilmesini istediler. Fransa ve Rusya da İngiltere'yi destekliyordu. 3.5.1906'da Padişah'a ait ültimatom vererek Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesini istediler. Ne var ki Osmanlılar buna boyun eğmediler ve sorun nihayet Ekim 1906'da görüşmeler yoluyla çözümlendi. (Belen, Yirminci, s. 74-75; Danişmend, Cilt IV, s. 351-355).

70 Cebesoy, **Sınıf,** s. 98. Bu resim kitapta vardır.

71 Selanik'te hastalık izni dört aylıktı, ama Filistin'e dönene kadar ne kadar zaman geçtiği bilinmiyor.

72 Bkz., s. 74-76.

73 Afet İnan, **Tabanca; Revolver.**

74 Bkz., s. 96.

75 Şapolyo, **Atatürk,** s. 84.

76 Ramsaur, s. 94.

77 Kızıldoğan, s. 621.

78 Imhoff, 1901'den beri Osmanlı İmparatorluğu'nda görevli Alman subaylardan biriydi. Taşradaki Osmanlı topçu birliklerini eğitmek için gönderilmişti, ama pratikte faaliyetleri başkentle sınırlı kaldı. 1901'de Alman ordusunda binbaşı iken Osmanlı ordusunda ferik rütbesini taşıyordu. Imhoff 1909'un sonuna kadar Türkiye'de kaldı. (Wallach, s. 87, 88, 91, 92, 95, 99).

79 Unat, s. 347.

80 Tunaya, s. 152.

81 Von Mikusch, s. 43. Orga, **Atatürk,** s. 26.

82 Mehmet Talât (1874-1921). 1890'dan sonra ilk İTC'nin üyesi oldu. 1896'da Selanik'e sürüldü. 1906'da OHC'yi kurdu. Devrim sonrasında İTC'nin en önemli üyelerinden biri. Bütün İTC dönemi meclislerinde Edirne mebusu idi. 1913-1917 yılları arasında dahiliye nazırlığı, 1917-1918 yıllarında Sadrazamlık yaptı. 1918'de Almanya'ya kaçtı ve orada 1921'de bir Ermeni tarafından öldürüldü. Anon., Talât Paşa, Mehmed. **TA,** Cilt 30 (1981), s. 368. Bkz., s. 33.

83 Faik (Kaltakkıran) 1918'de Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk-I Osmaniye Cemiyeti'nin kurucusu. O sırada Edirne mebusuydu.

84 Bleda, s. 20.

85 Bleda, s. 23.

86 Mithat Şükrü (Bleda) (1874-1956). OHC kurucu üyesi. Serez (1908), Drama (1912) ve Burdur (1916) mebusu İTC merkez-i umumi üyesi ve kâtib-i umumisi (1917-1918). İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. Dönüşünden sonra siyaset dışında kaldı. 1926 yılında İzmir suikastinden sonra tutuklandı, beraat etti. Mustafa Kemal'in emri üzerine 1935'te Sivas mebusu seçildi.

87 Mustafa Rahmi (Evranos) OHC kurucu üyesi. 1908 ve 1912 seçimlerinde Selanik mebusu seçildi. 1915'ten itibaren İzmir valiliği yaptı ve bu görevde oldukça bağımsız hareket etti. 1926'da gıyaben 10 yıl hapse mahkum edildi. Rahmi eski aristokrat bir aileye mensuptur. Bu ailenin adı Evrenos ya da Evranoz olarak da geçer.

88 İsmail Canbulat (1880-1926) OHC kurucu üyesi. İzmir mebusu (1912). Polis şefi (1914). İstanbul valisi (1915) ve İstanbul şehremini (1916). İsveç büyükelçisi (1918) ve dahiliye nazırı (1918) oldu. Malta'ya sürüldü. 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucularından biri oldu. 1926'da İzmir'de asıldı.

89 Imhoff, s. 175.

90 Tunaya bu isimleri Bleda'dan 26.8.1950 tarihli bir konuşmada almıştır.

91 Bleda anılarında Süleyman Fehmi'nin yerine o sırada Üçüncü Orduda Yüzbaşı olan Edip Servet (Tör) adını verir. Kâzım Nami Duru da Edip Servet'i sayar. (Aydemir, **Tek,** Cilt 1, s. 131).

92 Kuran. **İttihat,** s. 190.

93 Shaw, **History,** s. 265.

94 Karabekir, **İttihat,** s. 176.

95 Imhoff, s. 175.

96 Enver'in anılarına göre İTC'nin 1908 yılında yalnızca Üçüncü Ordu'da ikibin üyesi vardı. (Enver, aktaran Aydemir, **Enver,** Cilt 1, s. 493) Bleda'ya göre (s. 31) Cemiyet'in üye sayısı 1907 ilkbaharında 'binlerce' idi, Knight (s. 109), Devrim öncesinde cemiyetin yalnızca Makedonya'da 15000 üyesi olduğunu duymuştur.

97 Ahmet Cemal (1872-1922). Devrim sonrasında merkez-i umumi üyesi. Üsküdar kaymakamı (1909), Adana (1909) ve Bağdat (1911) valisi İstanbul şehremini (1913) Nafia ve Bahriye nazırı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Dördüncü Ordu Komutanı ve Suriye valisi. 1918'de Almanya'ya kaçtı.

Daha sonra Tiflis'de Ermeniler tarafından öldürüldü. Dankwart Rustow, Djemal Pasha, **EI**^{2}, Cilt 2 (1965), s. 531-532.

98 Bkz., s. 119-121.

99 Ali Fuat Cebesoy'un Aydemir'e yazdığı mektup. Aydemir, **Tek,** Cilt 1. s. 110-111. Bkz.. Karabekir. **İttihat,** s. 119, 164-165.

100 Şapolyo, **Atatürk,** s. 42.

101 Yalman, **World War,** s. 102-103.

102 Bkz., s. 148-149.

103 Yalçın, s. 5.

104 İnönü, s. 51-57. Karabekir, **İttihat,** s. 143.

105 Kızıldoğan, s. 623-624.

106 Kuran, **İttihad,** s. 237.

107 Kuran ve Bleda bundan bahseder ama ikisinin de nedeni bilmediği anlaşılıyor.

108 Bu tarih Aydemir, Unat ve Aktepe tarafından kabul edilir. Cebesoy 16.9.1907 tarihini vermektedir. Bu gerçekte Üçüncü Ordu'ya tayin olduğu tarihtir.

109 Duru, s. 13, 29 Ekim 1907'den söz ederken Karabekir (**İttihat,** s. 179) Şubat 1908'i doğru tarih olarak göstermektedir.

110 Enver töreni anlatır (Aydemir, **Enver,** Cilt 1, s. 492). Knight 1908'de törenin nasıl yapıldığını dinlemiştir. (Knight, s. 105-108).

111 Unat, s. 343.

112 Reval görüşmesinin devrimin zamanlamasındaki önemi; ana motiv olarak. Miralay Nâzım'ı (Makedonya'daki gizli bir örgüt üstüne inceleme yapmaktaydı) öldürme girişiminden sonraki kendini koruma çabasını gören Ahmad ve devrim için muhtemel iktisadi nedenleri vurgulayan Quataert tarafından gözardı edilir. Ancak Enver, Niyazi ve Fethi (Okyar) anılarında Reval görüşmesinin ayaklanmalarındaki önemini vurgularlar. Onlara inanmamak için herhangi bir neden görmüyorum.

113 Eyüp Sabri (Akgöl) (1876-1950). İTC dönemi boyunca merkezi umumi üyesi. Cumhuriyet döneminde Çorum mebusu.

114 Devrimin gelişimi için bkz: Ahmad, Young Turks, s. 1-13. Ben, Ahmad'ın Niyazi'nin, Enver'in ve ötekilerin eylemlerini yönlendirmede Cemiyet'in oynadığı rolü gözardı ettiğini düşünüyorum.

115 Ahmad, **Young Turks,** s. 46.

116 Bkz. Simon.

117 Tunaya, s. 152.

İKİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA KEMALİN İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ İÇİNDEKİ YERİ

1 1922’de (Vakit’te ve Atatürk, **Söylev,** Cilt 5, s. 84-95) ve 1926’da (Deny, **Souvenirs**) yayınlanan anılar.

2 Cebesoy, **Sınıf.**

3 Hüseyin Rauf (Orbay) (1881-1964) Bir Osmanlı amiralinin oğludur. Bahriye subayı. 1913’te Hamidiye Zırhlısı komutanı olarak ulusal bir kahraman olmuştur. I. Dünya Savaşı’nda donanmada ve Osmanlı ajanı olarak İran’da görev yaptı. Brest-Litovsk ve Mondros’taki Osmanlı heyetinin üyesi. Mayıs 1919’da Ulusal Direnişi örgütlemek üzere Anadolu’ya geçti. Hareketin liderlerinden biri ve son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde Mart 1920’ye kadar Milliyetçiler’in başı. Bu tarihte Malta’ya sürüldü. Yurda dönüşünden sonra Milliyetçi hükümette 1921’de vekil ve başvekil oldu. 1923’ten itibaren Halk Fırkası İçinde Mustafa Kemal’in ve İsmet’in siyasetlerine karşı muhalefetin liderliğini yaptı. 1924’te TCF’yi kurdu. Haziran 1926’da İzmir suikastının arkasındaki ‘beyin’ olmakla suçlandı ve gıyaben 10 yıl hapis cezasına çarptırıldı. 1926’dan 1936’ya kadar yurt dışında yaşadı. Daha sonra Londra Büyükelçisi (1942-1944). **Türkiye,** Cilt 3. s. 1149-1150. Gövsa, s. 292-293. Ayrıca bkz.: 6. bölüm.

4 Mahmut Şevket Paşa (1856-1913). Arap kökenli Osmanlı subayı. 1882’de Harbiye’den mezun oldu. 1905’te ferik oldu. 1908 devriminden sonra Üçüncü Ordu’ya komuta etti. 31 Mart ayaklanmasını bastırdıktan sonra Harbiye Nazırı ve Birinci, İkinci ve Üçüncü Orduların müfettişi oldu. 1912’de İtilafçılar görevine son verdiler. Ocak 1913’teki İttihatçı darbesinden sonra Sadrazam ve Harbiye Nazırı yapıldı. Aynı yılın Haziran ayında öldürüldü. Gövsa, s. 237.

5 Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) (1864-1937). 1887’de Harbiye’den mezun oldu. 1908 devriminden sonra genelkurmay başkanlığına getirildi. 1913’te Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesinden sonra Harbiye Nazırı olarak onun yerini aldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında esas olarak Kafkasya cephesinde görev yaptı. 1918’de Talât’ın yerine sadrazam oldu. 1919-1920’de birçok hükümette görev yaptı. Vatansever bir kişi olmasına rağmen hiçbir zaman ulusal direnişe katılmamıştır. Gövsa, s. 199-200.

6 Otto Liman von Sanders (1855-1929). Alman süvari generali. Aralık 1913’te Alman askeri misyonunun başı olarak Türkiye’ye geldi. Ocak 1914’te Birinci Ordu komutanlığına atandı. Nisan 1915’ten itibaren Çanakkale Boğazı’ndaki Beşinci Ordu’nun komutanlığına getirildi. 1 Mart 1918’de Suriye cephesinin komutanı von Falkenhayn’ın yerine geçti.

7 Bkz., s. 251. İTC’nin eleştirisi 1922 anılarının da belirgin özelliğidir.

8 Mustafa Kemal’in anılarından izler bütün ortodoks biyografilerde bulunur, üstelik onlar çoğu zaman, Mustafa Kemal’e İttihatçı muhalefet temasını daha da ileri taşırlar. Bunlardan hiçbiri düzgün bir biçimde notlanmadığı için kaynaklarını belirlemek imkansızdır.

9 Bkz. Kutay, **Enver.** Bu kitap bütünüyle bu rekabete hasredilmiştir.

10 Aydemir, **Tek,** Cilt 1, s. 107-120.

11 Hafız Hakkı Paşa (1879-1914). 1902'de Harblye'den sınıf birincisi olarak mezun olmuştur. 1908'deki hürriyet kahramanlarından biri olarak tanındı. Genelkurmay başkan vekili. 1914'te Kafkasya cephesinde bir kolorduya komuta etti. Orada koleradan öldü. Gövsa, s. 160.

12 Bkz. Tunaya, **Partiler,** s. 174-206; 206-232 (belgeler).

13 Manastırlı Nuri (Conker) (1882-1937). İttihatçı fedaî. 1911-1912'de Libya'da görev yaptı. Son Osmanlı Mebusan Meclisi üyesidir. Cumhuriyet döneminde Kütahya mebusu oldu. 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası genel sekreteri. Süleyman Askerî ile ilişkisi için bkz: Stoddard, s. 175.

14 Bkz., s. 112.

15 Süleyman Askerî (?-1914). Vehbi Paşa'nın oğludur. 1908'den önce İTC üyesi oldu. 1909-1911 arasında Bağdat'ta jandarma komutanı olarak görev yaptı. 1912'de Libya'da Mustafa Kemal'in kurmay başkanı. 1913'teki (Enver'in yönetimindeki) Onuncu Kolordu kurmayından. Edirne'nin kurtarılmasında ve onun ardından Batı Trakya'daki çete savaşında önemli bir rol oynadı. 1914'te Basra valisi tayin edildi. İngllizler'e karşı savaşmak üzere başıbozuk kuvvetleri hazırladı ama yenildi. Nisan 1914'te intihar etti. Gövsa, s. 359. Bayar, Cilt 4, s. 1289. Stoddard, s. 119-130.

16 Bkz., s. 146-153.

17 Yenibahçeli Şükrü (Oğuz). İttihatçı fedai ve müfettiş. Teşkilatı Mahsusa ve Karakol'a katıldı ve 1919-1920'de bağımsızlık mücadelesinde son derece faaldi. 1922'de İkinci Grup üyesi.

18 Eşref, Şükrü ve Süleyman arasındaki ilişki İçin bkz.: Bayar, Cilt 4, s. 1289,

19 Kara Vasıf (1872-1931). 1903'te Harbiye'den (Fethi'nin (Okyar) sınıfından) mezun oldu. Miralaylık rütbesine terfi olarak bir fırka komutanlığına getirildi. 1908'den önce İTC üyesi. 1909'da Hareket Ordusu genel kurmayında görev yaptı. 1913'teki Balkan Savaşı'ndaki fiyaskonun sorumlularını yargılayan sıkıyönetim mahkemesinin üyesi idi. (Öteki üyeler: Filibeli Hilmi, Fahreddin (Altay), İsmet (İnönü)) 1919'da heyet-i temsiliye üyesi. 1922'de İkinci Grup üyesi. 1931'de öldü, (muhtemelen intihar) Tevetoğlu, Fethi, Kara Vasıf, **TA**, Cilt 21 (1974), s. 248-249.

20 Cebesoy, Sınıf, s. 29-30.

21 Kâzım (Özalp) (1880-1968). İTC'nln eski üyelerinden biri. 1909'da Hareket Ordusu'nda görev yaptı. Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldı. Balıkesir'de 61. Fırka'nın komutanı olarak ulusal direnişi örgütledi. Milli Müdafaa vekili (1922-1924 ve 1935-1943) ve Millet Meclisi Başkanı (1924-1935). Gövsa, s. 303. **Türkiye,** Cilt 3, s. 1069.

22 Kâzım (Orbay) (1886-1964). Balkan Savaşı'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda görev yaptı. 1920-1921'de Doğu Cephesinde kurmay subaylık yaptı. Genelkurmay başkan Vekili. (1924 1944) Genelkurmay başkanı (1944-1946) 1961'de senatör oldu. **Türkiye.** Cilt 2, s. 661.

23 Bkz., s. 227-250.

24 Bayar, Cilt 1, s. 212.

25 Mehmet Cavit (1875-1926) Selânikli bir tüccarın oğludur. Hüseyin Cahit'in Mülkiye'den sınıf arkadaşıdır. 1896'da Mülkiye'den mezun olmuştur. 1902'ye kadar devlet memurluğu yaptı. 1906'da OHC'ye katıldı. 1908 ve 1912'de Selanik'ten, 1914'te Çanakkale'den mebus seçildi. Birçok kabinede maliye ve nafıa nazırlığı yaptı. 1914'te Türkiye'nin savaşa girmesine karşı çıkarak hükümetten ayrıldı. 1918'de İstanbul'da saklandı. 1919'da İsviçre'ye gitti. Gövsa, s. 78.

26 Yalçın, **YT,** Cilt 4, s. 333.

27 Bkz., s. 78.

28 Tevfik Rüştü (Aras) (1883-1972). Çanakkale'de doğdu. Beyrut'ta Tıbbiyeyi bitirdi. Doktor olarak çalıştı ve İTC'ye katıldı. Mustafa Kemal'in eski arkadaşlarından biridir. Cemiyet'in önemli bir üyesi idi. Direniş hareketinin başlamasındaki rolü İçin üçüncü bölüme bakınız. 1920'den itibaren önce Muğla, sonra İzmir mebusu olarak Millet Meclisi'nde bulundu. 1925'ten 1938'e kadar Hariciye Vekilliği yaptı. 1938'de İsmet İnönü ile dış politika konusunda anlaşmazlığa düştü. 1939'dan 1942'ye kadar Londra büyükelçiliği yaptı. 1946 sonrasında Demokratları destekledi. Dr. Nâzım, Menderes ve Fatin Rüştü Zorlu'nun akrabasıdır. **Türkiye,** Cilt 1, s. 198.

29 Şimşir, **İngiliz,** Cilt 1, s. 321.

30 Bkz. Tunaya, Partiler, s. 198.

31 Ünlü fedailerden bazıları şunlardır: Abdülkadir, Ali (Çetinkaya), Atıf (Kamçıl), Sarı Efe Edip, Kuşçubaşızade Eşref (Sencer), Sapancalı Hakkı, Halil (Kut), Filibeli Hilmi, İzmitli Mümtaz, Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Nuri (Conker), Kâzım (Özalp), Süleyman Askerî, Yenibahçeli Şükrü ve Nail, Yakup Cemil. Bkz. Bayar, Cilt 1, s. 129. Ayrıca bkz: Nur, Cilt 1, s. 288.

32 Stoddard, terimi Eşref Sencer'e dayanarak bu biçimde kullanır. Bkz. Stoddard, s. 77.

33 Abdülkadir 1908 öncesinde silahlı faaliyetlerde bulunuyordu (Bleda, s. 39). Selanik'ten Mustafa Kemal'in arkadaşıdır (Erman, s. 97). Ankara'nın ilk Milliyetçi valisi olmuştur.

34 Cevat Abbas (Gürer) (1887-1943). Niş'te doğdu. 1908'de Harbiye'den mezun oldu. Libya'da, Balkan Savaşı'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda görev yaptı. Çanakkale savunmasında Mustafa Kemal'in yaveri. 1919'da Mustafa Kemal'in yaveri olarak onunla birlikte Anadolu'ya gitti. 1919'da Heyet-I Temsiliye'nin kâtibi idi. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebustu. 1921'den 1941'e kadar Millet Meclisi'nde Bolu mebusluğu yaptı. Tevetoğlu, s. 215-218.

35 Yakup Cemil (ö. 1916) En ünlü İTC fedailerinden biri. Gözükara ve pervasız davranışlarıyla tanındı. Libya'da ve Balkan Savaşı'nda çarpıştı. 1913'teki Babıâli Baskını sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürdü. Enver'e sadık olmasına rağmen, 1913'teki olaylardan sonra bütün İttihatçı liderlerin mevkilerini kendisine borçlu olduğunu düşünmeye başladı. Bağımsız bir askeri birliğin komutanı olmak istedi ama Erkân-ı Harbiye Mektebi mezunu olmadığı için isteği kabul edilmedi. Buna kızarak 1916'da ittihatçı hükümete karşı bir darbe planladı. Ama planı ortaya çıkarıldı. Sıkıyönetim mahkemesinde yargılandı ve o yılın eylül ayında idam edildi. Talât bu olayı, Enver'i fedailerin gücünü sınırlamak konusunda zorlamak için kullandı ve birçok fedai başkentten sürüldü

(Sapancalı Hakkı, İzmitli Mümtaz, Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Yenibahçeli Nail). Bu olayın ayrıntılı bir incelemesi için bkz: Esath. Mustafa Kemal'in olayla ilişkisi konusunda bkz: s. 116.

36 Bkz. Simon.

37 Cebesoy, **Sınıf,** s. 144-145.

38 Okyar. s. 150. Cebesoy, **Sınıf,** s. 152.

39 İlk kez Atay'ın Çankaya'sında ortaya atılan (s. 57-58), Mustafa Kemal'in ordunun siyasete karışmaması konusundaki ısrarının İTC liderlerinin onun öldürülmesini emretmelerine yolaçtığı iddiasının doğru olup olmadığını belirlemek imkansızdır, ama bu iddia pek de mümkün gözükmemektedir. Çünkü Mustafa Kemal, kesinlikle, kongrede bu görüşü savunan tek kişi değildir. Kaldı ki, iddiaya göre Mustafa Kemal'i öldürecek kişiler olan Halil (Kut) ve Abdülkadir'e Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Mustafa Kemal tarafından önemli görevler verilmiştir.

40 Atatürk, **Söylev,** Cilt 5, s. 90.

41 Dr. Rıza Nur (1879-1942). 1903'te Tıbbiye-i Askeriye'den mezun oldu. İTC'ye katıldı. 1907'de Haydarpaşa'daki Tıbbiye-i Askeriye'ye öğretmen tayin edildi. Devrimden sonra Sinop mebusu seçildi. Kısa bir süre sonra İTC'den ayrıldı ve muhalefete katıldı. 1910'da tutuklandı. 1913'ten 1919'a kadar sürgünde yaşadı. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne seçildi ve 1920'de Ankara'ya kaçtı. Maarif (1920) ve Sıhhiye (1921-1923) vekili oldu. İkinci BMM'de (1923-1927) hükümetin siyasetlerini sert bir biçimde eleştirdi. 1926'da ülkeyi terketmek zorunda bırakıldı ve 1938'de Mustafa Kemal'in ölümünden sonra yurda döndü. Ahmad, **Young Turks,** s. 176. Gövsa, s. 327. Ayrıca bkz. **Türkiye,** Cilt 3, s. 1132.

42 Ahmad, **Young Turks,** s. 106 vd.

43 Nur, Cilt 1, s. 378.

44 Deny. **Souvenirs,** s. 136-137.

45 Rauf (Orbay), **YT,** Cilt 2, s. 304.

46 Mustafa Kemal'e dayanan Atay'a göre (Atay, **Çankaya,** s. 70). Atay'ın versiyonu gerek Türk, gerek yabancı çağdaş biyografi yazarlarının çoğu tarafından tekrarlanır.

47 Enver ve Alman misyonu, siyasal nedenlerle saldırgan bir stratejiden yanaydı. Medine'nin korunmasında ısrarlıydılar. Oysa Mustafa Kemal'e göre 400 millik tek yönlü bir demiryolu aracılığıyla ihtiyaçları karşılanan bu dış dünyadan yalıtılmış şehir fazladan bir yüktü ve tahliye edilmeliydi. Onlar Bağdat'ı yeniden almak amacıyla Suriye Cephesindeki kuvvetleri (Yıldırım Orduları Grubu) kaydırdılar ve Süveyş kanalına yeni bir saldırı hazırladılar. Cephedeki durumu bilen Cemal ve Mustafa Kemal ise herşeyin Filistin'deki savunma hattını güçlendirmeye yönlendirilmesinden yanaydı. Bkz. Cemal, s. 181 vd.

48 Cemal, s. 193. Rauf (Orbay), **YT,** Cilt 1, s. 22.

49 Cemal, Mustafa Kemal'in Halep'teki atlarını onun için sattı. Atlar başka türlü satılamıyordu, çünkü bütün atlar normal olarak orduya tahsis ediliyordu. Bkz. Deny, **Souvenirs**, s. 139.

50 Bu mektuplar Cebesoy, **Moskova** ve Karabekir, **İstiklal,** Enver'de vardır.

51 Aralarında sorunların mevcut olduğuna ilişkin kanıt Mahmut Şevket Paşa'nın günlüklerinde bulunabilir. Aktepe, s. 285.

52 Stoddard, s. 90-94.

53 Furgaç, s. 179-196.

54 Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa (1832-1913). Kıbrıs'ta doğmuştur. Mısır valisi Abbas'ın hizmetinde tercümanlık yaptı. Önemli bir vali oldu. 1884'ten sonra dört defa sadrazamlık yaptı. İTC'nin keskin bir muhalifidir. Gövsa, s. 204. Ahmad, **Young Turks,** s. 172-173, Bkz, Lukach, Harry Charles, **The City of the Dancing Dervishes and Other Sketches and Studies from the Near East.** Londra, 1914, s. 127.

55 Ahmad, **Young Turks,** s. 116-118.

56 Bayar, Cilt 4, s. 1088-1089.

57 Aktepe, s. 287.

58 ibid.

59 İzzet Paşa'nın mektupları ¡cin bkz: Aktepe, s. 284-285.

60 Bkz. Sertoğlu.

61 Örneğin: Aktepe, s. 281, Aydemir, **Tek,** Cilt 1, s. 177-183, Gençosman, Cilt 1, s. 145, İğdemir, **Yaşam,** s. 26-33.

62 Aktepe, s. 285.

63 Bkz., s. 113-118.

64 Aktepe, s. 288.

65 Kutay, Üç, s. 170-179. Bayar, Cilt 4, s. 1252-1268. Her ikisi de büyük ölçüde Eşref Sencer'in anılarına dayanır. Cemal Paşa İTC liderlerinin ordunun ilerlemesine izin vermesi için hükümete nasıl baskı yaptığını anlatır. Cemal, s. 45-48.

66 Kutay, Üç, s. 184-205. Okyar, s. 201.

67 Bkz., s. 151-154.

68 Bu sorun üzerine bkz: Bıyıklıoğlu, **Trakya,** s. 88. Ayrıca bkz: Stoddard, s. 52.

69 Fethi'ye göre diplomatik bir görev için ilk başvuruyu o yapmıştır. (Okyar, s. 203) Mustafa Kemal ise önerinin İttihatçı liderlerden geldiğini ima eder. (Atay, **Çankaya,** s. 70).

70 Fethi Okyar anılarında Mustafa Kemal'i kendisiyle birlikte Sofya'ya götürmek için izin istemek amacıyla Harbiye Nezareti'nde Enver Paşa'yı ziyaret ettiğini yazar. Ama Fethi'nin belleği ona oyun oynuyor olmalı, çünkü Enver ancak Ocak ayında Harbiye Nazırı olmuştur. Mustafa Kemal ise 27 Ekim 1913'te askeri ateşe tayin edilmiştir. Okyar, s. 205-207.

71 VI. Mehmet Vahdettin (1861-1926). Otuzaltıncı ve son Osmanlı padişahı. 3 Temmuz 1918'den 1 Kasım 1922'ye kadar tahtta kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası yıllardaki Milliyetçi-karşıtı İngiliz yanlısı tutumundan ötürü saltanatına son verilmiştir. Bundan sonra Malta'da, Cenova'da ve

öldüğü yer olan San Remo'da yaşamıştır. Gövsa, s. 244. J. N. Kramers, Muhammed VI Wahid al-Din. **EI,** Cilt 3 (1936), s. 714-715. E. Z. Karal, Mehmed VI, Muhammed VI Vahid al-Din, **İA,** Cilt 7 (1955), s. 562-566.

72 Aydemir, **Tek,** Cilt 1, s. 258-270. Belgeler Türk Tarih Kurumu tarafından Kâzım Orbay'ın oğlundan satın alınmıştır ve Uluğ iğdemir tarafından **Belleten,** 32 (1968)'de yayınlanmıştır.

73 Halil (Menteşe) (1874-1948) Milas'ta doğdu. İstanbul (1892-1894) ve Paris'te (1894-1898) Hukuk öğrenimi gördü. Paris'te İTC'ye girdi ve muhtemelen, İzmir'de Dr. Nâzım'la birlikte ihtilal için çalıştı. 1908, 1912 ve 1914'te Menteşe mebusu seçildi. Nisan 1911'de Talât Paşa'nın yerine Dahiliye Nazırı oldu. Mayıs 1912'den Ağustos 1912'ye kadar Meclis başkanlığı yaptı (Mayıs 1914'ten Ekim 1915'e kadar da Meclis Başkanlığı yaptı ve Ekim 1918'de yeniden bu göreve geldi). Şura-yı Devlet başkanlığı (Haziran 1913-Mayıs 1914) Hariciye Nazırı oldu. (Ekim 1915-Şubat 1917) Mayıs 1916'dan itibaren Adliye Nazırlığı'nı vekaleten yönetti. Adliye Nazırı oldu ve Şura-yı Devlet başkanlığına vekaleten getirildi (Şubat 1917). Mart 1919'da tutuklandı ve Malta'ya sürüldü. 1922 güzünde Türkiye'ye döndü. İzmir'den bağımsız milletvekili seçilinceye kadar (1931 1946) siyasal hayatın dışında kaldı. İTC içinde Talât Paşa'ya çok yakın oluşuyla bilinir.

74 Deny, **Souvenirs,** s. 131-132. Atatürk, **Söylev,** Cilt 5, s. 108-110.

75 Rauf (Orbay), **YT**, Cilt 2, s. 337-338. Bkz. Nur, Cilt 2, s. 378.

76 Bkz., s. 97 not 35.

77 Deny, **Souvenirs,** s. 132-133. Dr. Hilmi'nin ilginç versiyonu için bkz: Deny, **Souvenirs,** s. 207-217.

78 Atatürk, Söylev, Cilt 4, s 1-8.

79 Rauf (Orbay), **YT,** Cilt 2, s. 337. Rauf'un bilgisi dolaylıdır: Olayı İsmail Canbulat'tan dinlemiştir. O da bunu, merkezi umumi üyesi bir kişiden duymuştur. Ancak Mustafa Kemal olayı ona doğrulamıştır. (**YT,** Cilt 2, s. 368)

80 Deny, **Souvenirs,** S. 154, 159-160.

81 Şehsüvaroğlu, **Sağlık,** s. 7-9.

82 Deny, **Souvenirs,** s. 162-164.

83 s. 125'deki tabloya bakınız.

84 Bleda, s. 101.

85 Mümtaz yüzbaşı olarak mezun olan bazı subaylar (örneğin Halil (Kut), Kâzım (Özalp)), daha sonra ayrı bir sınavdan geçerek Erkân-ı Harbiye yüzbaşısı olmuşlardır, (Cebesoy, **Sınıf,** s. 71.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İTTİHATÇILARIN ULUSAL DİRENİŞ HAREKETİNE KATKISI

1 Kansu, Erzurum, Cilt 1, s. 218. (Ali Kemal'in gazetesi **Peyam** Milliyetçileri en sert eleştiren gazete idi.)

2 Damat Ferit Paşa (1853-1923). Osmanlı diplomatı. II. Abdülhamit'in kızıyla evlendi. Abdülhamit döneminde Şura-yı Devlet üyesi idi. 1888'de Paşa oldu. 1908'de Ayan Meclisl'ne girdi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra beş kez sadrazam oldu, izlediği siyasetler İngiliz yanlısı, Milliyetçi karşıtı idi. Bu yüzden 1923 yılında ülkeyi terketmek zorunda kaldı. Son aylarını Nice'de geçirdi. Gövsa, s. 136-137.

3 Şimşir, **İngiliz**, Cilt 1, s. 239.

4 8.12.1918, 24.1.1919 vs 24.8.1919 tarihli Le Temps. 7.8.1919 tarihli The Times. Bkz. s. 87-88. Ayrıca bkz: Akyüz, **Kamuoyu**, s. 44, 51-52 ve le Lannou, s. 178-179.

5 Kansu, **Erzurum**, Cilt 1, s. 219. Bu oradaki İttihatçılar için bir sorun yaratıyordu, çünkü hepsi daha önce İTC için savaşacaklarına yemin etmişti.

6 Mazhar Müfit (Kansu) (1874-1948). İttihatçı idareci. 1919'da Bitlis valisi iken Damat Ferit Paşa hükümeti onu görevinden aldı ve savaş döneminde Ermeniler'in tahliyesi ile ilişkili olarak tutuklanmasını emretti. Daha sonra Ankara'daki Millet Meclisi'nde mebus, vekil, vali ve 1925 Şeyh Sait isyanından sonra Doğu Anadolu'da görev yapan İstiklâl Mahkemesi'nin başkanı. **Türkiye**. Cilt 3, s. 863.

7 Atatürk, **Nutuk,** Cilt 3, s. 1078-1080. (Vesikalar 141-142).

8 Bkz., S. 135-136.

9 Bkz. 5. bölüm.

10 Rustow.

11 Cruickshank

12 Landau, s. 53-54. Hostler, s. 152.

13 Dyer, **Armistice,** s. 148.

14 Ahmet Tevfik (Okday) (1845-1936). Kırımlı Giray Hanların soyandandır. Diplomat olarak uzun ve seçkin bir kariyeri vardır. 1895'ten 1909'a kadar Dahiliye Nazırlığı yaptı. 1909'da bir aylık bir süre için sadrazamlık yaptı. 1918 ile 1922 arasında dört kere sadrazam oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrazamıdır. Gövsa, s. 381.

15 Dönemin resmi siyasal hayatı üzerine en iyi kaynak: Gökbilgin, Cilt 1.

16 Mütareke görüşmelerinin öncesi ve görüşmeler için bkz: Dyer, **Armistice**.

17 Adıvar. **Ordeal,** s. 39. İnal, s. 1983.

18 24.1.1919 tarihli The Times. Ayrıca bkz: Karabekir, **Enver,** s. 8.

19 Adıvar, **Ordeal.** Karaosmanoğlu, **Sodom.** Tahir, **Esir.** Bkz. Avcıoğlu, Cilt 3, s. 976 vd.

20 Attrep, **State**. Bu ifade başlıkta vardır ve yüksek komiserlik üyesi Thomas Hohler'e aittir.

21 Sir Harry Luke, 1919'da Osmanlı yüksek komiseri olan Amiral de Robeck'e bağlı bir siyasi subaydı.

22 Luke, **Cities,** s. 52.

23 Bunlar: 1. Talât. 2. Enver. 3. Cemal. 4. Dr. Nazım. 5. Bahaettin Şakir. 6. Bedri (Eski İstanbul polis şefi). 7. Azmi (Eski Beyrut valisi). 8. Haydar İbrahim (Azerbeycan hükümetinin İstanbul temsilcisi). (Okyar, **Üç**, s. 251)

24 Doğu Anadolu'daki savaş hattından Ermeniler'in tehcirini, Mayıs 1915'te, yani Türkler'in ilk kış saldırısının başarısızlığa uğramasından sonra Türk hükümeti emretti. Türkler, Ruslar'a yakınlık duyduklarını gösteren Ermeniler'in Rus ordusunun beşinci kolu olarak çalışacaklarından korkuyordu. Bu tehcir sırasında ilkel koşulların ve kötü muamelenin bir sonucu olarak çok sayıda Ermeni öldü. Ölenlerin gerçek sayısı konusundaki tahminler bir milyon ile ikiyüzbin arasında değişmektedir. Tehcir son 65 yıldır Türkler ile Ermeniler (ve onların batıdaki yandaşları) arasında bir propaganda savaşı konusudur. Bir değerlendirme için bkz: Dyer, Falsifiers.

25 Jäschke ve Pritsch, s. 7. (2 Kasım 1918).

26 Okyar, **Üç,** s. 251.

27 6 Kasım 1918 tarihli Zaman gazetesinden aktaran Tunaya. **Partiler,** s. 412-413.

28 Bkz., s. 127-129.

29 Bıyıklıoğlu, **Trakya,** s. 129.

30 Bkz. birinci bölüm - 46. Not.

31 Bkz., s. 74.

32 Bayar, Cilt 5, s. 1542-1543.

33 2 Ocak 1920 tarihli The Times.

34 Bkz. s. 194.

35 Tunaya, **Partiler,** s. 205-206; 379. Bkz. Landau, s. 28-48.

36 Bu örgüt 1920'de kurulan Mim Mim (Millî Müdafaa) grubu ile karıştırılmamalıdır, (pkz. s. 218).

37 10.2.1919 tarihli The Times.

38 Ertürk, s. 210. Ayrıca bkz.. s. 163.

39 Bkz., s. 146-147.

40 Şimşir, **İngiliz,** Cilt 1, s. 321.

41 Arıburnu, s. 39 vd. Adıvar, **Ordeal,** s. 30 vd.

42 Tunaya, s. 378-383. Landau, s. 40-41.

43 Tunaya, **Partiler,** s. 382.

44 Bayar, Cilt 5. s. 1628-1632.

45 Şeref Çavuşoğlu, **YT,** Cilt 1, s. 227.

46 Hüseyinzade Ali (Turan) (1864-1941) Azeri kökenlidir. Leningrad ve İstanbul'da (Tıbbiye-yi Askeriye'de) öğrenim gördü. İlk İTC'nin en eski üyelerinden biridir. 1903'te Kafkaslar'a kaçtı. 1909'da yurda döndü. İTC merkezi umumisinin üyesi oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasında propaganda görevi ile Orta Avrupa'ya ve Stockholm'deki Sosyalist Enternasyonel'e gönderildi. Daha

sonra tıp profesörlüğü yaptı. (1926-1933). Gövsa, s. 385-386.

47 Tunaya, **Partiler,** s. 420.

48 Bkz., s. 160 vd.

49 Yayınlarından biri, **The Turco-Armenian Question. The Turkish point of view. Published by the National Congress of Turkey** adlı İngilizce bir kitapçık, son yıllarda (1978?) Türk hükümeti tarafından yeniden basıldı.

50 Jäschke, **Kronoloji.** Cilt 1, s. Şeref Çavuşoğlu, **YT,** Cilt 1, s. 228.

51 Tunaya, **Partiler,** s. 404.

52 13.4.1919 tarihli Le Temps. 15.4.1919 tarihli The Times.

53 Adıvar, **Ordeal,** s. 36.

54 Tunaya, **Partiler,** s. 407.

55 2.1.1920 tarihli The Times. 20 Aralık tarihli Ali Kemal'in Peyam'ı. (Jäschke, **Kronoloji,** s. 81) Şimşir, **İngiliz,** Cilt 1, S. 240.

56 Bkz. 288-291.

57 Bkz. Ertürk.

58 Bkz. Koçer.

59 Dr. Fahri Can Karakol'un Menzil hattının (bkz. s. 151) örgütleyicilerinden biridir. Anıları **YT,** Cilt 1-4'de bulunabilir. Özellikle ilginç olanları: **YT**, Cilt 1, s. 168 ve 334 ve Cilt 4, s. 257-260.

60 Muharrem (Giray) Baha Sait'in arkadaşıydı. Karakol'un kuruluşuna ilişkin onun versiyonu **YT**, Cilt 1, s. 345-347'de bulunabilir.

61 Kemalettln Sami aracılığıyla. Bkz. Adıvar, **Ordeal,** s. 21

62 Bkz. Ahmad, **Vanguard,** s. 22.

63 **TA**, Cilt 21, s. 293-294.

64 Muharrem (Giray) **YT**, Cilt 1, s. 345.

65 Bkz., s. 259.

66 Reşit Büyük Millet Meclisi'nde mebustu. Ethem İse 1919-1920'de Batı Cephesinde başıbozuk kuvvetleri komuta ediyordu. Ethem hakkında bkz: s. 157-158.

67 Ali Rıza Sinop'ta doğmuştur. 1908'de İTC üyesi oldu. Ordu mühimmat bölümünde binbaşı olarak görev yaparken Anadolu'ya Karakol için silah ve adam kaçırdı. Mustafa Kemal'e yakınlığıyla anılır, (bkz, s. 201. ayrıca bkz. Tunçay, **Tek**, s. 48). Birinci ve İkinci BMM'de İstanbul mebusu idi.

68 Bkz., s. 75.

69 Ertürk, s. 217-218.

70 Tunaya, **Partiler,** s. 522. Ali Fuat programı Ankara'da Kara Vasıftan almıştır. (Cebesoy, **Millî,** s. 374). Sadeleştirilmiş bir versiyonunu Dr. Fahri Can **YT** Cilt 4, s. 258'de verir. Bunu Karakol'un örgütlenişini ve faaliyetini içeren 50 maddelik uzun bir bildiri izler. Elli maddenin 11'i Can tarafından aktarılmıştır. Bu, Mustafa Kemal ile Kara Kemal arasındaki Sivas Kongresinde çıkan

anlaşmazlığa neden olan bildiri olmalıdır, (bkz. s. 120)

71 Adı var, **Ordeal,** s. 21. 24.1.1919 tarihli **Le Temps**.

72 Bunlar arasında İsmet (İnönü), Fevzi (Çakmak), Celâl (Bayar) ve Kâzım (Özalp) gibi önde gelen kişiler de vardır.

73 Bkz. s. 154-155. 11.4.1919 tarihli Le Temps İstanbul'da bir dükkanda ortaya çıkarılan bir silah deposundan bahseder.

74 Adıvar, **Ordeal,** s. 65-124.

75 Kut, s. 278-300. Halil Paşa 7 Ağustos 1919'da İstanbul'daki Bekirağa Bölüğü'nden kaçmıştır.

76 Şimşir, **İngiliz**, Cilt 1, s. 201, 248.

77 Dr. Fahri Çan'a göre Kemalettin Sami askerlerle. Vasıf aydınlarla ve Ali Rıza kayıkçılarla olan ilişkilerden sorumluydu. **YT.** Cilt 1, s. 258. Ayrıca bkz. Adıvar, **Ordeal,** s. 21.

78 Ahmad, **Vanguard,** s.339. Avcıoğlu, Cilt 3, s. 1180.

79 Stoddard, s. 46-75; 93-155. Kutay, **Teşkilat,** passim.

80 Landau, s. 49-53. Stoddard, s. 58-75. Kutay, **Teşkilat,** passim.

81 Faaliyetleri Eşref Sencer'in anılarında anlatılır. Bayar kendi kitabında ondan birçok alıntı yapar. (Bayar, Cilt 5, s. 1569-1582).

82 Bkz. Stoddard, s. 158-159.

83 Ertürk, s. 175-176.

84 Rawlinson, s. 344-345. Bu kişilerin faaliyetleri ile Afganistan'daki Cemal Paşa'nın adamlarının faaliyetleri arasında bir bağlantı olup olmadığı belli değildir. Cemal Paşa o sırada Afgan ordusunu modernleştirmek amacı ile bir Türk subay heyeti ile birlikte Afganistan'da bulunuyordu ve Anadolu'daki Milliyetçilerden yardım istemişti. (Karabekir, **İstiklal,** s. 851-853).

85 Şimşir. **İngiliz**, Cilt 1, s. 335. Ertürk, s. 249.

86 Şimşir, **İngiliz,** s. 366.

87 Bkz. Kaynakça ve kısaltmalar: Dağtekin. Dağtekin, Karakol'un rolünü bu örgütün İzmir'in işgalinden sonra kurulduğunu söyleyerek yanlış yorumlar. (Dağtekin, s. 10)

88 Bkz. s. 203.

89 Bkz. s. 218.

90 Tansel, **Mondros,** Cilt 1. s. 142-143. von Mikusch, s. 158.

91 Ertürk, s. 175.

92 Yanyalı Vehip Paşa (1877-1940), Esat Paşa'nın (Bozkurt) kardeşi. Yemen'de Dördüncü Ordu'da, Manastır'da Üçüncü Ordu'da görev yaptı. 1908'de Harbiye müdürlüğüne atandı. 1912'de Yanya'yı savundu ve şehri Yunan veliahtına teslim etti. Çanakkale savunmasında güney grubu komutanı olarak üstün başarı İle görev yaptı. Mütarekeden sonra tutuklandı. Avrupa'ya kaçtı. Daha sonra Mısır'a gitti. 1935-1936 İtalyan-Habeş savaşında Habeş ordusunda komutan olarak görev yaptı. Gövsa, s. 397.

93 Kutay, **Millî,** s. 19-20.

94 3.7.1919 tarihli The Times (25.6.1919 tarihli haber).

95 Kutay, **Millî,** s. 22.

96 Kutay, **Ethem,** Cilt 1, s. 85.

97 Kutay, **Ethem,** Cilt 1, s. 84-85; 98. (Ethem ve Eşrefin (Sencer) anıları).

98 Ertürk, s. 208.

99 Avcıoğlu, Cilt 3, s. 1183.

100 Bıyıklıoğlu, **Trakya,** s. 185n. Fuat (Balkan), **YT,** Cilt 2, s. 296.

101 'Un grand nombre de membres du Comité sont partis en province pour renforcer leurs partisans et organiser éventuellement des bandes.'

102 'L'organisation du Comité Union et Progrès continue à fonctionner en Asie Mineure ou les Jeunes-Turcs ont laissé des armes aux démobilisés et ou un vaste système de bandes s'organise secrètement.' Bu pasaj yanlış olarak 11 Şubat 1919 tarihini veren Paillarès, tarafından da aktarılır. (Paillarès, s. 49).

103 15.4.1919 tarihli The Times'tan; «Bazı yörelerde 'çok sert' barış koşullarına karşı direnmek amacıyla Türk partilerinin biraraya geldiğine ilişkin göstergeler var.» Ayrıca bkz: Tunçay **Tek**, s. 34.

104 Bıyıklıoğlu, **Trakya,** s. 123.

105 Bıyıklıoğlu, **Trakya,** s. 128 (Faik'in (Kaltakkıran) yayınlanmamış anılarından aktarıyor).

106 Paşaeli, savaştan sonra Türk Milliyetçileri tarafından yeniden canlandırılan Osmanlılar'ın eskiden Trakya'ya verdikleri bir addı.

107 Türk Milliyetçileri umutlarını, Başkan Wilson'un ünlü ilkelerinin onikincisine bağlamışlardı. Bu ilkeler 8 Ocak 1918'de Amerikan savaş amaçları olarak resmen yayımlandı: «Şimdiki Osmanlı imparatorluğunun Türk bölgelerine mutlak egemenlik tanınmalıdır. Ancak, Türk boyunduruğu altında yaşayan öbür uluslara kesin bir yaşama güveni, özgür ve engelsiz tam bir gelişme olanağı verilmelidir. Çanakkale boğazı uluslararası garantiler altında bütün ulusların gemilerine ve ticaretine sürekli olarak açık bulundurulmalıdır.» (Helmreich, **Paris,** s. 8).

108 Jäschke, **Beitrage,** s. 23.

109 Yakup Şevki (Subaşı) (1876-1939) 1900 yılında Harbiye'den mezun oldu. Balkan Savaşı'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda görev yaptı. Malta sürgününden sonra 1922'de Türkler'in Yunanlılar'a karşı giriştiği son taarruzda İkinci Orduyu yönetti. **Türkiye,** Cilt 2, s. 426.

110 Selek, s. 185. Selek burada Hilmi'den (Uran) aktarıyor. Kırzıoğlu, s. 556-557. Rawlinson, s. 156-157.

111 Kırzıoğlu, s. 556. Samet Ağaoğlu İbrahim Aydın'ın kısa bir biyografisini verir: Ağaoğlu, **Baba,** s. 112-116 ('Meçhul Kahraman' başlığı altında).

112 Ph. T. F, s. 523-525 (Süleyman Nazif üzerine). Ph. T. F, s. 508-514 (Servet-I Fünûn üzerine).

113 Kansu, **Erzurum,** Cilt 1, s. 19-20. Kansu Hoca Raif'ten (Dinç) aktarıyor.

114 Mevlanazade Rıfat, **Türkiye İnkılabının İçyüzü,** Halep. 1929. (Bkz. Tunçay, **Tek,** s. 33).

115 Dursunoğlu, **Erzurum,** s. 33.

116 Kongrenin ilk önce 10 Temmuz'da yapılması planlanmıştı. Ama bazı delegelerin o sırada Erzurum'a ulaşamaması yüzünden ertelenmişti. 23 Temmuz. 1908 Devriminin onbirinci yıldönümü idi. Kansu, **Erzurum,** s. 43-44.

117 Tunaya, **Partiler,** s. 507.

118 Bkz. s. 230.

119 Karabekir, **İstiklal,** s. 1148. Osman Ağa'nın olayla ilişkisini ortaya çıkaran Trabzon mebusu Ali Şükrü daha sonra Osman Ağa tarafından öldürüldü.

120 Bayar, Cilt 5, s. 1619-1633.

121 Bayar, Cilt 5, s. 1631.

122 Tunaya, **Partiler**, s. 483, 493. Ayrıca bkz: Bayar, passim; Çarıklı, passim.

123 1 Temmuz 1919 ve 7 Ağustos 1919 tarihli The Times.

124 İzleyen veriler Larcher'den (s. 588-604) alınmıştır.

125 Enver, Ali Fuat (Cebesoy) ve Hüsamettin (Ertürk) ile konuşmalarında Kafkaslardaki kuvvetleri gelecekteki direniş için biraraya getirdiğini iddia etmiştir. (Cebesoy, Millî, s. 42 ve Ertürk, s. 1751). Ali İhsan (Sabis) de nedenin bu olduğuna İnanır. Ona göre İran'a doğru planlanan saldırı yalnızca hareketi Almanlar'ın gözünde mantıklı kılmak için yapılmıştır. (Sabis, Cilt 5, s. 10) Kâzım Karabekir de Enver'in Kafkaslar'a gitmeyi planladığını yazar. (Karabekir, **Enver,** s. 4)

126 28.8.1919 tarihli Le Temps: «On peut donc dire que l'organisation dite Nationale d'Anatolie n'est autre chose que l'armée turque reformant ses cadres, les complétant malgré l'armistice et avec l'aide secrète du gouvernement central, qui n'est point mécontent qu'une force militaire appuie au besoin ses desiderata politiques.»

127 Rustow, s. 527.

128 Karabekir, **İstiklal,** s. 19. Milliyetçiler'in anılarında İtilafçılar'ı 'muhalefet' olarak anmaları da onların kendilerini İTC ile özdeşleştirdiklerinin bir göstergesidir.

129 4.7.1919 ve 5.8.1919 tarihli The Times.

130 Selek, s. 181.

131 Sabis, Cilt 5, s. 6.

132 Atatürk, **Nutuk,** Cilt 2, s. 666-669. Atatürk, **Speech,** s. 561-563.

133 Kılıç, s. 105-108. O sırada İstiklal Mahkemesi üyesi olan Ali (Kılıç) Ali İhsan Paşa'ya karşı getirilen suçlamaların, temelsiz olduğunu soruşturmalarının gösterdiğini söyler.

134 Bkz. Kırzıoğlu, s. 556-557, Selek, s. 184-189, ve Jäschke, **Beitrage,** s. 26.

135 Rawlinson, s. 156-157.

136 Kırzıoğlu, s. 557. Ertürk (s. 209) Miralay Halit'i 'ateşli bir ittihatçı' olarak tanımlar.

137 Fevzi Çakmak'tan aktaran Jäschke, **Beitrage,** s. 26.

138 Jäschke, **Kronoloji,** Cilt 1, s. 17.

139 İstanbul'a gelişinden sonra İlkin hastanede kaldı, Tahliye olduktan sonra İngilizler tarafından tutuklandı ve Malta'ya sürüldü.

140 Cebesoy, **Millî**, s. 31. 28.1.1919 tarihli The Times'a göre İTC'nin Kilikya'da halkı harekete geçirme çabaları başarısızlıkla sonuçlandı.

141 Başlangıçta adı Yıldırım Orduları Grubu Müfettişliği iken, daha sonra İkinci Ordu Müfettişliği olarak değiştirildi. (Öteki İki müfettişlik İstanbul'da (Birinci) ve Doğu Anadolu'da (Üçüncü) idi).

142 Cafer Tayyar (Eğilmez) (1877-?) Niyazi onun 1908'de Makedonya'da faal, güvenilir bir İttihatçı olduğunu yazar. (Niyazi, s. 83) İTC'nin Üsküp şubesinin kurucularından biridir. Balkan Savaşı'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda (Gelibolu Cephesi'nde) görev yapmıştır.

143 Karabekir bu olayı Karabekir, **Esaslar,** s. 31-39'da anlatır.

144 Rawlinson, s. 160, 226, 230.

145 30.6.1919 tarihli Le Temps.

146 7.7.1919 ve 16.7.1919 tarihli The Times.

147 Jäschke, **Kronoloji,** Cilt 1. s. 85. Bkz. Şimşir, **İngiliz,** Cilt 1, s. 104, 321.

148 Jäschke, **Beitrage,** s. 39, De Robeck'ten aktarıyor.

149 Jäschke, **Beitrage,** s. 31, Fevzi (Çakmak)'tan aktarıyor.

150 Bu nokta. Ekim 1919'da Milliyetçi yanlısı Ali Rıza Paşa kabinesinin kurulmasından hemen sonra Cemal Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın birbirlerine yolladıkları mektuplarda pek çok kere geçer. Fevzi Paşa, Mustafa Kemal'in yerini Kâzım Karabekir'in almasına çalışırken, bu siyaset çizgisindedir.

151 Atay, **19 Mayıs,** s. 25.

152 Atatürk, Nutuk, Cilt 1, s. 270. Atatürk, **Speech,** s. 229. Şevket'in rolü için bkz: Cebesoy, Millî, s. 375.

153 Bkz. s. 192.

154 Atatürk, Nutuk, Cilt 1, S. 270-273, 281, 287, 340. Atatürk, **Speech,** s. 228-231, 240, 246, 294.

155 Atatürk, **Nutuk,** Cilt 1, s. 214-215. Atatürk, **Speech,** s. 181. Burada Harbiye Nazırı Cemal Paşa hükümetin Heyet-i Temsiliye ile ilişkileri üzerine görüşlerini yansıtır.

156 Atatürk, **Nutuk,** Cilt 1, s. 242-249. Atatürk, **Speech,** s. 205-210. Gökbilgin, Cilt 2, s. 103-121.

157 Karabekir, **İstiklal,** s. 391. (Bu, kitabın ilk basıldığı zaman yasaklanmasına yol açan pasajlardan biridir.)

158 Morgenthau, s. 121-123. Stürmer, s. 72.

159 Çavuşoğlu. **YT**, Cilt1, s. 263.

160 Morgenthau, s. 126,131.

161 **YT**, Cilt 1, s. 227.

162 **YT**, Cilt 1, s. 263.

163 Adıvar, **Ordeal,** s. 21.

164 Örneğin Toynbee ve Kirkwood, s. 74 ve Şimşir, **İngiliz**, Cilt 1, s. 163.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL HAREKETİN BAŞINA GETİRİLİYOR

1 Bkz. 3. bölüm.

2 Atatürk, **Nutuk,** Cilt 1, s. 12. Atatürk, **Speech,** s. 9. Atatürk, **Söylev,** Cilt 5, s. 92.

3 Atay, **19 Mayıs,** s. 9. Deny, **Souvenirs,** s. 207.

4 Atay, **19 Mayıs,** s. 9-10.

5 Deny, **Biographie,** s. 160. **Life,** s. 53. **Tarih,** s. 15, 16'da verilen versiyon da budur.

6 Mustafa Kemal'in çağdaşlarının Rauf (Orbay), Fethi (Okyar), Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir, Hüsamettin (Ertürk)'ün ve Çankaya'sı önemli bir otobiyografi öğesi içeren Falih Rıfkı Atay'ın anıları Mustafa Kemal'in bu dönemdeki faaliyetleri üzerine önemli bilgiler verirler.

7 Naci (Eldeniz) (1875-1948). Mustafa Kemal'in Harbiye'deki hocası. Kurtuluş Savaşı'nda batı cephesinde görev yaptı. 1927'de birinci ferik oldu. 1928'de ordudan ayrıldı ve Cebelibereket mebusu oldu. Türkiye, Cilt 2, s. 425.

8 Bayur, 1918. Mustafa Kemal'in önerdiği kabine, kurulan kabineden daha İttihatçı bir nitelikte idi.

9 Aydemir, **Tek**, Cilt 1, s. 334.

10 **Life**, s. 50.

11 Jäschke, **Angebot.**

12 Atay, 19 **Mayıs,** s. 11.

13 18.11.1918 tarihli Vakit gazetesine Mustafa Kemal'in verdiği demeç. Atatürk, **Söylev,** Cilt 3, s. 1. Ayrıca bkz. Gençosman, Cilt 3, s. 197.

14 Bkz. 3. bölüm, s. 139.

15 Okyar, s. 267-269.

16 Okyar, s. 256-257.

17 Bu ziyaret 15.12.1918'den 4.1.1919'a kadar sürmüştür. (Özerdim, s. 12) Bkz. s. 113-114.

18 Deny, **Souvenirs,** s. 205-206. Atay, **19 Mayıs,** s. 6.

19 Bu kabulün tarihi konusunda biraz karışıklık vardır. Rauf Orbay anılarında 30 Kasım Cuma tarihinden bahseder (**YT,** Cilt 2, s. 371). Jäschke (**Kronoloji,** s. 7) 29 Kasım tarihini verir. Bu doğru tarih olmalıdır. Çünkü 29 Kasım bir Cuma günü idi. Jäschke Atay'a dayanarak (Atatürk'ün hatıraları 1914-1919, Ankara, 1965, s. 85) bir ikinci tarih verir. Bu ikinci tarih 20 Aralık'tır. Muhtemelen bu

yanlıştır. (Çünkü Mustafa Kemal'in çağdaşları böyle bir kabul gerçekleşseydi gözden kaçırmazlardı). Bu yanlışın nedeni Mustafa Kemal'in padişahın ordunun sadakatine ilişkin güvence isteyişinde kullandığı sözleri aktarışıdır: «Sadece bugün için değil, ama bugün ve yarın için». Mustafa Kemal, daha sonra, meclis dağıtıldığı zaman kendisinin padişahı destekleyeceği konusunda bir söylenti olduğunu yazar. Padişahın 'yarın'ı Atay ve Jäschke tarafından dar anlamda anlaşılmışa benziyor. Osmanlı Mebusan Meclisi gerçekten 21 Aralık'ta dağıtılmıştır. Bundan onlar kabulün bir gün önce gerçekleştiğini çıkarmışlar.

20 Rauf Orbay, **YT,** Cilt 2, s. 402.

21 Atay, **19 Mayıs,** s. 9.

22 Bkz. s. 170 vd.

23 Bkz. s. 177-178.

24 Cebesoy, **Millî,** s. 37.

25 Atay, **19 Mayıs,** s. 11.

26 Rauf Orbay, **YT,** Cilt 2, s. 401.

27 ibid.

28 Kâzım Karabekir'in bu dönemdeki faaliyetleri ve Mustafa Kemal ile ilişkileri İçin bkz: Karabekir, Esaslar, s. 33-38. Attrep (Attrep, **State**, s. 3) Kâzım Karabekir'in Mustafa Kemal'i tutuklamak üzere yollandığını yazıyor. Ne var ki bu bütünüyle temelsizdir ve kronoloji acısından da imkansızdır.

29 Mustafa Kemal'in tayinine ilişkin resmi irade Tarih Vesikalarında 3540 numara ile yayınlanmıştır. 20 Nisan'da Harbiye Nazırı bunu sadrazama sunmuştur.

30 Jäschke, **Kronoloji,** s. 24.

31 Jäschke, **Kronoloji,** s. 26. Fethi (Okyar) anılarında bu ikinci tutuklamadan sözetmez.

32 Bkz. s. 187-189.

33 Şeref Çavuşoğlu, İttihat ve Terakki'nin gizli planı, **YT,** Cilt 1, s. 263-264.

34 Şimşir, **İngiliz,** Cilt 1, s. 321. İdikut, s. 43. Kutay, Ethem, Cilt 1, s. 97 (kaynak: Eşref (Sencer)).

35 Okyar, s. 251.

36 Rauf Orbay'ın anıları. **YT**, Cilt 2, s. 402. Bu olay Ünal, s. 29'da da anlatılır. Ünal da Mustafa Kemal'in evinde toplananlar arasında Kara Vasıf'ın olduğunu yazar, ama Mustafa Kemal'in Karakol liderleriyle bağlantılarını bilmesi Ünal'ın bu dönem tarihinin kabul edilen Türk versiyonunu yeniden yorumlamasına yol açmaz. Ünal, 1918'deki ittihatçıları 'lidersiz' (s. 19) olarak niteler ve Mustafa Kemal'i Anadolu direnişinin tek başlatıcısı olarak görür.

37 Okyar, s. 270. Kinross, s. 144.

38 Okyar, s. 274-275. Mustafa Kemal'in anılarında (Atay, **19 Mayıs,** s. 8) kendisinin Fethi'nin ve dört yakın arkadaşının hükümeti devirmek için gizli bir cemiyet kurduklarını, ama İçlerinden birinin vazgeçtiğini anlatırken aynı olaydan bahsedip bahsetmediği belli değildir. Öteki adlardan bahsetmez,

ama Atay olayı yeniden anlatırken (Atay, **Çankaya,** s. 157) sözü geçen kişinin İsmail Canbulat olduğunu söyler. Ne var ki, bu öykünün ayrıntıları Rauf Orbay'ın ve Fethi Okyar'ın anlattıklarından çok farklıdır.

39 Ertürk, s. 329.

40 Jäschke, **Kronoloji,** s. 27-28.

41 Jäschke, **Kronoloji,** s. 30'a göre. Mustafa Kemal Fevzi Paşa'nın Lord Allenby ile resmî olarak görüşmek istemediği için hasta olduğunu bahane ederek evde kaldığını söyler. Ama bizim kaynaklarımızda bu sırada Allenby'nin bir ziyaretinden bahsedilmemektedir.

42 Şapolyo, **Atatürk,** s. 298, 299. Atatürk, **Nutuk,** Cilt 1, s. 10. Atatürk, **Speech,** s. 7.

43 Kısakürek, s. 176-202.

44 Atay, **19 Mayıs**, s. 28.

45 Atatürk, **Nutuk,** Cilt 1, s. 9, Atatürk, Speech, s. 7. Aynı iddia Life, s. 79'do ileri sürülür.

46 Von Mikusch. s. 158. Şimşir, **İngiliz,** Cilt 1, s. 45, 52, 55.

47 Jäschke, **Beitrage,** s. 31. Bkz. s. 182-183.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İTTİHATÇILARIN KONTROLÜ YENİDEN ELE GEÇİRME GİRİŞİMLERİ

1 Bkz. 3. bölüm.

2 Bkz. 4. bölüm.

3 Frey. s. 309-310.

4 Bkz. 6. bölüm.

5 Bkz. 280.

6 Kansu, **Erzurum,** Cilt 1, s. 138. Atatürk, **Nutuk,** Cilt 1, s. 72-73. Atatürk, **Speech,** s. 56-57.

7 Kansu, **Erzurum,** Cilt I, s. 137.

8 Ertürk, s. 344. Kansu, **Erzurum,** Cilt 1, s. 254. Vasıf'ın Mustafa Kemal'in Karakol'un başkumandanı olarak kabul edildiğini iddia ettiğini doğrular. Mustafa Kemal de bunu doğrular, ama cevabın kendisini şaşkınlığa uğrattığını söyler. (Atatürk, **Nutuk,** Cilt 1, s. 74)

9 Ertürk, s. 344.

10 Cebesoy, Millî, s. 42.

11 Kansu, **Erzurum,** Cilt 1, s. 254.

12 Bkz. s. 201-203.

13 Şimşir, **İngiliz,** Cilt 1, s. 201, 202.

14 Atatürk, Nutuk, Cilt 1, s, 37. Atatürk, **Speech,** s. 26. Mustafa Kemal Vasıf'a Sivas Kongresinin

toplanışını bildiren kişisel bir mektup yazmıştır.

15 Crulckshank'ın Mustafa Kemal'in bilinçli olarak Karakol ajanlarını ordu örgütünü iyileştirmek amacı İle orduya soktuğuna İlişkin İddiasını kabul etmek İçin hiçbir neden görmüyorum. (Cruickshank, s. 19)

16 Eylül 1919'da Anadolu'yu gezmekte olan Harbord komisyonuna da bu fikre ilgisini ifade etti. (Şimşir, **İngiliz,** Cilt 1, s. 171). Bkz: Jäschke, **Mandat.**

17 Ertürk, s. 346.

18 Dumont, **Fascination,** s. 144. Cebesoy, **Moskova,** s. 60. İdikut, s. 17. Hovanissian, s. 137.

19 TA, Cilt 21, s. 294. Karabekir, **İstiklal,** s. 619. Karabekir'in 12 Nisan'da anlaşmanın varlığından haberdar olduğu anlaşılıyor. Anlaşma metni Karabekir, **İstiklal,** s. 628-630'da vardır. Bu metin Karabekir'e Mustafa Kemal tarafından telgrafla iletilmiştir. Mustafa Kemal anlaşma metninin bir örneğini 20 Şubat'ta almıştır. Rauf (Orbay) ve Vasıf'a karşılıkları s. 630-632'dedir.

20 Karabekir, **İstiklal,** s. 628.

21 Karl Radek (asıl adı: Karl Sobelsohn), 1885-1939 (?). Komünist yayıncı ve siyasetçi. Lvov'da doğdu. İlkin Polonya'da, daha sonra Almanya'da Sosyal Demokrat Parti'de faaliyet gösterdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında İsviçre'de Lenin'e katıldı. 1917'de Lenin'le birlikte Stockholm'ü gitti. Kasım 1917'de Sovyet hükümetince dışişleri komiser yardımcılığına atandı. Böylece 1918'de Almanya'ya döndü ve Spartakist ayaklanmaya katıldı. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Şubat 1919 ile Ocak 1920 arasında Berlin'de tutuklu kaldı. 1920'den 1924'e kadar Üçüncü (Komünist) Enternasyonal'in sekreterliğini yaptı. 1924'te, Stalin'e karşı Troçki'den yana çıkınca bu mevkiyi kaybetti. 1927'de Troçki ile arası açıldı ve yeniden kabul edildi. Radek 1930'larda Stalin tarafından temizlenen 'eski komünistler'dendir. (1937'de yargılanmış muhtemelen 1939'da bir hapishane kampında ölmüştür). Bkz. Lerner, passim. Enver ve Talât ile ilişkileri için bkz: Lerner, s. 86.

22 Cebesoy, **Millî,** s. 42.

23 Kut, s. 320-321.

24 Karabekir, **Enver,** s. 7-8, 53.

25 **TA,** Cilt 21, s. 294.

26 Tunaya, **Partiler,** s. 523. **TA,** Cilt 21, s. 294. İdikut, s. 46. İdikut Karakol ile Mim Mim arasındaki farklara işaret eder.

27 Hüsnü Himmetoğlu, **YT,** Cilt 3, s. 166.

28 **TA,** Cilt 21, s. 294. Fahri Can, **YT,** Cilt 4, s. 258. İdikut (s. 43)'de «Fevzi Cakmak'ın itimatkerdesi» olarak anılır.

29 Tunaya, **Partiler,** s. 524.

30 Adıvar, **Ordeal,** s. 91.

31 Dumont, **Révolution,** s. 141.

32 Dumont, **Bolchévisme;** Dumont, **Fascination** ve Dumont, **Révolution.**

33 Karabekir, **Enver,** ve Karabekir, **İstiklâl.**

34 Karaman.

35 Cebesoy, **Moskova**.

36 Kut

37 Aydemir, **Enver,** Cilt 3.

38 Tuncay, **Sol** ve Tuncay, **Mesai.**

39 Mustafa Suphi (1883-1921). Bir Osmanlı bürokratının oğludur. 1908 ile 1910 yılları arasında Paris'te öğrenim gördü, aynı zamanda Tanin gazetesinin muhabiri olarak çalıştı. 1912'ye kadar İTC üyesi olarak kaldı. 1912'de Yusuf Akçura'nın Millî Meşrutiyet Fırkası'na katıldı. 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra İstanbul'dan sürgün edildi. 1914'te Rusya'ya kaçtı. Dünya Savaşı patlak verince orada hapsedildi. 1915'te komünist oldu ve 1918'de İslam İşleri Bolşevik Merkez Komiserliğinde çalışmaya başladı. (Dumont, **Bolchevisme,** s. 378-384).

40 Küçük Talât (Muşkara). İTC kurucusu ve sadrazam Talât ile karıştırılmaması için 'Küçük' lakabını almıştır. 1912'den sonra İTC Merkezi Umumi üyesi idi. 1919'da Halil'le (Kut) birlikte Bekirağa Bölüğü'nden kaçtı, (bkz. s. 83). 1926'da Ankara'da yargılandı.

41 Talât fırkanın 'çeviri komisyonu'nun başıydı ve yayınlardan sorumluydu. (Dumont, **Bolchevisme,** s. 389).

42 Bu kongredeki resmi Millet Meclisi temsilcisi Moskova'da Milliyetçi misyonunda bulunan İbrahim Tali (Öngören) idi. Kâzım Karabekir de, Erzurum'dan Cevat (Dursunoğlu) ve Trabzon'dan Hafız Mehmet ile birkaç arkadaşından oluşan doğu vilayetlerinden bir heyeti göndermişti. Radek ile Zinovyev Sovyet hükümetini temsil ediyordu. (Aydemir, **Enver**, Cilt 3, s. 573-574) Şevket Süreyya (Aydemir) de bu kongreye katılmıştır!

43 Bkz. Tunçay, **Mesai**.

44 Dumont, **Révolution,** s. 145-146.

45 Webster'in çevirdiği (Webster, s. 97-98) İngilizce metin Smith, s. 157-158'de vardır. Yasa 20 Ocak 1921 tarihli 85 numaralı yasa olarak resmi kayıtlarda geçer.

46 Komünist Fırkası adını alamazlardı. Çünkü bu ad daha önceden resmi Türk Komünist Fırkası'nca alınmıştı.

47 Bkz. s. 166.

48 Halil (Kut) Enver'e 10 Şubat 1921'de bir mektup yazmıştır. Bu mektupta Enver'in Anadolu'ya gelmesinin, İtilaf Devletleri ile Bekir Sami'nin temsil ettiği Milliyetçiler'in Londra'daki görüşmelerini olumsuz yönde etkileyeceğine işaret ediyordu. (Aydemir, **Enver**, Cilt 3. s. 599-600).

49 Aydemir, Enver, Cilt 3, s. 586 (İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı kongresine katılanların bir fotoğrafı ile birlikte).

50 Halil (Kut) anılarında Trabzon'a hiçbir siyasal neden olmaksızın yalnızca tedavi görmek amacıyla gittiğini ileri sürer. (Kut, s. 351 vd) Ama Eylül-Kasım 1921'deki faaliyetleri yüzünden buna

inanmak güçtür.

51 Cebesoy, **Moskova,** s. 187.

52 Ankara Enver'in kayınbiraderi ve doğu cephesi kurmay başkanı Kâzım (Orbay) ile Trabzon'daki 13. fırka komutanı Seyfi'nin (Düzgören) (bkz. s. 87) bölgeden uzaklaşmalarını emretti. Enver'in eski yaveri ve o sırada 11. alay komutanı Binbaşı Şükrü ile 7. alay komutanı Binbaşı Rıza'ya güven duymuyorlardı. (Şükrü konusunda hakları da vardı. Çünkü o Enver'le temas halindeydi (Aydemir, **Enver,** Cilt 3, s. 556-557)) Tüm subayların güvenilirliklerinin saptanması için karargâhlara bir genelge yollandı. (Karabekir, **Enver,** s. 133-148).

53 Şimşir. **İngiliz,** Cilt 3, s. 337-339.

54 Radikal bakış açısının tam bir değerlendirmesi için eski matbuat müdürü Muhittin'in Kâzım Karabekir'e yolladığı 24.10.1921 tarihli mektuba bakınız. (Karabekir, **Enver,** s. 170-182)

55 Şimşir, **İngiliz,** Cilt 3. s. 371.

56 Şimşir, **İngiliz,** Cilt 3, s. 579.

57 Tunaya, **Partiler,** s. 537-539. Goloğlu, Cilt 4, s. 159167. Frey (s. 306-323, 376-377) İkinci Grup üyelerinin kökenleri ve siyasal faaliyetleri hakkında ilginç veriler sunar.

58 Kuşçubaşızade Hacı Selim Sami (ö. 1927). Eşrefin (Sencer) kardeşidir. Bir Teşkilat-ı Mahsusa ajanı olarak 1914'te Hindistan'a gönderildi. Savaşın başlamasından sonra Pantürkist ve Panislamist propaganda yaparak Orta Asya'ya oradan da Çin'e gitti. Savaştan sonra Berlin'e gitti ve Enver'le yeniden buluştu. Batum'daki kongreden sonra Enver'i Orta Asya'da savaşmaya teşvik eden Hacı Sami'dir, Sami Orta Asya'dan Moskova'ya gitti. 1927'de Mustafa Kemal'e karşı bir çete örgütlemek amacıyla Kuşadası'na çıktı. Ama birkaç gün sonra öldürüldü.

59 Enver'in, yaşamının son altı ayındaki faaliyetleri için bkz: Aydemir, **Enver,** Cilt 3, s. 619-689. Carrere, s. 261-266.

60 Karabekir, **Enver**, s. 191-193.

61 Filibeli Ahmet Hilmi'nin kariyeri İTC fedailerinin birçok yönden tipik bir örneğidir. İTC'nin en eski üyelerinden biridir. 1909'da Hareket Ordusu'nda yer aldı. Teşkilat-ı Mahsusa ajanı ve İTC müfettişi oldu. 1918'de İTC tarafından ulusal hareketi başlatmak için Ardahan'a gönderildi. Birinci Millet Meclisi'nde Ardahan mebusu idi. 1921'de Enver'i destekledi ve 1926'da Ankara'daki yargılamadan sonra asıldı.

62 Karabekir, **Enver,** s. 193.

63 Karabekir, **Enver,** s. 204-205.

64 Sami Sabit (Karaman), **YT,** Cilt 1, s. 308. Karabekir, **Enver,** s. 195 (Sami Sabit'in telgrafı).

65 Samit Sabit (Karaman), **YT,** Cilt 1, s. 339.

66 Bkz. 6. bölüm.

67 Yalcın, s. 272-274. Ayrıca bkz. Hüseyin Cahit (Yalçın). **YT**, Cilt 2, s. 332-333.

68 Kılıç, passim.

69 Cruickshank, (s. 26) 16 Ocak'tan Kesin bir dille söz eder ama kaynağı belirsizdir.

70 Bkz. s. 78, 148.

71 İsmail Müştak (Mayakon), Arar, **İzmit,** s. 28.

72 Finefrock, s. 191-209.

73 Arar, **İzmit.**

74 Latife İzmirli bir armatör olan Uşakîzade Muammer Bey'in kızıdır. Mustafa Kemal onunla 1923'ten 1925'e kadar evli kalmıştır. 1925'te boşandılar.

75 Örneğin İstanbul'dan gelen gazeteciler, o sırada İstanbul'da hükümeti temsil etmekte olan Adnan (Adıvar) tarafından seçilmiş ve davet edilmişlerdi. (Arar, **İzmit,** s. 9).

76 Karaosmanoğlu, s. 13-16.

77 Yalçın, s. 272. Cavit'in yargılama sırasındaki sözleri Yalçın'ınkilerle uyuşmaktadır. Cavit, **YT**, Cilt 2, s. 202.

78 Bu bağlamda ne Kara Kemal'in ne de Cavit'in 1918'de İTC'nln feshini kabul etmediklerini ve Teceddüt Fırkası'na katılmadıklarını belirtmek ilginçtir. (Bayar, Cilt 1, s. 121; **YT;** Cilt 2, s. 237).

79 Yalçın, **YT,** Cilt 2, s. 332.

80 Cavit, Rahmi (Evranos) ile İsmail Canbulat'ın orada bulunduğunu kesin olarak reddederken. Şükrü onların adını saymaktadır.

81 Ahmet Şükrü (1875-1926) İttihatçı siyaset adamı ve idareci. 1913'ten 1918'e kadar süren Maarif Nazırlığı döneminde mevcut eğitim imkanlarını büyük ölçüde genişletti ve kadınların da bu imkanlardan yararlanmasını sağladı. 1919'da Kastamonu'dan mebus seçildi. Malta'ya sürgün edildi. 1913'ten 1918'e kadar İTC içinde son derece etkili idi. (Gövsa, s. 371-372; **Türkiye,** Cilt 3, s. 843).

82 1926'da Ankara'da asılan Nail de tipik bir İttihatçı ve fedaidir. Karakol üyesi olarak tanınmış Yenibahçeli Şükrü'nün (Oğuz) kardeşidir. Hareket Ordusu'nda ve Teşkilat-ı Mahsusa'da görevliydi, ayrıca bir İTC şube katibi idi. 1918'de ulusal direnişi başlatmak üzere Batum'a gönderildi.

83 Vehbi: Eski İTC Fatih şubesi kâtibi.

84 Giritli Ahmet Nesimi (Sayman) (ö. 1956). Paris'te Ecole des Sciences Politlques'de öğrenim gördü. Orada İTC'ye katıldı. Jön Türk dönemindeki üç mecliste de mebus oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasında öne çıktı. Önce ziraat, sonra dahiliye nazırı oldu. Brest-Lltovsk görüşmelerine Türk temsilcisi olarak katıldı. 1919'da Malta'ya sürüldü. 1926'da İzmir suikasti davasında yargılandı ama serbest bırakıldı. Ahmad, **Young Turks,** s. 176.

85 Yalçın, s. 274.

86 **YT,** Cilt 2, s. 203.

87 **YT,** Cilt 2, s. 236-237.

88 Yalçın'a göre. (Yalçın, s. 274; **YT,** Cilt 2, s. 333)

89 Atatürk, **Söylev,** Cilt 3, s 62-63.

90 Aydemir, **Tek,** Cilt 3, s. 301.

91 Refet (Bele) (1881-1963) Subay ve siyaset adamı. Sina cephesinde (ikinci Gazze muharebesinde) başarıyla görev yaptı. Mayıs 1919'da, Üçüncü kolordu komutanı olarak Mustafa Kemal'le birlikte Samsun'a çıktı. Erzurum ve Sivas kongrelerine katıldı. Daha sonra Batı Cephesinde görev yaptı. Bu dönemde birçok kere Mustafa Kemal'le anlaşmazlığa düştü. 1921'de cepheden alındı ve Milli Müdafaa vekilliğine atandı. 1926'da İzmir'de yargılananlar arasındadır. **Türkiye,** Cilt 3, s. 972.

92 Kılıç Ali (1934'ten sonra Ali Kılıç. Gerçek adı Emrullahzade Asaf) (1888-1971) Enver ve Nuri Paşaların yaveri. 19191920'de Gaziantep'te Fransızlara karşı çarpıştı. Daha sonra Millet Meclisi'nde Gaziantep mebusluğu yaptı. (1920-1938) 1920'lerin başından Mustafa Kemal'in ölümüne kadar onun yakın arkadaşı. 1970'de Yeni Türkiye Partisi'ne katılarak siyasete döndü. **Türkiye,** Cilt 3, s. 824. Atay, **Çankaya,** s. 56.

93 Bkz. s. 258.

94 Recep (Peker) (1888-1950) Subay ve siyaset adamı. Birinci Dünya Savaş'ında görev yaptı. Şubat 1920'de Anadolu'ya geçti. Millet Meclisi kâtib-i umumiliği yaptı. 1923-1946 döneminde birçok defa Cumhuriyet Halk Fırkası'nın genel sekreteri oldu. Bu dönemde ayrıca çeşitli vekillikler de yaptı. 1946'da başvekil oldu ama antidemokratik tutumu (Tek parti yönetiminin şiddetli bir taraftarı idi) muhalefetin büyümesine yol açtı. 1947'de görevinden ayrılmak zorunda kaldı. **Türkiye,** Cilt 4, s. 1178.

95 Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 8. maddesine göre.

96 Atatürk, **Nutuk,** Cilt 2, s 819-827. Atatürk, **Speech,** s. 674 vd. Rauf'un İstanbul basınındaki sözlerinin eleştirisine ayrılmıştır.

97 Atatürk, **Nutuk,** Güt 2, s. 684. Atatürk, **Speech,** s. 572.

98 Orbay, YT, Cilt 4, s. 144-149. Cebesoy, Siyasi, Cilt 2, s. 87-92.

99 Cebesoy, **Siyasi,** Cilt 2, s. 95.

100 Atatürk, **Nutuk,** Cilt 2, s. 854. Atatürk, **Speech,** s. 705.

101 CHF'nin bu sırada resmi bir programı yoktu, dolayısıyla yalnızca Nisan 1923'te yayımlanan dokuz umde ile karşılaştırmalar yapabiliriz. (Bilâ, s. 745-747).

102 Tunaya, **Partiler,** s. 618 Tunaya, TCF programının hepsini yayınlamıştır.

103 İskit, s. 246. Tunaya, **Partiler,** s. 612.

104 Toker, Şeyh Sait isyanını kayınbabası İsmet'in (İnönü) bakış açısından anlatır. Bruinessen, Türk siyasal tarihi konusunda bazen hatalı bilgiler vermesine rağmen çoğunlukla isyana katılan Kürtlere dayanarak hareketin ilginç bir içerden görüntüsünü verir. (353-406). Ayrıca bkz: Olson.

105 Bkz., s. 259.

106 Yalman, **Turkey,** s. 151-155.

107 Bkz. s. 259, 267-268.

ALTINCI BÖLÜM

HESAPLAŞMA: 1926 TEMİZLİKLERİ

1 Bkz. 5. bölüm, s. 250.

2 Bkz. 5. bölüm.

3 Bkz. 1. bölüm, s. 53-54.

4 «Ce but quel est-il? Je ne puis l'expliquer ici. Mais je ne doute pas qu'en lisant ces lignes, qui font connaître en toute sincérité mes pnojets et mes pensées ma nation se trouvera en possession des documents nécessaires pour comprendre par elle-même la situation.» (Deny. Souvenirs, s. 202).

5 Deny, **Souvenirs,** s. 202.

6 Cebesoy, **Siyasi,** Cilt 2, s. 212-214. Avcıoğlu, Cilt 3, s. 1337.

7 Bağımsızlık hareketinin liderlerinin eleştirisi Atatürk'ün nutkunda çok sık geçen bir temadır. Özellikle Refet (Bele) ve Rauf'a (Orbay) çok sert eleştiriler yöneltir. Refet güvenilmez olmakla (Atatürk, **Nutuk,** 34, 51, 85, Atatürk, **Speech,** 25, 38, 677) ve askeri başarısızlıklar için (Atatürk, **Nutuk,** 548, 585, Atatürk, **Speech,** 465, 495). Rauf Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki davranışları (Atatürk, **Nutuk,** 360, 410, Atatürk. **Speech** 311, 355) ve Lozan Barış görüşmeleri sırasındaki tutumu yüzünden (Atatürk, **Nutuk** 791, Atatürk, **Speech,** 656) suçlanır. Ali Fuat ve Kâzım paşalara da, daha seyrek olmakla birlikte, eleştiriler yöneltilir. Bu eleştirilerin tam bir dökümü için bkz: 55. dipnot. Ayrıca **Nutuk**'un son bölümü bütünüyle (Atatürk, **Nutuk,** 796, Atatürk. **Speech** 660 vd) Rauf tarafından idare edilen (ilkin Halk Fırkası içindeki daha sonra TCF'deki) muhalefetin hareketlerinin betimlenmesine ayrılmıştır. Bu hareketler Mustafa Kemal tarafından sert bir biçimde suçlanır.

8 Şehsüvaroğlu, s. 11-13, s. 20.

9 Sarı Efe Edip Nutuk'ta önde gelen bir çete lideri olarak anlatılır. (Atatürk, **Nutuk**, s. 530-532; Atatürk, **Speech**, s. 447-449) Ayrıca bkz: Bayar, Cilt 6, s. 1898.

10 Ziya Hurşit'in polise verdiği ifade için bkz: Erman, s. 32-33.

11 Cebesoy, **Siyasi** Cilt 2, s. 212-214.

12 Atatürk, **Söylev**, Cilt 3, s. 80.

13 5.8.1926 tarihli The Times.

14 Tunçay, **Tek,** s. 168.

15 25.11.1925 tarihli karara göre, İstiklal Mahkemelerinin ayrıntılı bir tarihi için bkz: Aybars, passim.

16 Kandemir, **Cinayetler,** s. 58 vd.

17 Bkz. s. 242, n. 92.

18 Lâz Ali (Zırh) (1888-1951) Hukukçu ve Rize Çoruh mebusu (1923-1950)

19 Reşit Galip (1897-1934) Doktor, Aydın mebusu. Kurtuluş Savaşı'nın hem öncesinde hem

sonrasında Türk Ocakları üyesi.

20 Necip Ali (Küçüka) (1893-1941) Hukukçu, Sivas Kongresinde delege. Millet Meclisinde Denizli mebusu.

21 Bleda. s. 156.

22 Bu iki kişi yurt dışında bulunan Abdülhak Adnan (Adıvar) ve Hüseyin Rauf (Orbay) İdi.

23 Aybars, s. 227.

24 Kandemir, **İzmir,** s. 74-75.

25 Kandemir, **İzmir,** s. 85. Erman, s. 125.

26 Rauf'un savunması için bkz: **YT**, Cilt 4, s. 272-274, 304-307, 337-339.

27 Arif Harbiye yıllarından beri Mustafa Kemal'in çok yakın arkadaşı idi. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra İsmet'in (İnönü) siyasetlerini sert bir biçimde eleştirdi. Rüşvet almakla suçlandı ve 1924'te TCF'ye katıldı. Seçim kampanyalarında yanında bir ayı dolaştırdığı için Ayıcı Arif olarak tanınmıştır.

28 Rüştü Paşa (1873-1926) Doğu cephesinde ulusal direnişin oluşturulmasında, 9. fırkayı komuta ederken son derece faaldi, (bkz. s. 98). 1923'te Erzurum mebusu oldu.

29 Orga, **Phoneix,** s. 166'da farklı bir versiyon vardır, buna göre Mustafa Kemal, İsmet'e (İnönü) tutuklamalara karşı kamuoyunun gösterdiği tepki yüzünden Kâzım Karabekir'in salıverilmesini emretti. Ne var ki, bu pek mümkün değildir, çünkü a. kamuoyu bu kadar çabuk tepki gösteremezdi, ve b. Mustafa Kemal, daha sonra açıkça İsmet'e karşı mahkemeden yana çıkmıştır.

30 Atatürk, **Nutuk,** Cilt 1, s. 405. Atatürk, **Speech,** s. 351.

31 Erman, s. 147.

32 Erman, s. 148-149. Kandemir, **İzmir,** s. 102.

33 Bkz. 5. bölüm, s. 238-241.

34 Erman, s. 106.

35 Cebesoy, **Siyasi,** Cilt 2, s. 212-214. Bkz. **YT,** Cilt 4, s. 306.

36 Harris, s. 59.

37 6.7.1926 tarihli The Times. Kılıç, s. 67-68. Atay, **Çankaya,** s. 404.

38 12.7.1926 tarihli The Times.

39 Ali Fuat (Cebesoy) —Mustafa Kemal'in eski bir arkadaşı— daha sonra onunla uzlaşmaya yanaşmış ve hatta 1933'te Konya mebusu olarak Millet Meclisi'ne girmiştir. Cebesoy'a göre Mustafa Kemal ona 1926'da paşaları onunla olan dostluğu yüzünden salıverdiğini söylemiştir. (Cebesoy, **Siyasi,** Cilt 2, s. 224).

40 Türkler'in bu davalarda Sovyet örneğini izledikleri anlaşılıyor. 11.8.1926 tarihli The Times'a göre İstiklal Mahkemeleri Rus devrim mahkemeleri örneğine göre kurulmuştur.

41 4.8.1926 tarihli The Times.

42 Bkz. s. 238-241.

43 Bkz. s. 230-231.

44 Berliner Tageblatt'taki yorum. (Oriente Moderno 6 (1926)), s. 426.

45 Armstrong'un yazdığı gibi idamları kutlamak amacıyla değil. (Armstrong s. 222)

46 Oriente Moderno, 6 (1926) s. 364 aktarıyor.

47 Erman, s. 104. Bkz. Kılıç, s. 64.

48 Kandemir, **Cinayetler,** s 3-57. Mısırlıoğlu, s. 139284. Rauf Orbay, **YT,** Cilt 4, s. 80-84.

49 Ziya Hurşit'in intikam motivi için bkz: Goloğlu, Cilt 6, s. 191.

50 Eylül 1921'de Malta'da tutuklu bazı İttihatçılar İtalya'ya kaçtılar. Bunlar arasında (kaçışı organize eden) Kemal, Şükrü, Sabit ve Ali İhsan (Sabis) vardı. Ama o sırada Enver'in Anadolu'ya geri dönme şansı Mustafa Kemal'in Sakarya Zaferi yüzünden kaybolmuştu. (Şimşir, **Malta,** s. 436-439)

51 Tunaya, s. 560.

52 Bkz. Landau, s. 65.

53 Bütün bu veri ve sayılar Frey, s. 330-335'ten alınmıştır.

54 Hale, s. 57.

55 Nutuk'un bir kaynak ve bir tarih olarak değeri üzerine son zamanlarda yapılan bir tartışma için bkz: **Felsefe,** s. 258, 404-432.

56 Hareketin liderlerinin eleştirisi Atatürk, **Speech**'te şu yerlerde bulunur: 24-25, 68, 89, 92, 531, 533, 536, 558. 563, 574 (Rauf hakkında). 25, 38-48, 143, 242-243, 382, 495, 496, 531-532. 570 (Refet). 128, 189, 290, 337, 505, 538-540 (Kâzım). 37, 167, 178, 201-202, 228, 294, 300, 303 (Cemal). 559-563 (Ali İhsan). 606-620 (Nurettin). 56-57, 531, 533, 536, 554-555 (Vasıf). 24, 426, 429, 570 (Ali Fuat). 406, 551-552 (Hüseyin Avni). 370-371, 406, 417 (Celâlettin Arif). 68, 497-501 (Bekir Sami). 349, 421 (Cafer Tayyar).

57 Atatürk, **Nutuk,** Cilt 2, s. 796; Atatürk, **Speech,** s. 660.

58 Atatürk, **Nutuk,** Cilt 2, s. 893-894.

59 **TA,** Cilt 4, S. 114.

60 **Life.**

61 **Tarih,** Cilt 4, s. 193.

62 Şapolyo, **Atatürk.**

63 Atay, **Çankaya,** s. 401-406.

64 Ergin, **Atatürk,** s. 160-161.

65 Çeçen, s. 271.

66 Mumcu, s. 141-142. İlkin, s. 162.

67 Eroğlu, s. 201-203.

68 Goloğlu, s. 189-215.

69 Aydemir, **Tek**, Cilt 3, s. 285-303.

70 Avcıoğlu, Cilt 3, s. 1337.

71 En azından 1950'Ierden beri. 1946'da yayınlanan Gövsa'nın sözlüğü gibi çok ünlü bir biyografik sözlük, ilgili kişiler üzerine olan maddelerde olaydan hiç sözetmez.

72 Tunçay, s. 161-167.

73 Von Kral, s. 22-23.

74 Melzig, s. 271-275.

75 Mikusch, s. 321-322. Mikusch'un 'Seltdem ist Ruhe' eki bir ölçüde **'sinik'** olarak kabul edilebilir.

76 Villalta, s. 374-375.

77 Froembgen, s. 246-255.

78 Armstrong, s. 235-244.

79 Georges-Gaulis, **Question.**

80 Benoist-Mechin, **Kemal,** s. 376-385.

81 Sperco, s. 132-134.

82 Orga, **Atatürk**, s. 269-271.

83 Kinross, s. 425-434.

84 Glasneck, s. 228-229.

85 Rummel, s. 154.

86 Philips-Price, s. 134.

87 Lewis, **Emergence**, s.269-270

88 Ziemke, s. 392-394.

89 Webster, s. 108.

90 Davison, s. 133.

91 Krai, s. 24-25.